

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1960. LXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

TARTALOM

<i>Rejtő István</i> : Egy Mikszáth-regény genezise (A Noszty fiú esete Tóth Marival)	305
<i>Klaniczay Tibor</i> : A magyar barokk irodalom kialakulása I.	319
<i>Sötér István</i> : Németh László, a tanulmányíró	342

Kisebb közlemények

<i>Súlyom Jenő</i> : Petrőczy Kata Szidónia életrajzához — <i>Alszeghy Zsolt</i> : Kozma Ferenc „Jekóniás”-ának forrása — <i>Hernády Ferenc</i> : Sikertelen irodalmi kezdeményezés Pécsen 1846-ban — <i>Dobossy László</i> : Petőfi-vers cseh munkások ajkán	358
---	-----

Adattár

<i>Scheiber Sándor</i> — <i>Zsoldos Jenő</i> : Ismeretlen Mikszáth-levelek	363
<i>Mérei Juhász Margit</i> : Gyulai Pál széljegyzetei Mikszáth: Jókai Mór és kora c. művének korrektúrapéldányán	369
<i>Szalatnai Rezső</i> : Mikszáth Kálmán szlovák népdal-fordítása	375
<i>Póth István</i> : Egy szerb Mikszáth-kötet az író előszavával	377

Szemle

Mikszáth Kálmán Összes Művei 1—12. (<i>Rejtő István</i>)	380
Kóshalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye (<i>Szabó György</i>)	384
Ady Endre válogatott levelei (<i>Varga József</i>)	386
Nagy Endre: Várad, Pest, Párizs (<i>Varga József</i>)	390
Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulóján (<i>Pirnát Antal</i> — <i>Somogyi Sándor</i>)	391
Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	393
Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel (<i>R. Mezei Márta</i>)	395
Bajza József Válogatott Művei (<i>Fenyő István</i>)	398
A Magyar Népzene Tára IV. köt. (<i>Stoll Béla</i>)	401

EGY MIKSZÁTH-REGÉNY GENEZISE

(A Noszty fiú esete Tóth Marival)

Mikszáth Kálmán dzsentri-ábrázolásának csúcát az 1906—1907-ben megalkotott *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényével éri el. A regény megdöbbentő hatásáról a korabeli konzervatív kritika hirtelen haragú elszólása tanúskodik a legjobban: „[a regényben] . . . a dzsentrik, a megye urai, romlottak, léhák, lelkiismeretlenek és főként és elsősorban frivolak és érzékiek — írja az *Élet* hasábjain Andor József. — Nemcsak magánéletük ilyen, hanem a hivatalos is. Szédületes erkölcsi piszok az, amiben e társaság gázol.” Megállapítását már nem is támasztja alá az érvek súlyával, hanem az inszINUÁLÁS mérgezett fegyverével lő a regényre: „E könyv ami nyeresége irodalmunknak, olyan kárára lehet nemzetünknek. S nem tudom a mi különleges szomorú viszonyaink közt melyik hatása maradandóbb és súlyosabb.”¹ A dzsentri álláspontot tükröző kritikával szemben a magyar polgári átalakulás szempontjából vizsgálja a művet Alexander Bernát. Megállapításai kimondatlanul az *Élet* kritikusanak kategorikus kijelentéseivel felelnek: „Noszty Ferinek el kell tűnnie életünk-ből, illetőleg kivétellé kell válnia, a periférián kell tengődnie, nem előtérben állania . . . Ez a könyv nagyszerű regény és bátor tett. Olvassátok és gyönyörködjetez benne és esetleg megtörténik, hogy közben az előítéletek lehámlanak a lelketekről vagy legalább meglazulnak. Hiszen vagyunk már egynéhányan, kik az új Magyarországot érzik lelkükben, látják a jövőben, sőt találkoznak vele az utcán, faluhelyen, gyárakban, dolgozószobákban. Hogy a művész ezekhez pártolt nyugodt férfias energiával, azért köszönetet mondunk az embernek . . .”²

A korabeli kritikák, ellentmondó, szinte egymással szóharcot vívó megjegyzései arra figyelmeztetnek, hogy Mikszáth e művében olyan kérdések művészi ábrázolását tűzte maga elé, amelyek még mindig elevenen hatottak és kritikussai képtelenek voltak kivonni magukat a regény felidézte érzelmi hatások alól. A legújabb kutatások már rámutattak, hogy az 1890-es évektől Mikszáth témaválasztását egyre fokozódó mértékben befolyásolták a társadalmi és politikai élet középpontjába kerülő ellentmondó, megoldásra váró kérdések.³ Ilyen kérdésekből születő alkotások sorába tartozik a Noszty regény is. A regény és a közvetlen társadalmi élet kapcsolatára már Schöpplin Aladár is felfigyelt. Ő azonban az élmények forrását az 1890-es évek parlamenti vitáira vezeti vissza, amikor a szabadelvű párti kormány napirendre tűzte a közigazgatás államosítását, ezt azonban az ellenzék obstrukcióval megghiúsította.⁴ Király István a regény társadalmi bírálatát kiváltó élményeket közelebbi forrásokban

¹ *Élet*, 1909. 2. sz. jan. 17. 104. 1.

² Alfa ALEXANDER BERNÁT: Mikszáth új regénye. *Budapesti Hírlap*, 1909. jan. 30. 25. sz.

³ Beszterce ostroma. Mikszáth Kálmán *Összes Művei* (továbbiakban: *Krk*) 6. k. 199—204.: Két választás Magyarországon. *Krk*. 9. k. 187—191, 210—212.: A demokraták, *Uj Zrinyiász*. *Krk* 10. k. 242—255, 275—288.

⁴ SCHÖPFLIN ALADÁR: Mikszáth Kálmán Bp. [1941]. 101.

találja meg: az 1904—1907-es politikai harcokban, a koalíciós pártok által kiváltott politikai és társadalmi válság-tünetekben.⁵

I.

Mikszáth Kálmán 1905 szilveszterén az *Az Újság* szokásos évvégi körkérdésére, hogy „Mit vár az új esztendőtlől?”, a következő lakonikus választ adja: „A jövő évre azt szeretném, ha kiket oly régen keresünk, végre már megtalálnók az ázsiai magyarokat. Mert az itthon valók már elvesztették egymást.”⁶ Az ebben az időszakban készülő Jókai életrajz írása közben saját korához fordulva fájdalmasan panaszolja: „A szabadságharc előtti két évtizedben támadtak az óriások, de miért fogytak el és hova lettek azok az anyák, akik szülték őket? . . . A dimenziókban oly nagy az esés, hogy úgy tűnik fel, mintha egy generáció, amely az esésre előkészítsen, kimaradt volna . . .”⁷ Mikszáth Kálmánt kezdetben aggasztotta a kormányzás válsága. Bár a századfordulón írt regényeiben és elbeszéléseiben egyre határozottabban ad hangot annak a meggyőződésének, hogy az ország egyik vezető társadalmi rétege, a dzsentri, túlélte magát, a társadalmi ellentmondások felfedése nem járt együtt a belőlük fakadó politikai ellentmondások felismerésével. Még a század első éveiben is ott kísértett politikai gondolkozásában, a szabadelvű pártba vetett illúzió.

A szabadelvű párt 1904 végén, Tisza István parlamenti bukása, majd az 1905 tavaszán tartott választások eredményeként elvesztette addigi hatalmát. A parlamenti többség a korábbi ellenzéki pártok, a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt, Andrássy Gyulának, a szabadelvű pártból kivonult disszidens csoportja, a katolikus néppárt és a Bánffy Dezső-féle újpárt kezébe került. Ezek a pártok koalíciót alakítottak a bukott szabadelvű párttal szemben, de mivel a katonai kérdésekben hangoztatott jelszavaik miatt a koalíció vezérei nem tudtak megegyezni a királlyal, az elhúzódtott tárgyalások után az uralkodó báró Fejérváry Gézával az élén egy úgynevezett pártoktól, független kormányt nevezett ki, amelyet az ellenzék sajtójában „darabont kormány”-nak nevezett. A kormányzástól kirekesztett koalíciós pártok a vármegyékre támaszkodva megindították harcukat a hatalom kézbeaparintásáért. A vármegyei ellenállással megkezdődött az uralkodó osztályok közötti harc, ahogy Ady Endre nevezte, az „úri földrengés”.

A dualizmus 1904—1907-es akut válsága, a vármegyei ellenállás a maga drasztikus és erőszakos eszközeivel, a nemzeti érdeket a sajátmaga szűk osztályérdekeinek alárendelő politikájával jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy eloszoljanak Mikszáth Kálmán politikai illúziói, bár teljes mértékben nem foszlottak szét. Mégis segítette az író abban, hogy művészileg következetesen ábrázolja a dzsentri vezető szerepének politikai időszerűtlenségét s ezzel mégjobban hitet tegyen a megérett gondolat-mellett: a dzsentri társadalmilag túlhaladottá vált.

Ennek a politikai folyamatnak művészi kibontakozását a regény megírását megelőző, illetőleg azzal egyidőben megfogalmazott publicisztikai írásaiban érhetjük tetten. A koalíció jelszavai, a katonai ügyek szétválasztása, a magyar vezényleti nyelv bevezetése órá is hatással voltak. A lovas-szobrok hiányáról elmélkedve, fájdalmas gúnnyal említi meg, hogy „nagy néma kiáltások ezek a gyalog szobrok is a főváros utcáin, melyek minduntalan figyelmeztetnek, hogy csak íróink, politikusaink, szónokaink vannak, *de katonáink a császáréi*”.⁸ Tisza István miniszteri székéből való távozásakor írott sorai pedig világosan jelzik azokat az illú-

⁵ KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 179.

⁶ Az Újság, 1905. december 31. 362. sz. 5. l.

⁷ Jókai Mór élete és kora. Krk 19 k. 39.

⁸ Andrássy szobra. Emlékezések és tanulmányok. Mikszáth Kálmán Művei. Révai—Franklin kiad. (továbbiakban: MKmR—Fr) 20. k. 115.

ziókat, amelyek még mindig éltek benne: „... ferde látásnak esik most áldozatul Tisza István, kít úgy vélnek látni koalíciós pápaszemmel a magyarok, mint kinek a gyökerei Bécsbe nyúlnak és az ágai túlnőnek az alkotmány kerítésén. Holott vele e pillanatban a legalkotmányosabb és legmagyarabb miniszterelnök vonul el a történelem árkádjai alatt, vesztett csata után fényes pajzssal.”⁹ A parlament 1906. február 19-i feloszlata is mélyen megrendítette, úgy vélte, az ellenállást szító parlament feloszlata az alkotmányosság elveszését is jelentheti: „Nemzet még így szabadságát sohasem vesztette el, hogy alkotmányos háztartását, fölszerelését apránként maga dobálja ki a szemétre.”¹⁰

A megrendülés, a bizonytalanná válás mellett éppen ezek a politikai taktikázások szólaltatják meg benne a kétkedés, a lassú felismerés hangjait is. A koalíciós pártokról egy helyütt csipősen megjegyzi „végtelenül szeretik egymást, de nem boldogok”.¹¹ Egy más alkalommal a Jókai-féle Üstökös című élclap egyik agyafúrtan szokimondó figurájának, Tallérossy Zebulonnak alakját és beszédmodorát magára öltve ír a koalíció magatartásáról: „a koalíció is... teszi magát, mintha minden jól menne, pedig hamm, bent van már félig a macska [ti. az abszolutizmus] szájában — velünk együtt...” Ugyanitt a „megyei ellenállás”-ban résztvevő ill. a darabont kormány utasításait követő dzsentri magatartását a következő szavakkal jellemzi: „... A hazaszeretetre, az anyai emlére hivatkozik mind a kettő. De ilyen kétféle tej hogy jöhetett ki belőle?... Bírod-e kitalálni ebből a sok hazugságból, hogy kire haragudjál, mikor mindenki hazafiúi szeretetből öli hazát?” Véggökvetkeztetésből a nemzet-féltés hangja csendül ki, szorongva gondol arra, hogy a nagy ellenállódi az ország erejét őrli fel: „Utcuncque, hozzád fordulok tekintedezs ország, hogy a hazugságok megölnek, rád ülnek, mint a penész és rozsdá... Semmisse úgy van, ahogy látszik. Az se nem igaz, hogy abszolutizmus van, az se nem igaz, hogy abszolutizmus nem van. Az se nem igaz, hogy nyugodtak vagyunk, az se nem igaz, hogy nem vagyunk nyugodtak...”¹² És alig egy hónap múlva újból visszatér a gondolathoz, de szavai mögött már ott rejtőzik az a felismerés, hogy az egész lázongás csak a felszín, a vezetők torzszalkodása, a nemzet életébe, a nép sorsába allig hoz vajmi változást: „Most már nincs parlamentünk — írja —, nincs elnökünk, és mégse hangzik az országon végig jajszó, az igaz, magyar vezényszó se hangzik, de a nemzet vezérei megvannak és gondukat viselik, gondoskodnak új vágyakról, új ingerekről és új játékokról az összetört dolgok helyett.”¹³

Mikszáth Kálmán a megyei dzsentriről és velük együtt a vármegyék ellenállásáról kialakult képét a maguk teljes és mély összefüggésében — éppen úgy mint az egyházpolitikai harcok után a *Különös házasság* különös történetének felelevenítésével — nem a publicisztika eszközeivel fejti ki, hanem művészi alkotásban, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében ábrázolja. A két mű keletkezését nemcsak a téma hosszas érlelése teszi hasonlóvá, hanem a téma kifejeződésének körülménye is. A *Különös házasság* alapötletét, az egyház hajthatatlan magatartását a rossz és szerencsétlen házasságok felbontása, ill. felbomlása esetében, feltehetően az 1890-es évek elején zajló egyházpolitikai harcok idején hallhatta Bernáth Dezsőtől.¹⁴ Az ötlet köré csoportosuló cselekményszálakat és jellemeket a parlamentben zajló viták, a sajtó hasábjain folyó pro és kontra vélemények alakíthatták ki benne. Tehát a tapasztalatok színezik-bonyolítják a hallott történetet, és amennyire az gazdagodott árnyalataiban, annyira, olyan mértékben mélyült társadalombíró ereje.

⁹ A vakmerő geszti fiatalember és a másik. Karcolatok. Jubileumi kiadás (továbbiakban: Ik). Hátrahagyott Iratok (továbbiakban: Hi) 17. k. 15.

¹⁰ A t. Házból. MKmR—Fr 20. k. 220.

¹¹ A folyosó. MKmR—Fr 20. k. 15.

¹² A hazugságok országa. MKmR—Fr 20. k. 234., 239.

¹³ Az elnöki hatalom. Az Ujság, 1906. ápr. 3.

¹⁴ L. PUSZTAI GYULA kéziratban levő tanulmányát.

Mikszáth 1906 októberében a Vasárnapi Ujság hasábjain kezdi meg a csőd szélén álló dzsentrí „hozomány-hajszáját” középpontba állító új művének, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényének folytatásos közlését. Az új mű első folytatásainak közrebocsátásakor még csak az alapötlet élhetett az íróban. Erre több jel mutat. Az első két közleményként megjelent „Mire jó a léc a rókának?” című első fejezetet a kötetben való megjelentetéskor az író elhagyja. A kihagyás indokolt, hiszen mire regényét befejezi, a mű cselekményének szálai egészen másként fonódnak: A Noszty-családnak a Tóth Mari hozományáért folytatott hajszája a megyei életben belül zajlott le, mint a család „magán” törekvése kezdődött, amelynek eléréseért igénybe vették az egész vármegyei apparátust. Az elhagyott „Mire jó a léc a rókának” fejezet — amennyire a viszonylag rövid rész alapján ítélni lehet — a közéleti tevékenységből kiindulva bontotta volna ki a regény cselekményét. Ezt feltételezik a következők: a nyári politikai uborkaszezonban kipattannak a Bontó megyei Gyík folyócska szabályozásával kapcsolatos visszaélések. A kormány a sajtón keresztül megteszi az ellenlépéseket, de eredményt nem ér el. Az őszi parlamenti ülészek idejéig már botránnyá dagad az eset, az a hír járja, hogy interpelláció lesz belőle. A miniszterelnök a klubban magához kéri a megye egyik képviselőjét, Noszty Pált és kikéri véleményét az ügygel kapcsolatban. Noszty e beszélgetés során három anekdota elmondásával arra akarja rábírni a miniszterelnököt, hogy váltassa le a vármegye főispánját. A miniszterelnök kitér az azonnali válasz elől, sietős dolgára hivatkozva elbocsátja Nosztyt. A miniszterelnök Noszty célratörő anekdotázásából azonban megérti az összefüggéseket. Hisz már a beszélgetés előtt értesült arról, hogy a Gyík szabályozása körüli botrány szálai Noszty kezébe futnak össze, ő irányítja az eseményeket. Négy napi gondolkodás után levonja a következtetést: közli Nosztyval, hogy leváltja a főispánt és kéri, tegyen személyi javaslatot. Bárány Kopereczkyt, a vejét ajánlja. A miniszterelnök a javaslatot elfogadja. Ezzel végződik a regény első fejezete.

A kihagyott fejezet tehát Noszty hatalmát félelmetesnek mutatja be, akkora ereje van, hogy büntetlenül kelthet országos viharra duzzadó botránnyal és mindezt csak azért, hogy vejét beültethesse a megürült főispáni székbe. A tárgyalt részletben számos olyan apróbb megjegyzés, közbevetés is olvasható, amelyek még az író friss politikai benyomásaira utalnak. Erőteljes sorokkal jellemzi a miniszterelnök sajtóirodájának tevékenységét: „A sajtóiroda kiadja a jelszót s a saját külön sárkányok rárohannak az emberevő sárkányokra. Tagadnak, cáfolnak, ferdítenek, mosakosznak, vagdalkoznak, ami tüzet azok szítottak, ezek eloltják, vagy új tüzeket gyújtanak egyebütt, hogy arra tereljék a figyelmet.” Ennek a sajtóirodának a tevékenysége nagyon emlékeztet arra a tevékenységre, amelyet a darabont kormány sajtó főnöke, Vészi József folytatott. A Bontó megyei főispán által küldött távirat is aktuális eseményekről, népi zendülésről szól: „A nép Kostón, Vártányban, Gyimókán, Arcson kaszát, vasvillát fogott és a dolgozó munkásokat szétkergette, a mérnököket halállal fenyegetvén, kik azonban idejekorán elmenekültek, az ideiglenes épületeket, barakkokat, kotrógépeket összerombolták . . .”

Ilyen és ehhez hasonló részletek vizsgálata arra a feltevésre ösztönöz, hogy a regény indulásakor az író előtt más kompozíciós elképzelés lebeghetett. Ez a fejezet egy erőteljes, a friss élményeket és tapasztalatokat közvetlenül visszaadó szatirikus regény felé mutat. Hogy a végkifejlés milyen lett volna, nem tudjuk. Lehet, hogy csattanósabb, az *Új Zrínyiász* eszközeivel dolgozó alkotás lett volna belőle.

A „Mire jó a léc a rókának” kihagyott fejezeten kívül a Vasárnapi Ujság-beli változatnak még két — a kötetkiadásból kihagyott — részlete árulkodik egyrészt a még latensen jelenlevő szatirikus tendenciáról, másrészt a politikai töprengéseinek *közvetlen* beszűremléséről. A regény hetedik fejezetében¹⁵ Kopereczky Bontóvárra való utazását leírva részletes

¹⁵ A Krk 21. k. 108. lapján a 8—10 sorban levő mondat helyett.

képet fest a síkföldről a hegyvidék felé kanyargó vasútvonal mellett elterülő tájról. A tájfestést megelőzve, hirtelen feltör az íróból az indulat a középnemesség két-három évtizeddel korábbi „maradandó” közgazdasági tevékenységével szemben: gúnyos szavakkal idézi fel az uradalomtól uradalomig kanyargó vasútvonal építésének okait: „Bontóvár voltaképpen nincs messze a térképen Budapesttől, akinek sürgős dolga van, kocsin könnyen elérheti. Aki ráér, az mehet vasúton is, a vasúti menetrend tanúsága szerint állítólag mégis csak odaér egyszer. Hogy ez így van, annak egyszerű oka, hogy a vasút építésekor az egyenes vonalon Budapesttől Bontóvárig nem igen lakhattak befolyásos emberek, már pedig a régi magyar vasutak a kastélyokat keresték és meg is találták.”

Tépelődő gondolatai nyomán — az első változatban — egy hosszabb fejtegetést illesztett a regény tizenhatodik fejezete elé. Gondolatsora a falusi dínom-dánomok jellemzéséből indul ki; gúnyos hangon ír a vidéki urak asztalára kerülő primőr ételekről. „Az úr azért úr — írja csípősen —, hogy türelmetlen legyen és jól essék neki oligarchiá módra előre kicsikarni egyet-mást a természettől, amit az csak később adna meg neki . . .” De amint ez a későbbiekből kiténik, a bevezető képsor csak előkészítője a kiterő igazi mondanivalójának, a középnemesei vezetés csődje miatt érzett, a szélső ellentétekig eljutó elkeseredése kirobbantásának. E gondolatsorát — bár kissé hosszadalmas, a teljes összefüggés bemutatása kedvéért — egészében idézzük: „De az mindegy — azért ők mégis így csinálják és így fogják csinálni ezentúl is, nemcsak azokban a dolgokban, amelyeket ők esznek meg, mint még éretleneket, hanem azokban a fontosabbakban is, amelyek őket eszik meg, mint még éretleneket. Ime, maga az ország is — az urak játéka lévén — majd mindig idő előtt kóstol bele a korszellem csemegéibe. Fölszabadítják a földet, behozzák a parlamentarizmust, mielőtt az állam kiépült volna, a zsidó emancipációt, mielőtt a nép megokosodott volna, megnyitják a kereskedelmi élet új zsilipjeit, elfogadván azt összes modern követelményeivel s mindezekkel azt mondanák kúriáiknak, kastélyaiknak: «Menjete, keressetek magatoknak más gazdát!» Ami újat, meglepőt látnak más nemzetek asztalán, mohón nyúlnak utána, hogy a magukéra rakják, mert úgy illik a lovagok utódaihoz, összehordanak prücsköt-bogarat, nem mérlegelve, érett-e a dolog vagy érettek-e ők hozzá; így lesz aztán, hogy az utolsó század eszmei forradalmainak nagy eredményeit, melyektől más népek erőt és üdülést merítettek, ideplántálva idő előtt, többé-kevésbé csak elgyengülést és csömört okoznak. Antheus bizonyára erőt nyert a földtől a maga idején, de ha csecsemő korában paskolják vala a földhöz, meglehet, agrárzkódást szenvedett volna. Ám a magyarok saját példájukon sem tanulnak, ha őrüden valók; behoznak azok ezentúl is mindent, csak primőr legyen, behozzák ezek még a saját koporsójukat, az általános titkos választási rendet is, hogy aztán megrészegegyedve a saját nagylelkűségüktől, beledőljenek és meghaljanak . . .” A szélsőségekben csapongó gondolatsor sok igaztalan megállapítást tartalmaz, csattogó östörának hegye hol a népet éri, hol a dzsentri hátán csattan. Hiszen közsímsert tény, hogy Mikszáth élete végéig az 1848-as forradalom legnagyobb és legmaradandóbb vívmányának a jobbágyfelszabadítást tartotta, amelyet még a szabadságharc bukása után sem lehetett „visszacsinálni”, az is tény, hogy híve volt a vallási emancipációnak, a tiszaszéllári pörről küldött tudósításai beszéltek a legékebben arról, hogy nagyon jól tudta és több ízben ki is fejtette, hogy nem a „nép” „megokosodásának” hiánya teremtette meg Tiszaszéllár pogrom-hangulatát, hanem a Verhovay-féle dzsentrik mögé felzárkózó antiszemita középnemesei urak, akik a vérvád meséjével akarták visszafordítani a történelem óramutatóját. A mikszáthi okfejtés végső célja a politikai taktikából jelszóvá iktatott általános választójog bevezetése elleni tiltakozás. A mű szövevébe hirtelen belevágó politikai eszmeifuttatás a Vasárnapi Ujság 1907. augusztus 4-én megjelent folytatás-részletébe csöppent bele, de előzményei még a megyei ellenállás felszámolásáért taktikázó darabont-kormány tevékenységének idejére nyúlnak vissza. Kristóffy, a Fejérváry kabinet belügyminisztere 1905 júliusában, hogy a koalíció látszólagos nemzeti jelszavairól elterelje a figyelmet, felhasználva a munkásmozgalom évtizedes követelésére vonatkozó jelszavát, királyi jóváha-

gyással az általános választójog bevezetése mellett szállt síkra. A Kristóffy-féle tervezet kettős célját — a vármegyei dzsentri ellenállásának megtörését és a forrongó munkásosztály követeléseinek elhárítását — mi sem bizonyítja jobban mint az a tény, hogy az általa meghirdetett „általános választójog” bevezetése azt jelentette volna, hogy míg korábban az ország lakosságának 6,29 százaléka, addig a tervezet szerint 15,74 százalékra „nőtt” volna a választók száma. Az általános választójog gondolatának felvetése részben elérte célját: ideig-óráig megzavarta a koalícióba tömörült „lázadó” ellenzéki pártokat, és bizonyos mértékig elősegítette az uralkodó osztályok közötti megegyezést. A választójogi reform bevezetéséről a megegyezés után az uralkodó osztályok „megfeledeztek”, csak a munkásosztály és a radikális polgári csoportok követelésére vették újból elő, de ekkor már Andrássy Gyula bábáskodott körülötte és az általa elkészített tervezet mindennek nevezhető, csak „általános választójog”-nak nem.

Mikszáth idézett keserű megnyilatkozása az általános választójogról, bár kissé kétértelmű fogalmazásban, a meggondolatlanul mindenfelé kapkodó úri politika ellen irányul. Ekkor még csak a vármegyei ellenállókkal szemben való taktikázást lát e manőverben, egy év múlva már felismeri ennek a politikai cselgóságnak többélű voltát. Marczali Henrik történelmi munkájának „olvasása közben” a történelmi tények különböző szemszögből való interpretálására példaként egy száz év múlva alkotó historikus háromféle nézőpontjából a választójogi reformok értékelésének különböző módozatait mutatja be. Az első változat szerint Ferenc József a „bölcös és demokratikus érzésű király” önként belátja, hogy a szélesebb néprétegeket is be kell vonni a hatalomba, tehát életre hívta a reformot. A második változat szerint: „1905-ben és a következő évben olyan hatalmas ellenállást fejtettek ki a magyar főurak és a megyékben uralkodó nemesség az akkori politikai rendszer ellen és a közös hadsereg némi magyarosítása mellett, hogy a király nem látván többé támaszait a nemesi osztályokban, hatalmuk ledöntését vette tervbe . . . az általános választás behozatalával az eddigi úgyszólván osztályparlament kapuit megnyitotta a mob előtt . . .” A harmadik változatban az érem másik oldalára világít rá: „1905-ben . . . gondolta ki Kristóffy nevű belügyminiszter azt a modus vivendi-t, hogy a fenyegető utca helyett egy barátságos utcát állítson s kezdte meg az alkudozásait a jól szervezett munkásság vezéréivel, ez alkudozásból pattant ki elsőbbséget kelt lassan-lassan életre az általános titkos választási reform, egyelőre csak azért, hogy a munkásság kivonulásával a miniszterek kocsiablakai be ne töressenek.”¹⁶ E három nézőpontot Mikszáth nem mint ellentétes, egymást kizáró lehetőséget mutatja be, hanem mindegyik után, szinte refrénszerűen megjegyzi: „ennek a történetírónak igaza lesz”. Ezzel a visszatérő megállapítással jelzi, az általános választójog előtérbe kerülése nem a történeti szükségletek felismeréséből fakadt, hanem a politika „boszorkánykonyhájának” egy több irányba ható „főzete” csupán.

Mikszáthnak az általános választójoggal kapcsolatos 1908-as fejtegetései is, bár árnyaltabbak, mint a regény szövegéből kihagyott tépelődései, mégis olyan összefüggésekre utalnak, amelyek nemcsak politikai koncepciójának végső korlátait jelzik, hanem művészi erejét is bizonyos határok közé zárják. Az általános választójog bevezetését az 1904—1907-es belpolitikai válság során a darabont kormány bár kalandor módon, a pillanatnyi politikai taktikázás céljából vetette fel, mégis egy viszonylagos előrelépés volt az ország politikai életének demokratikusabb formákra való helyezésében. Mikszáth az általános választójognak ezt a vonását — ugyan a tervezet végeredményében csak elméleti jelentőségre tett szert, a gyakorlatban még a Kristóffy-féle javaslatot is túl „radikálisnak” találták az ország akkori urai — még később, az 1908-as cikkének írásakor sem ismerte fel. Ez a tény arra mutat, hogy Mikszáth számára a jövő kibontakozásának útjai elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt

¹⁶ Olvasás közben. MKMR—Fr 20. k. 287—288.

teljesen bizonytalanoknak tűntek. És ebben a körülményben lehetjük magyarázatát annak, hogy miért változtatta meg a Noszty regény művészi koncepcióját, miért lett a közéleti szatírának induló regényből a dzsentrit a magánéletén keresztül bíráló alkotás. A szatíra elengedhetetlen feltétele, hogy az író a pellengérré állított politikai jelenséget fejlettebb nézőpontból szemlélje, a kibontakozás szemszögéből mondjon bírálatot. Mikszáth nem látta meg a jövő lehetőségeit, csak a jelen dzsentri vezetésének teljes tagadásáig jutott el. Ez a szemlélet — mint maga is érezte — nem volt elegendő egy nagyhatású szatíra kibontakoztatásához.

III.

A Noszty-regény alkotását megelőző éveknek Mikszáthot foglalkoztató társadalmi-politikai problémáknak vázolója, az íróban dúló érzelmek felvillantása és a regény első megfogalmazása már sejteti, hogy a mű friss impressziók és gondolatok hatása alatt keletkezett. Bár Mikszáth a regény szövegében közvetlen vagy közvetett módon több ízben utal arra, hogy a cselekmény az 1880-as években játszódik,¹⁷ a műben ábrázolt erőszakos, minden eszközt igénybe vevő „hozomány-hajsza” későbbi időkre utal. A legújabb kutatások már rámutattak,¹⁸ hogy Mikszáth a dzsentri parazitizmusának e maró ábrázolásához az alapötletet egy a XX. század első évében lezajlott, nagy feltűnést keltett botrányból merítette.

1901 júliusában egy hétköznapinak induló leányszöktetésről adnak hírt a vidéki és fővárosi lapok: ifj. kamjonka Szemző Gyula, húszéves bácskai dzsentri fiú többszöri visszautasítás után megszöktette Ungár Lajos ómoravica gazdag földbirtokos leányát. Az egyszerű napihírt a gyorsan kibontakozó fejlemények rövid idő alatt a sajtó „bácskai szenzáció”-jává emelik. Az esetet az tette szenzációvá, hogy Ungár Lajos kinyomoztatta a szökevények bécsi tartózkodási helyét és leányát hazahozatta. A két család között, az elszegényedett, csak családi kapcsolatai révén befolyásos dzsentri család és a dúsgazdag, milliomos bácskai zsidó földbirtokos között megindultak a tárgyalások, hogy a kompromittált leány becsületét, kompromittálójával kötött házasságával úgy ahogy helyreállítsák. E tárgyalások eredményeképpen az öreg Ungár beleegyezett a házasságba. A kitűzött napon a dzsentri család megjelent az ómoravicai nábob házában, ahol csak az apa fogadta a násznépet és közölte, hogy a házasságból nem lesz semmi, leánya feleségével együtt külföldre utazott.¹⁹

A közel egy hónapig az érdeklődés előterében álló esetre Mikszáth Kálmán felfigyel. Érdeklődését annál is inkább felkelthette a hoppon maradt dzsentri fiú története, mivel korábbi regényei és hosszabb elbeszéléseiben többször visszatért a pénz után futó dzsentri felsüléséhez.²⁰ Kamjonkai Szemző Gyula „szenzációs” leányszöktetése mint az élősdivé váló dzsentri jellegzetes története maradt emlékezetében. És mint ahogy az egyházpolitikai harcok elcsendesedése után megírta Buttler gróf különös házasságának történetét, úgy a „megyei ellenállás” önkényeskedéseinek megszűnte után, lehet hogy közben is, felmerülhetett emlékezetében a megyei hatalmát a maga céljaira felhasználó bácskai dzsentri története.

A *Noszty fiú esete Tóth Marival* Noszty családjának furfangos leány-hajszája természetesen nem azonos a bácskai kamjonkai Szemző-család történetével. Mikszáth a megtörtént esetről csak az alapötletet meríti: a polgár pénzből magát regenerálni akaró dzsentri minden eszközt igénybevevő hajszáját és törekvésének a polgári öntudat büszkeségén való zátonyra futását. A Noszty-család szerteágazó cselvetéseinek bemutatását, a hajsza méreteinek megnövekedését az írónak a megyei ellenállásból merített keserű tapasztalatai váltják ki. Ezek a mozzanatok már nem azzal a *közvetlen* módszerrel kerülnek a regény menetébe, mint az előljáróban bemutatott, az írói műhelymunka árulkodó jeleiként idézett közbevetések, hanem

¹⁷ L. Krk 20. k. 314. lapján található részletes fejtegetéseket.

¹⁸ KIRÁLY ISTVÁN: i. m. 178.

¹⁹ A „bácskai szenzáció” fordulatainak részletes bemutatását l. Krk. 20. k. 262—266.

²⁰ L. pl. Két választás Magyarországon, Kozsibrovsky üzletet köt.

közvetett módon, a cselekmény-bonyolítás részleteként, a művészi ábrázolás szerves és tervszerű mozzanataként.

Az 1905—1906-os „megyei ellenállás” keltette ellenérzéseit Kopereczky közéleti tevékenységének ábrázolásában szóaltatja meg. Két esemény köré: Kopereczky főispáni kinevezése és beiktatása és Noszty Feri szolgabíróvá választatása köré csoportosulnak azok a mozzanatok, amelyek a közvetlen közéleti élményekre utalnak.

A regény végleges formájában — eltérően az előljáróban bemutatott elhagyott első fejezet koncepciójától — a Gyik-szabályozása körül támadt botrány már elsodorta Bontó megye főispánját és a miniszterelnök Noszty Pál javaslatára, bár a megyében levő kormánypártiaknak már megvolt a maguk jelöltje, Kopereczkyt nevezi ki főispánnak. A vármegye nemessége felszisszent: „az urak, akik a kormányval éreztek, azért bosszankodtak, mert nem közülük nevezték ki az új főispánt”, az ellenzéknek „azért nem kellett Kopereczky, mert a kormány küldte, mert a mameluk Nosztyinak a veje...”²¹ Az ellentétes „táborba” tartozó nemeseket és urakat egységes tömörülésbe „gyűjtötte” a Kopereczky-ellenes hangulat, „ellenálló-bizottság”-okat szerveztek. Ez a lázas tevékenység nagyon emlékeztet a „vármegyei ellenállás” idején életre keltett megyei „ellenállási bizottság”-ok botrányt keltő tevékenységére. A regényben — az 1905—1906-os vármegyei mozgolódásokhoz hasonlóan — ezek a bizottságok különböző albizottságokat alakítanak. Kopereczky beiktatásának megakadályozására létrehoznak „tüntető-bizottság”-ot, „romboló-bizottság”-ot, „macskazene-bizottság”-ot, „hírszolgálati-bizottság”-ot, „záptojásgyűjtő-bizottság”-ot, sőt, hogy még több legyen a szerep, „szerepkiosztó-bizottság”-ot is. E bizottságosi célja az, hogy felfokozott tevékenységükkel megghiúsítsák illetőleg botrányba fullasszák Kopereczky beiktatására egybehívott közgyűlést. Tüntetést, csúzli-lövöldözést szerveznek, megfélemlítéssel, rábeszéléssel visszalépésre kényszerítik a Noszty-klikk által felkért szónokokat. Az utolsó percben felkért Poltáry alispánnak éjjel beveretik lakása ablakait stb. Kopereczky a bukással felérő megcsúfolás előtt úgy menekül meg, hogy az egyik Bontóvárt megelőző megállóhelyen kiszáll a vonatból és ismerőseivel beszélgetést színlelve hagyja, hogy elmenjen a szerelvény. A család klikk pedig rangrejtve csempészi be a megyeszékhelyre. A másnapi beiktatáson, a közgyűlési teremben szitkok, gúnykiáltások fogadják. Az ellenszenvet csak a közismert „kétszer elmondott beszéd” robbanó hatása oldja fel.

Az 1905—1906-os vármegyei ellenállás napjaiban a sajtó hírt adott a darabont kormány által kinevezett főispánok beiktatása alkalmával megrendezett, súlyosabbnál-súlyosabb összejutásokról. A záptojással, kövel, sárral való meghajigálás már mindennapos volt. A Komárom vármegyébe kinevezett Kubinyi Gézátt sípval, tülökkel, akasztott bábuval fogadták, a Hajdu megyébe érkező Kovács Gusztávot pedig véresre verték a vasúti állomáson, majd egy halottaskocsira dobva szállították a megyeházára. Ezek az esetek országos visszhangot keltettek.²² De a regénybeli főispán-fogadtatás körülményeihez hasonló — kevésbé kirívó — eseteket is találhatunk. Abaúj-Torna vármegyében az „alkotmányvédő bizottság” a kinevezett főispánnal, Pongrácz Ferencsel együttműködő Schmidt Dezső szolgabíró határozatlanul kiközösítette, majd a felbőszített tömegnek kiszolgáltatta.²³ A regénybeli Poltáryval kapcsolatos eljárás hasonló a Schmidttel szemben alkalmazott „megtorlással”. Kopereczkynek Bontóvárra való becsempészéséhez a Hont vármegyei „ellenállók” erőszakossága szállította az „ötletet”; Szabó Mihály a kormány által kinevezett főispán hívei tanácsára nem utazott egészen Selmecbányáig, hanem Garamréven kiszállt a vonatból és a hátralevő utat csak másnap tette meg kocsin, így játszotta ki a selmecbányai vasútállomáson ellene felheccelt tömeget.²⁴

²¹ Krk 20. 113.

²² L. részletesebben Krk 20. k. 268—272.

²³ HORVÁTH JÓZSEF: Az 1905/5 évi vármegyei ellenállás története. Bp. 1907. 81.

²⁴ HORVÁTH JÓZSEF: i. m. 214.

A regény másik, a megyei közélet fórumán zajló jelenete, Noszty Feri szolgabíróvá választásának körülményei újból a közvetlen politikai élmény reveláló hatását mutatják. A közgyűlésnek két napirendi pontja van: a nemzetiségi érdekeket sértő iskolareform bevezetése és az új szolgabíró megválasztása. Az első napirend a nemzetiségi képviselők heves ellenállásába ütközik, mert a tárgyalt iskolareform jogait akarja csorbítani. Mikszáth a regénynek ezt a részletét 1907 júliusa végén írja, alig néhány hónappal korábban a parlament Apponyi Albert javaslatára — több korábbi eredménytelen kísérlet után — újból napirendre tűzi a népiskolai törvényt. A parlamentnek ez a lépése szerves része a nemzetiségek ellen irányuló erőszakos eszközöknek. A koalíciós kormányzat az uralkodó osztály megrendült hatalmának erősítésére sorra indítja meg a pereket a különböző nemzetiségi politikusok ellen, ha parlamenti képviselőről van szó, mentelmi jogát azonnali hatállyal felfüggesztik. Az erőszakos politikával fegyveres közbeavatkozásokra is alkalmat kerítenek (I. az 1907-es csernovai zendülést). Az 1907 tavaszán vitára tűzött népiskolai törvénynek fő célja az, hogy a nem magyar nyelvű elemi iskolákba bevezessék a magyar nyelv tanítását, azzal a céllal, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik osztályig annyira elsajátítsa a magyar nyelvet, hogy gondolatait élőszóban és írásban „érthetően ki tudja fejezni”. Mikszáth Kálmán a nemzetiségekkel szemben alkalmazott erőszakosságokra érzékenyen reagál, hiszen 1906-ig nemzetiségi megyének, Fogarasnak volt a képviselője. Mint képviselő, programja legsarkalatosabb tételének a nemzetiségekkel való békét hirdette és nemcsak hirdette, hanem ennek érdekében tevékenykedett is. Megyéjének induló lapjában írt beköszöntő vezércikkében a lap feladatának tartotta, hogy „ne nyúljon hozzá a békéhez zavaró tollal, ébresztgesse a társadalmat és ügyeljen a közélet tisztaságára, de sohase a személyeket nézze, hanem a dolgokat . . .”²⁵ 1905 után az egyesült ellenzék, a kisebbségbe jutott szabadelvű párt e szándékokkal ellentétbe került. Csalódásának és aggodalmának ad hangot Mikszáth, amikor regénye színhelyét Bontó vármegyébe, egy olyan képzeletbeli megyébe helyezi, ahol háromféle nemzetiség él: szlovákok, románok és németek. Magyarország területén soha olyan vármegye nem létezett, ahol a három említett nemzetiség számottevő lélekszámban élt volna együtt. E nagyfokú tömörítésre Mikszáth Kálmánnak a regényben pellengérré állított nemzetiség ellenes tevékenység miatt van szüksége. A regényben azonban nemcsak a nemzetiségi mozgalmaktól aggódo kormány erőszakos „preventív” intézkedéseit gúnyolja, hanem — mint láttuk — a cselekmény szerves részévé ötvözi a korábbi hónapokban a parlament által tárgyalat népiskolai törvényt is.

IV.

Az *Új Zrinyiászban* Mikszáth a politikai satíra eszközeivel az 1890-es évek válságtüneteit állította előtérbe, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regénye azonban már nem a tünetek tükre, hanem az elmélyült válság művészi ábrázolása. A megrendítő élmények hatására ragad tollat és nagy művészi fegyelemre van szüksége, hogy úrrá tudjon lenni előtölülő érzelmein. A közvetlen élmények művészi megformálása újabb formát követel az ábrázoló eszközökben. Mint a regény kötetkiadásához fűzött Utóhang-ban Mikszáth kifejti, művészi feladatát abban látja, hogy csupán a „történet bizonyító magvát” mondja el és a cselekményben résztvevő fő- és mellékalakokat felvonultassa „anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván . . .”²⁶ Ez a módszer a jellemfestés olyan koncentrátságát kívánja meg, amely képes a cselekmény bonyolódásának tartama alatt a jellem teljes összetettségét bemutatni. De nemcsak az alakok ábrázolásában kell ehhez a tömörítő eljárásához folyamodnia, hanem a cselekmény egy-egy döntő fordulatót is úgy kell bemutatnia, hogy a megelevenített helyzet magába foglalja azt

²⁵ Fogaras jelene és jövője. Fogaras és Vidéke, 1903. febr. 22.

²⁶ Krk 21, k. 232.

az előzményt is, amely az ábrázolt fordulathoz vezetett. Mikszáth Kálmán ennek a bonyolult művészi feladatnak megoldására újból — de a korábbi alkalmazási módtól eltérően — az anekdotához fordul.

Az anekdotának Mikszáth életművében betöltött szerepéről az elmúlt idők folyamán ellentétes vélemények alakultak ki. A konzervatív irodalomtörténetírás jóízű anekdotázásban látta az író legnagyobb erejét és nagyobb lélegzetű műveit éppen az anekdotán való túllépés szándéka miatt bírálta. Az új írónemzedék — mint ahogy azt Móricz Zsigmond megfogalmazta — szinte anekdotikus tehetségét tartotta a „legsajátosabbnak”: „Mikszáth a magyar dzsentrí diskuráló tehetségét virágoztatta ki irodalmilag.²⁷” De ugyanakkor az új generáció számára művészi hagyatékának éppen ezt a vonását tartja időszerűtlennek. A Mikszáth-örökség kritikus átvételének igényét fejezik ki gondosan megfogalmazott mondatai: „Tanultunk tőled és okultunk példádön. Követni fogunk és eltérünk tőled. Emlékezünk rád és lerázuk a hatásodat. És talán rombolunk, de csak hogy építhessünk . . .”²⁸ A konzervatív álláspont szemléletével szállt szembe felszabadulásunk után irodalomtörténetírásunk. Az egyoldalú véleményt a XX. század irodalmának oldaláról megközelítve azzal a szintén egyszerűsítő megfontolással óhajtott ellensúlyozni, hogy Mikszáth művészete csúcseit az anekdotizmus leküzdése révén érte el. Ennek az álláspontnak gyengesége abban nyilvánul meg, hogy csupán az anekdota műfajából indult ki és nem vizsgálta meg azokat a témabeli tendenciákat, amelyeket ez a műfaj kifejezhet. Király István más oldalról, egységében ragadja meg az előzőleg egyoldalúan feltett kérdést. Monográfiájában részletesen foglalkozik a mikszáthi anekdotával, figyelmeztet arra, hogy „Mikszáth nem anekdotái ellenére lett nagy író és realista író, hanem sokban az ő révükön.” De az anekdota Mikszáth műveiben odavetettséggel, túlzott részletességével visszatartotta Mikszáth realizmusának teljes kibontakozását.²⁹

Mikszáth maga is érzi az anekdota kétarcúságát. Grünwald Béla előadása nyomán írja meg *A kedélyes deikvensek* című elbeszélését. Megjelenése után Grünwald nyílt levélben tiltakozik az ellen, hogy történetét, amelyet ő kacagva mesélt el, az író úgy állítja be, mintha szomorúan adta volna elő és ezzel azt a látszatot kelti, mintha „a kis vig történet a vármege ellen van irányítva”. Mikszáth válaszában határozott szavakkal jellemzi az anekdota beállítással, interpretálásával érvényre juttatható szemléletet. Grünwald Béla azt kívánja — írja —, hogy „ösmerjem el, hogy ő nevetett a garázda pandurokon, mint ahogy nevetett volna például valamelyik tajtékpipás régi viceispán, aki most Tisza háta mögött könyököl. Neki mindenáron mosoly kell az ajkaira. Hja, csak hogy ez nem megy! Vagy tessék szeretetteljesen mosolyogni a vármege gyarlóságain és akkor mellette szavazni, vagy tessék a centralizáció mellett beszélni és akkor mélyen elszomorodni a gyarlóságokon.”³⁰ Mikszáth az anekdotában rejlő kétirányúságot a Noszty-regény írása közben többször felhasználta.

Irodalomtörténetírásunk már korábban felfigyelt arra, hogy utolsó műveiben Mikszáth vissza-visszatér korábbi anekdotáihoz. E megállapításokkal csak a motívum azonosságokra hívták fel a figyelmet, azt azonban nem vizsgálták meg, hogy az újra felelevenített anekdoták új szövegkörnyezetükben milyen funkciót töltenek be. *A Noszty fiú esetében* a visszatérő anekdoták vizsgálata érdekes tanulságok levonására adnak alkalmat. A regényben számos olyan anekdotát találhatunk, amely a korábbi megjelenési helyén a vármegei közigazgatás gyarlóságait „szeretetteljes” mosolygással bírálta, a regényben való újból felmerülésekor pedig Mikszáth a megyei nemesség erőteljes leleplezésére használja fel. Így például:

A regény tizenhatodik fejezetében az iskolaügyi reform ellen felszólaló nemzetiségi bizottsági tagokat két ízben csellel hallgattatják el: a szlovák Padák Sámuelnek jeget csusz-

²⁷ Mikszáth Kálmán. Nyugat 1910. — Ujra: M. Zs.: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1952. 112.

²⁸ i. h. 115.

²⁹ KIRÁLY ISTVÁN i. m. 84., 89.

³⁰ Nyílt levél Mikszáth Kálmánhoz. A saját ábrázatomról. Hi 1. k. 77—78.

tatnak a nyakába, a szász Wolf Rudolfot pedig az evangélikus püspöknek a városba való érkezését hírüladó hamis távirattal csalják ki az ülésteremből. Mikszáth e két jelenet részletes ábrázolásával érezte azt a kíméletlen harcot, amelyet a magyar kormányparti és ellenzéki bizottsági tagok folytattak a nemzetiségek érdekeit képviselők ellen. A két csel motívumát Mikszáth már korábban megírta parlamenti karcolataiban. Itt még maga is mosolygott a sikerült cselén.³¹ Az említett két visszatérő motívumhoz hasonló funkció változás történt ugyanebben a fejezetben a nemzetiségi ellenvéleményeket semmibevevő Kópereczky „trükk”-jének bemutatásakor. A nemzetiségi bizottsági tagok beszédeinek elhangzása után a főispán bejelenti, mivel a javaslatot betervező bizottsági tag indítványa ellen „semmiféle érvet vagy kifogást” nem hallott, a határozatot egyhangúlag elfogadottnak tekinti. A kijátszott nemzetiségi bizottsági tagoknak felháborodott tiltakozására, hogy egész idő alatt semmi egyebet nem tettek, mint anyanyelvükön támadták a javaslatot, Kópereczky sajnálkozást tetetve közli, hogy milyen kár, hogy nem érti nyelvüket. Itt a szlovák Padák gúnyosan felhorkant és szemébe vágta a főispánnak, hogy hiszen előző nap szlovákul tárgyaltak egymással. Kópereczky egy meglepő fordulattal vágta ki magát: elismerte, hogy mint „magán ember” tud szlovákul és szeret is szlovákul beszélni, de amikor magára veszi főispáni bársony mentéjét, akkor „a földtekéből csak egy kis darabnyit lát, a magyar hazát és minden nyelvet elfelejt, csak egyet tud, a magyar nyelvet”. Ezzel a tromffal végetvetett a vitának és a magyar bizottsági tagok tomboló üdvívalgással fogadták nacionalista érvelését. Kópereczky cselvetésének eddig bemutatott részét Mikszáth anekdotikus formában már egy korábbi karcolatában, a *Két titkos ügynök*ben³² is megírta. Itt Mikszáth két történetet mutat be. Mindkettőnek hőse magyarországi szász-ellenes mozgolódások felől tájékozódni szándékozó németországi kiküldött. Az első történetében névcsere folytán egy magyar úr „kezébe” kerül, aki csupa magyar-barát szászhoz küldi. A németet ezek már-már meggyőzik arról, hogy nincsen szász kérdés, amikor véletlenül egy megyei közgyűlésre keveredik, ahol éppen egy szász-ellenes indítványt tárgyalnak. Az itt szereplő főispán a már leírt anekdotikus módon játssza ki a szászok ellenállását. Az anekdotikus fordulat leírása után Mikszáth ezzel a történettel szembe állít egy másikat. Itt is egy német küldött járja a szászok lakta vidéket, de őt szász szempontból tájékoztatták. Már véglegesen kialakult a véleménye, amikor Brassóra utaztában összeismerkedik egy „nyájasképi szeretetreméltó öregúrral”, aki két gyermekével szintén Brassóba utazik, hogy a nebulókat ott „német szóra” adja. Nagy a küldött megrökönyödése, amikor megtudja, hogy a kedves úri ember nem más mint a „szász-faló” alispán. Megdöbbenésében előkeresi a már megírt jelentését és darabokra tépi.

Ha a regény felidézett anekdotikus helyzetének *szövegszerű* megfogalmazását összevetjük a *Két titkos ügynök* hasonló helyzetet jellemző anekdotikus fordulatával, teljes joggal megállapíthatjuk, hogy Mikszáth a *Nosztly fiú eseté*-ben szinte szósz szerint átvette egy már korábban megírt anekdotáját. Ha azonban a két azonos anekdota *szövegösszefüggését* és *szövegkörnyezetét* is megvizsgáljuk, kitűnik, hogy az író a *Két titkos ügynök*ben részben az anekdotával, még inkább azonban a második történettel azt a látszatot óhajtotta keltetni, hogy a nemzetiségek túlzott érzékenységük révén érzik feszültnek a helyzetet. A regényben pedig a szövegösszefüggés épp az ellenkező véleményt szuggerálja: a vármegye magyar urai mindent elkövetnek, hogy elnémissák az ellenzék tiltakozását. De a regény kompozíciójában ennek az anekdotának még további funkciói is vannak: előkészítője és eszköze a Nosztly Feri erőszakos szolgabíróvá választásának. Kópereczky kihasználva azt a tényt, hogy a vármegyei magyar urai, ellenzékiek és kormánypartiak egyaránt lelkesedéssel ünneplik a nemzetiségek kijátszását, a következő napirendi pontnál, a szolgabíró választásánál figyelmen kívül hagyva az ellenjelöltet életük véleményét, bejelenti, úgy veszi észre, hogy a többség Nosztly Ferencet

³¹ A büfé. A t. Ház. Hi 16. k. 68–69.

³² *Két titkos ügynök*. Az én kortársaim. I. Jk. 20. k. 232–240.

öhajtja, ennek alapján kijelenti, hogy „Noszty Ferenc választatott meg”. A bizottsági tagok tiltakozása hiábavaló: ha erőszakosságnak bélyegzik Kopereczky eljárását a szolgabíró választás alkalmával, akkor ítéletet mondanak a nemzetiségekkel szemben alkalmazott önkényeskedés felett is. Így nincs mit tenniök, bele kell nyugodniok Noszty megválasztásába. A sarokba szorított uraknak az ellenzék vezére találó képpel magyarázza meg a helyzetet: „Ha megettük a fácányt, aki nagyon ízes pecsenye volt, most már bizony nyeljük le a békát is, aki nagyon keresű falat.”

Az új összefüggésekbe illesztett anekdotikus elemekkel Mikszáth nemcsak regénye kompozícióját, a cselekmény kibontakozását segíti elő, hanem felhasználja hősei jellemrajzában kialakításában is. Ezt a folyamatot elsősorban Kopereczky alakjának megformálásában követhetjük nyomon. Hőse jellemének, gondolkodásának alapvető elemeit, sajátos „természet-filozófiáját”, bárgyúságát, amely azonban számító ravaszsággal párosul, különböző anekdotikus elemekkel színezi. A birtokában levő, hozzáférhetetlen erdőből fát ajánl fel a tűzkárosult falusi templomok részére. Ezzel kettős célt ér el: az újságok köszönettel nyugtázzák adományát, de a fa is megmarad, mert a hozzáférhetetlen erdőből képtelenség fát kitermelni. Ezt a motívumot már a *Kozsibrowszky üztetet köi* című elbeszélésében³³ is felhasználta, de ott az erdő értéktelenségének jellemzésére, itt pedig hőse ravaszságának jellemzésére. Hasonló célzatú a megyei lap szerkesztőjének, Klementynek nyújtott furcsa támogatása is. A fukar mecénáskodás anekdotikus fordulatait Baldácsi Antal jellemzésére írta le Mikszáth másfél évvel a regény írása előtt.³⁴ Szinte szó szerint átvette Kopereczky jellemzésére, de ezt a fordulatot tovább fejlesztve az alig burkolt laptámogatás alkalmát felhasználja arra, hogy tovább fejlessze a regény cselekményét és előkészítse Noszty Feri szolgabíróvá választását.

Az anekdotikus elemnek tehát jelentős szerepe van a cselekményének továbbfejlesztésében, jellemábrázolásának elmélyítésében. De ezeket az elemeket az író alárendeli realista célkitűzéseinek. Nem az anekdota viszi őt cselekménye bonyolításában, hanem ő használja fel az anekdotát a jellemzés eszközeként. Ha az anekdota ennek a célnak nem felel meg, vagy esetleg mellékvágányra terelné a végkifejlés felé haladó cselekményt, akkor inkább lemond az alkalmazásáról. Az írói műhelymunkában erre is találhatunk példát. Az első változatban Malinka, a főispáni titkár élettörténetét egy csattanós anekdota-történettel jellemzi: hősiünket itt Malinka Samunak hívják, fiatalkorában seminarista volt, akit egy csínyje miatt csaptak ki a szemináriumból.³⁵ A kötetbe való átdolgozáskor Malinka Sámuel az „exklerikus” Malinka Kornél volt katonatisztté, Noszty Feri volt katonatársává, Noszty Vilma egyik ifjúkori udvarlójává alakult át. Mikszáth az anekdotikus ötletről nyilvánvalóan azért mondott le, hogy Noszty Feri felelőtlen jellemét, cinizmusra hajló szellemét már idejekorán bemutat-hassa. Mert felelőtlenységére vall az a körülmény, hogy azért ajánlotta Kopereczkynek Malinkát titkárrul, hogy a volt udvarlót társadalmilag elfogadható körülmények között juttathassa Vilma közelébe. Mikszáth így is kommentálja ezt a fordulatot: „Noszty füttyűrészve távozott, gondolván magában: ezeket én most összehoztam, amiből szép kis vígjáték lesz Krapecen. Sokkal frivolabb volt, mintsem arra is gondolt volna, hogy éppúgy lehet szomorújáték is.”³⁶

V.

A Noszty fiú esete Tóth Marival Mikszáth realizmusának újabb magasabb szintű állomása. A mű eszmei célja és művészi kompozíciója újabb művészi eszközök kibontakoztatását teszik számára lehetővé. Mikszáth maga is érzi, hogy e regényével új utakra lép. Érzi, hogy

³³ Krk 17. k. 148—149.

³⁴ Az utolsó mecénás. Karcolatok. Hi 17. k. 77—79.

³⁵ A kihagyott szövegrészt l. Krk 20. k. 294—295.

³⁶ Krk 20. k. 56.

művének új tartalma új formát kíván. Ez az új forma a realizmus újabb térhódítását jelentette. Már az 1880-as évek végétől állandóan foglalkoztatja a romantika és a realizmus viszonya. Írói öntudata a realizmus felé vonzza, érzelmei, irodalmi példaképei pedig a romantikához. Ezzel a belső vívódással magyarázhatjuk a realizmus és a romantika viszonyával kapcsolatos fejtegetéseinek bizonytalan, tétova meghatározásait. Művészi gyakorlata azonban túllépett érzelmei ingadozásán, az *Új Zrínyiász*, a *Különös házasság* előre vitte a realizmus útján. A *Nosztly fiú esete Tóth Marival* című regényéhez írt Utóhangja ennek az újabb lépésnek a művészt izgató kérdéseit bogozgatja. Itt nem az irodalomelmélet elvontabb fogalmai: a realizmus és a romantika viszonya foglalkoztatja, hanem ezeknek az elméleti kérdéseknek a gyakorlati megvalósítása. Az írói ábrázolás és a valóság megragadásának bonyolult nehéz problémái. Felfigyel arra az ellentmondásra, hogy az irodalom a hétköznapi életből meríti tárgyait, de a művészi megformálásban még mindig sok a konvencionális szerkesztési forma. A kompozícióban sok a mesterkéeltség: „a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érzik.”³⁷ A tartalmat kifejező formát a hírlapírói riport módszereiben sejtje megtalálni. A korabeli kritika szinte egyöntetűen ebbe a rossz analógiába kötött bele. Nem az analógiaként megemlített riport fogalma a lényeges, hanem a művészi kompozíció új lehetőségének keresése. Annak a művészi megoldásnak az elfogadása, hogy az írónak legyen joga úgy befejezni a művét, hogy hőseinek további sorsáról ne kelljen számot adnia. Hogy legyen joga úgy befejezni a regényt, amint ő tette.

Mikszáth művészetében e gondolatsornak elsősorban nem az elméleti jelentősége nagy, hanem a gyakorlati. Az elvi megfogalmazás csak nyomon követett egy már kialakult magasabbfokú művészi megoldást: az író szakítását a végső feloldást jelentő happy end-del. A *Különös házasságban* a mű komor cselekményét némileg enyhíti a mű sokat sejtető befejezése: a hosszú évekig egymástól elszakított szerelmesek furfangos csellel való összekerülése. A *Nosztly fiú esete Tóth Marival* című regényében még ezt a látszólagos kibékítő befejezést is elveti, Nosztly Féri minden praktikája zátonyra fut Tóth Mihály polgári önrerzetén. És ez a mű logikájából és a megrajzolt polgári hős jelleméből következetesen folyó megoldás nagyobb megrökönyödést váltott ki a dzsentriből, mint az egész műből áradó bírálata. A dzsentri gőg ezt a megaláztatást már nem tudta elviselni és ezért az író életében rágalmazta, támadta, majd halála után a Harsányi Zsolt-os színpadi „átdolgozással” meghamisította az író koncepcióját.

Иштван Рейтё

ГЕНЕЗИС ОДНОГО РОМАНА МИКСАТА

(Случай с Ности-младшим и Мари Тот)

Автор очерка представляет генезис романа «Случай с Ности-младшим и Мари Тот», написанного в 1906—1907 гг. Кальманом Миксат, выдающимся деятелем венгерской реалистической прозаической литературы.

Роман Миксата тесно связан с кризисом венгерской внутренней политики 1904—1907 гг., крайние политические и общественные проявления которого резко показывали политический и общественный крах господствующих классов, особенно среднего дворянства и джентри. Именно эти признаки политического кризиса заставили писателя написать роман, художественно изображающий несостоятельность образа жизни джентри. Основная тема взята от случая, вызвавшего большую сенсацию пять лет назад: бедный, провинциальный джентри — так как другого выхода он не нашел — увел богатую мецан-

³⁷ Крк 21. к. 231.

скую дочь. Таким образом он хотел заставить семью девушки согласиться на брак, чтобы позже он мог уладить свои запущенные дела. Кальман Миксат поставил в центр своего романа именно это характерное проявление паразитизма джентри. Для изображения общественного положения он пользовался многочисленными эпизодами внутривнутриполитического кризиса 1904—1907 гг. Автор очерка при представлении этих явлений ссылается на аналогии, существовавшие в политической жизни, далее, разбором расхождений между первым сочинением и окончательным текстом показывает изменения, необходимые при эстетическом разрешении темы и художественной композиции. Наконец, разбирается — на основе романа — дальнейшее развитие присущего писателю способа изображения анекдотическими средствами.

A MAGYAR BAROKK IRODALOM KIALAKULÁSA*

(Első közlemény)

Új stílus nem keletkezik új tartalom, új művészi, írói magatartás nélkül. Megjelenhetnek új stíluslemek már a korábbi világnézetet képviselő alkotásokban is, előkészítve egy nagyarányú stílusváltást, de ezek rendszerének, vagyis magának a stílusnak a kialakulásához az új mondanivaló stílus teremtető ereje nélkülözhetetlen. Ezért eleve tévesek voltak azok a kísérletek, melyek a magyar irodalmi barokk kezdeteit Rimay János, sőt már Balassi Bálint költészetében keresték, hiszen mindketten, s ugyanígy kortársaik nagy többsége is, még a reneszánsz humanista világnézetét és művészi ízlését képviselik. Balassi munkássága egyenesen a magyar reneszánsz tetőpontját jelenti, Rimay pedig a későhumanizmus dekadenciába hajló újstoikus irányának a híve. A Rimaynál megjelenő barokknak vélt stíluslemek pedig csak a későreneszánsz manierizmusának a megnyilvánulásai.

A magyar barokk keletkezését a reneszánsz és reformáció századával szemben gyökeresen új ideológiát képviselő irányzattal, mozgalommal — azaz a jezsuiták vezette ellenreformációval összefüggésben lehet csak megvilágítani. Nem azért, mintha a barokk az ellenreformáció vagy a jezsuiták stílusa volna. Egy egyetemes stílus hordozója sohasem egy mozgalom vagy intézmény, hanem mindig egy osztály — pontosabban: egy osztály, fejlődésének gazdaságilag és társadalmilag meghatározott egyik szakaszában. Óriási jelentősége van azonban azoknak a csoportoknak és intézményeknek, melyek az osztályérdekeknek legmegfelelőbb világnézetet képviselik, s propagandáját vállalják, mivel a fejlődésének új szakaszába lépő osztály csak lassan ébred új érdekeinek tudatára, s gondolkodása, életformája, ízlése és műveltsége csak fokozatosan idomul az új helyzet szabta követelményekhez. Ma már vitathatatlan és bizonyításra nem szoruló tény, hogy a barokk művészet és irodalom az európai feudális erőknél a XVI. század második felében kibontakozó nagyarányú újraerősödésével van kapcsolatban, s hogy a feudáliszmus e korszerűsítési folyamatának, e refeudalizálódásnak egyik legfőbb és legkövetkezetesebb elősegítője és ideológiai támasza a tridentinummal megújuló katolikus egyház és rohamcsapata a jezsuita rend. *Ezért* kell a barokk

* A nemzetközi barokk-szakirodalomról, valamint a magyar barokk irodalom kutatásáról rövid áttekintést adnak ANGYAL ENDRE tájékoztatói: *Der Werdegang der internationalen Barockforschung. Forschungen und Fortschritte.* 1954, 377—83.; *Barockforschung und ungarische Literaturgeschichte.* ActaLitt 1957, 243—9. Cikkei megbízható ismertetések, de az értékeléstől és a bírálattól tartózkodnak. Ez utóbbi tekintetben máig TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF másfél évtizedes kis barokk cikke (*Realizmus és irodalomtörténet.* Bp. 1946. 11—6.) nyújtja a legfőbbet, határozottan állásfoglalva a korábbi barokk-kutatás tévelygéseivel szemben. — Mivel tanulmányom nem általában a magyar barokk irodalmát, hanem csak annak kialakulási folyamatát tárgyalja, a külföldi és hazai szakirodalom valamennyi jelentős alkotásának felsorolását mellőzöm, s a jegyzetekben csak azokra a művekre hivatkozom, melyekből adatokat, vagy szempontokat merítettem. — A magyar barokk irodalom kezdeteinek, kialakulásának kérdésével összefoglaló igénnyel mindössze két tanulmány foglalkozik: KARDOS TIBOR: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. *Magyarságtud.* 1942, 63—93. és KOLTAY-KASTNER JENŐ: A magyar irodalmi barokk. *BpSz* 1944, 802, 803. sz.

kezdetének vizsgálatakor a magyar ellenreformációból, a jezsuiták magyarországi működéséből kiindulunk.

Az új irányzat ideológiájának megjelenése azonban nem jár együtt az új stílus azonnali megteremtésével. Az új tartalom eleinte a régi formákban jelentkezik, s csak fokozatosan alakítja ki saját adekvát stílusát: az ellenreformációt hirdető korai irodalmi alkotások sem viselik még magukon az új barokk stílus jegyeit. Ez arra indított egyes kutatókat, hogy az ellenreformációt a barokkal összekapcsoló hagyományos Weisbach-féle állásponttal szemben, a mozgalom stílusmegfelelőjét a manierizmusban lássák, vagy pedig — mint Wylie Sypher — a manierizmust és a barokkot az ellenreformáció két időben egymást felváltó stílusperiódusának tekintsék.¹ Sokkal helyesebb a társadalmi összefüggéseknek is figyelmet szentelő Arnold Hauser álláspontja, aki — nem tagadva, hogy az ellenreformáció tanításai először a tridenti zsinat idején Itáliában uralkodó manierista formákban jelentkeznek — hangsúlyozza, hogy a túlzottan intellektuális manierista művészet, mely csak egy szűk értelmiségi réteghez tudott szólni, az ellenreformáció művészi feladatait nem oldhatta meg. „Az ellenreformáció művészi programja, — írja — a katolicizmusnak a művészet által való propagálása a szélesebb néptömegek körében: csak a barokk révén valósult meg.”²

Reneszánsz és barokk elhatárolásánál tehát két egyidejű tendenciának lehetünk tanúi. Egyrészt a válságba jutó régi világnézet keres új formai megoldásokat, miként azt magyar vonatkozásban a XVII. század eleji stoicizmus és manierizmus vizsgálatánál láttuk;³ másrészt a régi formák között is előretör már az új világnézet és mondanivaló. A barokk megjelenéséről akkor beszélhetünk, amikor az új ideológia és tartalom a fokozatosan felhalmozódó új formai, stílusi elemek együttesén át jut kifejezésre. Megállapítani, hogy az ellenreformáció irodalmi fejlődésében mikor, hol, milyen művekben jelenik meg — immár teljes fegyverzetben — az új stílus: ez az alábbi tanulmány egyik célja.

Másik célkitűzésünk a magyar barokk osztálybázisának közelebbi vizsgálata lesz; a barokk alapját képező refeedalizálódási folyamat ugyanis országoként igen különböző. Sőt van ezen a téren egy alapvető eltérés a nyugat- és kelet-európai fejlődés között, melyet állandóan szem előtt kell tartanunk. Nyugaton a feudalizmus utolsó általános reakciója a polgárság nagy reneszánszkor előretörését vetette vissza. A XVI. században megerősödtek a feudális osztályok, sőt a polgárság felső rétege, mely eredetileg a reneszánsz műveltséget kialakította, s annak legfőbb hordozója volt, maga is feudalizálódott, földbirtokot, nemességet szerzett. A nyugat-európai országokban egy alapjaiban és gyökerében polgári jellegű reneszánsz műveltséget az alapjaiban és gyökerében feudális barokk kultúra váltotta fel. A kelet-európai országokban azonban — az itáliaihoz, németalföldihez, némethez hasonló polgárság nem lévén — a fejlődés másképp alakult. Volt ugyan Magyarországon is, Lengyelországon is polgári reneszánsz, a magyar reformáció irodalma is azt jelzi, hogy a polgári erők a fejletlenebb körülmények ellenére is mind társadalmi, mind politikai, mind pedig művelődési és irodalmi téren történetformáló erőként jelentkeztek, mégis a körülmények Magyarországon — a középkori magyar királyság összeomlásával járó nagy megrázkódtatás ellenére is — változatlanul a feudális erőknek kedveztek; ezek hatalmi túlsúlya, ha néha meg is ingott, sértetlen maradt. A reneszánsz és humanizmus osztálybázisa ezért — eredetileg polgári tartalmuk ellenére is — elsősorban a feudális uralkodó osztály, közelebbről a főnemesség lett Magyarországon. A reneszánsz és barokk egymást követő korszakaiban tehát nem két osztály ellentéte, hanem az ugyanazon osztály fejlődésének két fázisában levő különbség jut nálunk kifejezésre.

¹ W. SYPHER: Four stages of renaissance style. Garden City, N. Y. 1956. 105—6.

² A. HAUSER: Sozialgeschichte der Kunst und Literatur. München 1953. I. 406—7. „Das künstlerische Programm der Antireformation, die Propagierung des Katholizismus durch die Kunst in den breiteren Massen des Volkes, wird aber erst vom Barock durchgeführt”.

³ KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus). It 1960. 1. szám.

Magyarországon az ellenreformáció első lépései Nagyszombat városának és Oláh Miklós érseknek a nevéhez fűződnek. Az esztergomi érsekség és káptalan a török elől ebbe a nyugati határszéli városba húzódott, s itt, az 1550-es évek végén kezdte meg Erasmus hajdani barátja a katolikus egyház romlásának megállítását. Hiába próbálta azonban a jezsuitákat tartósan megtelepíteni, a reformáció előretörése tovább tartott, 1573-tól egy negyedszázadig az érseki szék betöltésére sem került sor, s Bornemisza Péter már magában Nagyszombatban, az ispotály templom szószekéről támadt a pápa megfoglyatkozott magyar híveit. Oláh Miklós szervezeti intézkedései mégis lassan meghozták gyümölcsüket: a Nagyszombatba menekült esztergomi káptalan, s az irányítása alatt működő iskola körül Telegdi Miklós (1535—1586) nagyprépostból, Monoszlóy András (1552—1601) kanonokból és az esztergomi egyházmegye ügyészből, Pécsi Lukácsból kialakult egy kis írói csoport, mely irodalmi téren is megvetette az ellenreformáció alapjait, megkezdte a polémiát a győzelmes protestantizmussal, s gondoskodni igyekezett a katolikus hitéletet erősítő magyar nyelvű könyvek írásáról és kiadásáról.⁴ Telegdi megteremtette irodalmi munkásságuk egyik létfeltételét, a nagyszombati nyomdát (1577) is, s ennek az egyetlen katolikus kézben levő nyomdának kezdetben korrektora, s később is egyik irányítója Pécsi Lukács lett.

Könyvek ellenreformációs tendenciája és tartalma ellenére, műveltségük még szorosan a humanizmusban gyökerezik, s írásaik is a humanista litteratúra külsőséges jegyeit viselik magukon. Sőt vannak kimondottan humanista célzatú munkáik is, mint Pécsi Lukács Ranzanus-kiadása (1579), vagy Telegdinek Mossóczi Zakariás nyitrai püspökkel együtt szerkesztett hazai *Corpus Juris*-a, a Szent István óta hozott magyar törvények első rendszeres gyűjteménye (*Decreta Constitutiones et Articuli*... 1584). Mindhármukat, de különösen Telegdit és Monoszlóyt nagy humanista errudáció jellemzi. Lehetőleg mindig forrásokra hivatkoznak kínos pontossággal, idézeteik lelőhelyeit nem mulasztják el megjelölni; Telegdi néha rápirít nagy ellenfelére, Bornemisza Péterre is, annak pontatlan filológiai hivatkozásai miatt. Latin nyelvű hitvitázó munkájában (*Brevis ac catholica confutatio*... 1593) Monoszlóy klasszikus humanista latinsággal ír, s magyar nyelvű művei latin előszavaiban is mindig megcsillogtatja a humanista stílusban és retorikában való jártasságát. A humanista külsőségek megtartását jelzik a könyvek elé írt latin ajánló versek is, így Telegdi prédikációi előtt Monoszlóy és Pécsi verse, Monoszlóy műveinek élén pedig a Pécsi Lukácséi.

A reneszánsz és reformáció korához kapcsolja műveiket a külsőségeken túl számos tartalmi tényező is. Telegdi prédikációira nemcsak a logikai tisztaságra törekvő ciceroi stílushagyomány és a protestáns postillák racionális jellege nyomja rá bélyegét, de gyakran tematikájuk is azonos a reformációért hirdető prédikátorokéval. Találón mondoma róluk Telegdi monográfusa, hogy azok „reformátor-prédikációk katolikus tartalommal”.⁵ A magyar ellenreformáció első írói kerülnek az olyan elemeket, melyek a protestáns hallgatót vagy olvasót elriasztanák, melyek érvelésüket eleve kompromittálnák. Mellőzik ezért a szentek példáira, Máriára, a pápák bulláira, a zsinatok határozataira való hivatkozásokat, s beszédeikben és vitairataikban lehetőleg csak a Bibliára és az egyházatyákra támaszkodnak. Kítfőnően ismerik és gyümölcsöztetik a humanisták és protestánsok által egyaránt megbecsült patrisztikát, különösen Szent Ágoston műveit, aki Telegdi, Monoszlóy és Pécsi legkedveltebb auktora. Telegdinek még a stílusán, képein is felismerni vélik Ágoston hatását; Monoszlóy lépten-nyomon idézi, hosszabb részleteket fordít műveiből, *De gratia ac libero hominis arbitrio* című

⁴ Vö. BRAUNECKER M. MARGIT: Nagyszombat mint irodalmi központ. Bp. 1933.; RÓNAY GYÖRGY: Az ellenreformáció kezdetei. Magyar Kultúra, 1935, I, 110—5.; Uő. Telegdi Miklós. Magyar Kultúra 1935. II, 176—81.; Uő. Szűzek koszorúja. Bp. 1936.; Uő. Pázmány magyar elődei. Theologia 1936. 50—5.; Uő. Monoszlói András. Theologia 1937, 161—72.; FÉNYI ANDRÁS: Telegdi Miklós. Bp. 1939.; PEISCH ALAJOS: Monoszlói András. Bp. 1941.

⁵ FÉNYI i. m. 27.

könyvében (1600) pedig az ő érvelését veszi alapul; végül Pécsi Lukács Szent Ágoston imádságait fordítja le és adja ki 1591-ben. Ez az Augustinus-kultusz még a fiatal Pázmányra is jellemző, aki *Imádságoskönyv*-ében — magyar elődeihez kapcsolódva — az erősen értelmi színezetű ágostoni elmélkedések hagyományát követi.

A magyar ellenreformáció kezdeti irodalmi tevékenysége tehát még erősen a humanizmus és a reformáció irói gyakorlatának a jegyeit viseli magán, nemhogy a barokk, de még a manierizmus stíuselemeit is alig fedezhetjük fel benne. Ez utóbbiakra példát jóformán csak Pécsi Lukács egyik érdekes művében, Lucas Martini katolikus német író *Ehrenkränztleinjének* (1581) fordításában láthatunk, mely *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorója* címen 1591-ben jelent meg. Ez a pedagógiai célzatú könyv, a reneszánsz antikizáló koszorú-kultuszát a későközépkor virágszimbolikájával társítva, nevelési tanácsait gyakran a manierista irodalomra oly jellemző emblematikus, rejtvénytyszerű okoskodással adja elő.

A magyar ellenreformátor-írók XVI. századi csoportja stílus tekintetében újat még nem hozhatott, kénytelen volt kortársai írásmódjához, formáihoz igazodni. Nem volt még kellő kapcsolatuk az ellenreformáció harcos nemzetközi szervezetével, a jezsuita-renddel sem, s így a barokk irodalmiság kialakításában oly nagy szerepet játszó új módszereket és eszközöket is nélkülözték. Telegdi és köre nem is rokonszenvezett a jezsuitákkal. Első nagyszombati vendégszereplésük részben az esztergomi káptalannal és személyesen Telegdivel való ellentéteik miatt volt oly rövid életű. A barokk irodalom magyarországi kezdeteire csak akkor fog sor kerülni, amikor az ellenreformáció irányításában a jezsuiták veszik át a vezető szerepet.

A jezsuiták állandó magyarországi megtelepedésére csak több mint félévszázados kísérletezés után került sor.⁶ Először Oláh Miklós közreműködésével alapítottak kollégiumot Nagyszombatban (1561), ez azonban hat év után feloszlott. A következő évtized végén Erdélyben jelentek meg Báthory István, akkor már lengyel király támogatásával. Kolozsvárott 1581-ben kollégiumot szerveztek, 1582-től kezdve már Váradon is működött missziójuk, a következő évben pedig Gyulafehérváron is kisebb kollégium létesült. A katolikus fejedelmi család pártfogása kedvező feltételeket biztosított a protestáns Erdélyben működő jezsuiták számára, akik kolozsvári kollégiumukat hamarosan virágzó és a protestáns vallású nemesekre is nagy vonzerőt gyakorló főiskolává fejlesztették.⁷ Része volt ebben Antonio Possevinonak, a jezsuita rend egyik vezető diplomatájának, aki személyesen jött Erdélybe 1583-ban, s itt nemcsak a szervező munkában segített, de az erdélyi politikai és vallásügyi helyzetet tanulmányozva később több munkájában polémiát folytatott az antitrinitáriusokkal, *Transylvania* címen pedig Erdély történetét is megírta.⁸ E szerencsés kezdet ellenére a jezsuiták erdélyi működése sem volt zavartalan, mert az 1588. évi megyesi országgyűlésen a protestáns rendek kiterőszakolták száműzésüket. Báthory Zsigmond ugyan 1595-ben a megyesi végzést eltörölte, de a Kolozsvárt, Gyulafehérvárt és Váradon újra megtelepült jezsuiták tevékenysége most sem lett hosszú életű. 1603-ban katasztrófális csapás érte őket: a Székely Mózes csapatai előtt meghódolt Kolozsvár polgársága és a városi nép — kifejezésre juttatva a tömegek álláspontját — a jezsuita főiskolát meghoghata, azt földig lerombolta és a jezsuitákat a városból kiűzte. A gyulafehérvári rendházban egy ideig még megmaradhattak ugyan, de 1606-ban Bocskay száműzte, 1607 júniusában pedig a kolozsvári országgyűlés végleg kitiltotta őket Erdélyből.

A királyi országrészen Draskovich György kalocsei érsek tett újabb kísérletet a jezsuiták behozatalára. Sikerült elérnie, hogy Rudolf király 1586-ban a turóci prépostság

⁶ Az erről szóló összefoglaló munkák: VELICS ANTAL: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. Bp. 1912.; MESZLÉNYI ANTAL: A magyar jezsuiták a XVI. században. Bp. 1931. — valamint: FRANKL VILMOS: Pázmány Péter és kora. Bp. 1868—72.; IPOLYI ARNOLD: Veres-marti Mihály élete és munkái. Bp. 1875.

⁷ VERES ENDRE: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. EM 1906, 169—93, 249—63, 342—86.

⁸ TIMÁR KÁLMÁN: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. ItK 1930, 161—4.

znióváraljai és sellyei birtokait a jezsuitáknak adományozza azzal a kötelezettséggel, hogy kollégiumot alapítsanak. Rövidesen mindkét helyen rendház alakult, s 1593-ban Váralján megnyílt a gimnázium is. 1598-ban a kollégiumot a kedvezőbb fekvésű Sellyére helyezték át, ahol oly gyors virágzásnak indult, hogy 1601-ben Dobokay Sándor rektor vezetése alatt már 14 jezsuitát és mintegy 400 bentlakó tanulót számlált falai között. Bocskay szabadságharca során, a hajdú csapatok támadása azonban Znióváraljáról és Sellyéről egyaránt menekülésre kényszerítette a jezsuitákat, rendházaik a kolozsvári főiskola sorsára jutottak. A bécsi béke a rend Magyarországról való kitiltását is magában foglalta, s az 1608. évi pozsonyi országgyűlés ezt a végzést is törvénybeiktatta.

Ezzel lezárult a jezsuiták magyarországi történetének első fejezete. A tömegek, amikor mód nyílt véleményük nyilvánítására, határozottan a jezsuiták ellen foglaltak állást. Bár cselekvésüket főként a vallási indulat fűtötte, valójában a népnek a feudális reakció előőrseire mért — igaz, hogy csak átmeneti — csapásáról volt szó.

Működésük első korszakában a jezsuiták számottevő magyar irodalmi tevékenységet még nem fejtettek ki. Részben mert többségük eleinte idegen származású volt: Nagyszombatban főként németek, Erdélyben inkább lengyelek, részben pedig mert a szervezési feladatok és a zaklatott körülmények közepette erre nem is nagyon volt módjuk. A XVI. századból közülük egyedül Szántó István (1541—1612) irodalmi munkásságáról van tudomásunk.⁹ Szántó a magyar jezsuiták első nemzedékének legjelentősebb alakja, akinek nagy szerepe volt a magyar ellenreformáció előkészítésében. Az ő buzgólkodásának eredménye volt 1578-ban a római Collegium Hungaricum alapítása, mely rövidesen a Collegium Germanicummal egyesülve, az újjászerveződő magyar katolicizmus papjai számára lehetővé tette, hogy a barokk Rómában képezzék magukat. Ő nyerte meg Báthori Istvánt a jezsuiták hívéül, s kezdeményező, majd vezető szerepet játszott a jezsuiták erdélyi működésében. Művei közül csak kevés jutott korunkra, nagy részük 1605-ben a znióváraljai rendház feldúlásakor pusztult el. Az ismert munkák mind latin nyelvűek: hitvitázó iratok, valamint a kéziratban maradt *Confutatio Alcorani*, a reformáció magyarországi és erdélyi elterjedéséről szóló *Brevis et succinta descriptio*, valamint a *Historia collegiorum Societatis Jesu in Transylvania*. Tudunk azonban magyar nyelvű irodalmi terveiről is. Le akart fordítani számos könyvet, köztük a korai barokk irodalom által igen kedvelt Kempis Tamását, de hogy sor került-e rájuk, nem tudjuk. Biztosan lefordította azonban Canisius katekizmusát, mely előzőleg Telegdi fordításában is megjelent már (Bécs 1562), dolgozott magyar nyelvű prédikáció-gyűjtemény összeállításán, élete utolsó éveiben, olműzti száműzetésében pedig a Bibliát fordította. Mivel egyik magyar nyelvű műve sem jelent meg nyomtatásban, kéziratai pedig elvesztek — bővebbet nem szólhatunk róluk, a barokk irodalom előkészítésében való esetleges szerepükről nem nyilatkozhatunk.

A magyar jezsuita irodalom igazi megindulása a második nemzedékhez fűződik, amely a századforduló éveiben lépett a színre. Ekkorra kinevelődött már a magyar jezsuitáknak egy tehetséges és az egyház szolgálatában mindenre kész gárdája, mely a XVIII. század első harmadában nemcsak az ellenreformáció ügyét tudta nagy lépéssel előbbre vinni, de az ennek propagálására legalkalmasabb barokk irodalmat is létrehozta. Különösen a jezsuiták erdélyi közjátéka volt e tekintetben igen gyümölcsöző: Dobokay Sándor, Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely, Forró György mind a kolozsvári kollégiumnak, s részben személyesen Szántónak a neveltjei.

E nemzedék több jeles tagját, az erdélyiek közül Dobokayt, Pázmányt, Forró, s a nagyszombati kanonokból nemrég jezsuitává lett Káldy Györgyöt 1600 táján Vágsellyén találjuk. A sellyei kollégium néhány éves virágzása során kialakulhatott már valamelyes jezsuita irodalmi léggör, s így nem csodálható, hogy a magyar barokk irodalom első szerény

⁹ TIMÁR i. m. ItK 1930, 34—42, 161—74.

nyomai éppen ebben a környezetben tűnnek fel. Ha helyileg nem is éppen itt, de a sellyei rendház kötelékében írta Pázmány első magyar nyelvű művét, Magyar Istvánhoz intézett *Felelet*-ét (Nagyszombat 1603), melynek remek prózastílusa már a római tanulmányok és a három évi gráci tanárkodás során kiforrott írótl állítja elénk. Itt fejezte be a rektori tisztelet betöltő Dobokay Sándor (1565—1621) Balassi Campianus-fordítását, melynek általa írt ajánlása a humanista és barokk motívumok érdekes keveredéséről tanúskodik. A jó hírnév fontosságáról elmélkedő, és Plautust, Petrarcat, Ovidiust s Augustinust idéző előszó a maga egészében inkább a humanisták modorára emlékeztet, de Balassi Bálint utolsó óráinak leírásakor már az athleta Christi és a patrona Hungariae barokk eszményeit villantja fel.¹⁰

Érlelődőben, kialakulóban volt már a barokk a jezsuiták hazai környezetében, de a Bocskay-szabadságharc során bekövetkezett száműzetésük megakadályozta ennek zavartalan fejlődését. A megindult folyamat azonban így sem szakadt meg, a szomszédos országokba, Olmützbe, Bécsbe, Grácba, Zágrábba szétszéledt magyar jezsuiták irodalmi munkássága ekkor indult igazán fejlődésnek. Miként az agg Szántó a Biblia fordításához látott hozzá Olmützben, úgy az ifjabbak közül is többeknek éppen ekkor bontakozott ki írói tevékenysége. Így az örökké vándorló Vásárhelyi Gergelyé, a Gyulafehérváron megkezdett bibliafordítását folytató Káldy György,¹¹ de legfőképpen az ismét Grácban tanító Pázmány Péteré, aki most már szinte egymás után ontja vitairatait. Egy tevékeny jezsuita írógárda állt készen a visszatérésre, s ez nem is váratott sokáig magára. Ugyanis éppen e látszólag legkedvezőtlenebb időszakban, fordult helyzetük, s egyben a magyar ellenreformáció ügye, minden eddiginél előnyösebbre.

2.

Az 1608. évi országgyűlésen a magyar protestáns rendek Illésházy István és Thurzó György vezetésével történelmük legnagyobb diadalát aratták. A rendi politikát ekkor kizárólag a főurak osztályérdekei határozták meg, mert a nemesség a XVI. század során nagyrészt a familiaritás kötelékeibe kényszerült és a nagybirtokosokat szolgálta s az elmúlt háborús évtizedek pusztításai után gazdasági ereje nem volt akkora, hogy önálló politikai erőként felléphetett volna. A főúri osztály számára pedig az volt a legelőnyösebb, ha Bocskay szabadságharcának sikerére és eredményeire, az önállóvá vált protestáns Erdély létezésére támaszkodva kedvező kompromisszumot köt a Habsburg-uralkodóházzal. A XVI. század zűrzavaraiban feltörő hatalmas új arisztokrata családok kizárólag óriási birtokaik gazdasági fejlődésének, s jobbágyaik zavartalan kizsákmányolásának biztosítására törekedtek, s ennek érdekében nem haboztak lemondani a függetlenségért eredményesen megindult harc folytatásáról. Egy esetleg népi erőkre is támaszkodó erőskezű magyar fejedelem uralmánál sokkal előnyösebbnek ítélték az éppen hátrányos helyzetbe került, az osztrák és cseh rendektől is szorongatott Habsburg-uralkodó felsőbbtségét, aki a törökkel szembeni védelem katonai és anyagi terheinek jó részétől is mentesítette őket. Illésházy és pártja kétségkívül nagy politikai előrelátással választotta és vívta ki az osztályérdekek érvényesülése számára legkedvezőbb feltételeket, melyek átmenetileg a társadalom más osztályai számára is előnyökkel bírtak. A király és a rendek hatalmi egyensúlyán épülő rendszer látszólag a nemzet javára vált, hogy azután annál jobban megbosszulja magát később.

¹⁰ Kiadva: Balassi Bálint összes művei II. Bp. 1955. 65—7. — Vö. JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 343—4. és uő. felszólalását az 1956. évi sárospataki barokk-vitán (It 1957, 59.).

¹¹ HOLL BÉLA feltevést (Adalékok Káldy György bibliafordításához. MKSze 1956, 52—8.), mely szerint Káldy nem fordította a Bibliát, hanem csak a Szántó fordítását javította, nem tartom megalapozottnak.

A gazdaságilag megerősödött és immár politikai hatalmát is biztosító főúri osztálynak ezután már a katolikus királlyal való szövetség erősítésére, valamint az új erőre kapott feudalizmus mennél hatásosabb ideológiai támaszára volt elsősorban szüksége. Mindkét tekintetben a feudalizmussal ezer éve összeforrott katolikus egyház tehetette a legjobb szolgálatokat. A magyar főnemességben így megérlelődtek az ellenreformáció elfogadásának feltételei. Ennek mindennél ékeesebb jele, hogy alig egy évvel az 1608-as országgyűlés után Thurzó György, az új protestáns nádor már több ponton engedményeket tett a katolikus egyháznak.¹² Amilyen mértékben szilárdultak a magyar főurak közjogi pozíciói, olyan mértékben csökkent a katolikus egyházzal szembeni ellenszenvük és ellenállásuk.

Sőt egyes főurak a végső konzekvenciákat is hamar levonták: áttértek a katolikus hitre, és birtokaikon hatalmi eszközökkel végrehajtották az ellenreformációt. A katolikus vallást mindvégig megtartó néhány nagy arisztokrata család, mint a Pálffyak, Erdődyek, Draskovichok mellé 1610 körül már egyre többen sorakoztak: a Homonnayak, Forgáchok, Zrínyiek stb. A katolizálási tendencia természetesen csak fokozatosan érvényesült, így átmenetileg bizonyos meg hasonlóság jött létre, s a főúri osztály egy izmosodó katolikus és egy gyengülő, felmorzsolódó protestáns pártra oszlott. Bethlen Gábor első függetlenségi harca alkalmával ez utóbbi képezte magyarországi támaszát az 1616-ban meghalt nádor fiának, Thurzó Imrénének a vezetésével. De Thurzóék ingatag szövetségesnek bizonyultak, s a nikolsburgi béke után Bethlen már kizárólag saját erejére volt utalva. A jövő a katolikus pártnak kedvezett, mert az 1608-as vívmányok után már ez képviselte a legkövetkezetesebben a magyar főurak osztályérdekeit.

A főurak vallási állásfoglalásában 1608 után bekövetkező fordulat rávilágít a magyar ellenreformáció társadalmi bázisára. A XVI. századi ellenreformációs kezdeményezések, a jezsuiták egyre növekvő erőfeszítései most már fokozatosan összeolvadtak az új erőre kapott feudalizmus vezető osztályának érdekeivel. A XVI. század végéről a katolikus irodalomnak még csak egyetlen főúri mecénásáról tudunk: Monoszló András *De cultu imaginum* című munkáját (Nagyszombat 1589) Pálffy Miklósnak ajánlotta. A XVII. század elején azonban már az ellenreformáció egyre több irodalmi alkotását ajánlják a katolikus vallás érdekében neofita buzgósággal serénykedő főuraknak. A protestáns prédikátorból katolikus pappá lett Veresmarti Mihály első művét, a jezsuita Lessius Lénárd *Tanácskozás*-ának fordítását (Pozsony 1611), Homonnay Györgynek dedikálta. Dobokay pedig a Campianus-fordítás elé írt nevezetes előszavát Forgách Zsigmondnak címezte, s ugyancsak Forgách Zsigmond neve alatt jelent meg Pázmány *Keresztényi jelelet-e* (Grác 1607), melyben az elhunyt Monoszló egyik könyvét védi meg Gyarmathi Miklós református prédikátorral szemben. Főurak sietnek a jezsuiták segítségére a Bocskay-szabadságharc alatti és utáni szorongatott helyzetükben: Draskovich János horvát bán, 1606-ban lehetővé tette Zágrábban való megtelepedésüket, ahol rövidesen virágzó kollégiumuk fejlődött; a konvertita Homonnay pedig 1612-ben — négy évvel kitiltásuk után — megalapította homonnai rendházukat, melynek előjárója Dobokay Sándor lett. De magának az egyháznak az élén is az egyik legtekintélyesebb főúri család sarja állt ezekben az években: a protestánsnak született, de jezsuiták által nevelt és a jezsuita ellenreformáció nem kisebb vezéralakjának, mint Bellarminnak a barátságát élvező Forgách Ferenc érsek.

Ellenreformáció, jezsuitizmus és főúri osztályérdekek kezdődő szoros összefonódása nemcsak az ellenreformáció, s az azzal együttjáró katolikus irodalom gyors fejlődése előtt nyitotta meg az utat, hanem megteremtette annak feltételét is, hogy a főúri osztály a barokk stílusnak behódoljon. Ez azonban egy sokkal lassúbb folyamat, mint az ellenreformáció

¹² KÁROLYI ÁRPÁD: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorról választása. Sz 1919—20, 1—33, 124—63. — Az ellenreformáció XVII. század-eleji történetére és irodalmára egyébként továbbra is FRANKL, IPOLYI és VELICS id. művei a fő forrásaim.

elfogadása, hiszen a barokk a szorosán vett egyházi irodalomban is éppen csak hogy megindulóban van a jezsuiták jóvoltából. Az 1610-es években még a későreneszánsz kultúra él és virágzik a magyar főurak udvarában protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt. A főnemesi írók művei is távol állanak még a barokk stílustól, s nem kivételek ez alól a jezsuitákat leginkább pártolók sem. Draskovich János például a későreneszánsz-manierizmus egyik legjellegzetesebb alkotásának, Guevara *Horologium principum*-ának első magyar fordítója (Grác 1610),¹³ Homonnay György pedig teljesen a reneszánsz-költészet hagyományához kapcsolódik egyetlen ismert versében.¹⁴ A jezsuiták kezdeményezéseként megjelenő barokk csak fokozatosan talál rá természetes osztálybázisára, a feudális uralkodó osztály vezető arisztokrata rétegére; addig megmarad egyházi keretek között, s irodalmi művelői is kivétel nélkül papok, szerzetesek. Ennek a bonyolult fejlődésnek első jelentős állomása: a jezsuita-barokk irány uralomra jutása a katolikus egyházon belül.

Ennek a fontos eseménynek a kezdete Forgách Ferenc (1564—1615)¹⁵ nevéhez fűződik. Ő ugyan nem lehetett jezsuita, mivel egyháza már korán főpapi funkcióra szánta, de következetesen az ellenreformáció harcos jezsuita irányát képviselte. Bár jelentékeny irodalmi munkásságot nem fejtett ki, gondja volt a katolikus vallást propagáló irodalomra, s ennek érdekében új nyomdát szervezett a pozsonyi érseki udvarban (1608—9), melybe 1620 táján a nagyszombati káptalan már erősen hanyatló műhelye is beleolvadt. Az új pozsonyi nyomda Német János jezsuita vezetésével egymás után adta ki a magyar ellenreformáció — nagy többségében magyar nyelvű — könyveit, s különösen Pázmány érseksége alatt fejtett ki széleskörű tevékenységet. A barokk irodalom megindulása szempontjából azonban még nagyobb jelentőségű tette volt Forgáchnak, hogy közvetlenül halála előtt, 1615-ben végleges otthont biztosított a jezsuitáknak, újra megalapítva az 1567-ben elenyészett nagyszombati kollégiumot. De már ezt megelőzően — a főurak részben elnéző, részben aktívan támogató magatartását kihasználva — jórészt hazahívta s szerephez juttatta a magyar jezsuitáknak az előző évtizedekben kinevelődött seregét, Pázmány Péterrel az élen.

Pázmány Péter (1570—1637) pályáját Forgách már 1602-től kezdve egyengette. Ő biztatta a fiatal sellyei jezsuitát a Magyarinak adandó *Felelet* megírására, s ő szemelte ki az érsekségben utódjául. Ebben a választásban nemcsak az a tény jelentős, hogy kit javasolt az ország legfőbb egyházi méltóságára, hanem az is, hogy kivel szemben. Pázmány ellenjelöltje ugyanis az a Náprághi Demeter (1556—1619) kalocsai érsek volt, aki az utolsó jelentős képviselője a humanista főpap-típusnak Magyarországon. Náprághi is lelkes, sőt adott esetben türelmetlen katolikus, de szívesebben olvasta a stoikus filozófusokat, mint a hitvédő iratokat, s inkább Epiktetos *Enchiridion*-jából merített vigasztalást, mint Szent Ignác lelki gyakorlatából a katolikus hit terjesztésére elhivatottságot. Mint számos protestáns főúr barátjáról, a királyi udvarban nem ok nélkül mondták róla, hogy „ő haereticusoknak fautora és Palatinusnak atyafia”. Ügyének támogatására nem is tudott jobb szövetségest megnyerni, mint éppen Thurzó Györgyöt, a protestáns nádort, biztosítva őt, hogy amennyiben sikere lesz, az egy religio dolgát kivéve, mindenben neki fog szolgálni.¹⁶ A humanista főpapok felett azonban ekkorra már eljárt az idő: Pázmány kinevezése (1616) egy percig sem vált kérdésessé.

Pázmánynak az érseki székbe emelkedése végleg biztosította a jezsuiták hangadó szerepét az újjászülető magyar katolicizmusban. Ettől kezdve folyamatossá vált erősödésük, rendházaik, kollégiumaik szaporodása. A még Forgách alapította nagyszombati kollégium, miután Pázmány 1636-ban egyetemmé fejlesztette, a jezsuita-barokk kultúra legfőbb hazai

¹³ BÁN IMRE: Fejedelmeknek serkentő órája. It 1958, 360—73.

¹⁴ Kiadta DÉZSI LAJOS, ItK 1926, 222—4.

¹⁵ Pontos születési évét lásd: KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez. Regnum 1938—39. 171.

¹⁶ FRANKL i. m. I, 185—6.

fellegvára lett másfél évszázadon át. De még Pázmány életében sor került a pozsonyi (1626) és a győri (1627) kollégiumok megalakulására is, amelyeket a század derekáig még az ungvári, soproni és trencsényi kollégiumok, valamint a komáromi, szatmári, turóci, gyöngyösi, szendrői, kassai, besztercebányai és szepesi rendházak követtek, az állandó jellegű, vagy kisebb alkalmi missziók nagy számáról nem is szólva. A jezsuiták vezetése alá adta Pázmány az általa Bécsben alapított papneveldét, s a barokk jezsuita szellemiséget szívták be magukba azok a papnövendékek, köztük számos későbbi főpap, akik a római Collegium Germanico—Hungaricum-ban tanultak. A jezsuita nevelés sikerei ezekben az évtizedekben már egyre nagyobb vonzerőt gyakoroltak nemcsak a világi pályára készülő katolikusokra, de a protestánsokra is. S a Mária-kongregációk révén a jezsuita-iskolák a tanulmányi időn túl is sokakat meg tudtak tartani közvetlen hatókörükben.¹⁷

A jezsuiták gyors sikereiben nagy része volt annak a tehetséges vezető gárdának, amelyből az egyes rendházak vezetői verbuválódtak. Dobokay Sándor a homonnai rendházat és kollégiumot szervezte meg, a pozsonyi kollégium élére pedig a bibliafordító Káldy György (1572—1634) került. A nagyszombati kollégium majd egyetem felvirágoztatásában Ferenczffy Pálnak (megh. 1629), Forró Györgynek (1571—1641) és Dobronoki Györgynek (1588—1649) volt Pázmány után a legjelentősebb szerepe. Forró öt évig provinciális volt az egész osztrák—magyar rendtartománynak, Forgách és Pázmány felett egyaránt ő tartotta a temetési beszédek. Dobronoki pedig a magyar jezsuiták amolyan szürke eminenciása, aki minden új rendház alapításában részt vett, az egyetem létrehozásának egyik kezdeményezője volt, könyvek kiadását intézte, megírta a magyarországi és erdélyi jezsuiták történetét, naplójával pedig a magyar ellenreformáció történetének egyik legbecsesebb forrását hagyta az utókorra.

A lázas szervezőmunka elválaszthatatlan része volt az irodalmi tevékenység, amely a magyar jezsuiták körében már a száműzetés éveitől kezdett kibontakozni. A főszerepet ebben maga Pázmány játszotta, akinek hatalmas oeuvre-je mellett társainak munkássága eltörpül. Mégis nem árt emlékeztetnünk arra, hogy egy céltudatosan dolgozó, az ellenfél minden lépésére azonnal és eszesen reagáló írógárda állt mögötte. Itt találjuk Káldyt, aki a bibliafordítás mellett vaskos prédikáció-gyűjteményeknek is a szerzője, továbbá Vásárhelyi Gergelyt, Canisius és Kempis fordítóját.¹⁸ A jezsuita irodalom tevékeny művelője volt Dobokay és Forró is, de az ő műveik kéziratban maradtak és elkallódtak, pedig Forró még a halálos ágyán is prédikációinak sajtó alá rendezésén dolgozott. A legkiválóbb jezsuitákon kívül rövidesen a katolikus világi papság néhány író-tagja is felsorakozott Pázmány mellé. Köztük van Veresmarti Mihály (1572—1645), aki Forgách és Bellarmin hatására hagyta a régi hitét, hogy azután a katolikus térítő irodalom egyik tevékeny munkása legyen. Legnevezetesebb munkája, *Megtérése históriája* (1632 körül) is a vallási propaganda érdekében készült: e látzólag szubjektív szándékú műben, önmaga vívódásának, a katolikus vallásra való áttérés bonyolult lelki folyamatának a rajza helyett azokat az érveket ismerteti, melyek őt protestáns meggyőződésében megingatták, s melyekre egykori prédikátor-társai nem tudtak meggyőző feleletet adni. Pázmány munkatársai között találjuk a humanistának indult Balásfi Tamást, (1580—1625), a botrányos életmódjáról hírhedt pozsonyi prépostot. Ő kolozsvári diák korában még humanista latin költeménnyel üdvözölte a már ismert költő Rimay Jánost, őt viszont 1609-ben Rimay köszöntötte ékes retorikájú humanista levélben:¹⁹ 1616-ban azonban egyszerre több vitairattal mint a katolikusok egyik félelmetes és durva hangú hitvitázója lép fel Pázmány oldalán.

¹⁷ Lásd erről MÁLYUSZ ELEMÉR adatait: Magyar renaissance, magyar barokk. BpSz 1936, 703. sz. 316—8; 704. sz. 86—93.

¹⁸ MIKLÓS RÁFAEL: A Krisztus követése magyar fordításai. Szombathely 1935. 29—32.

¹⁹ ECKHARDT SÁNDOR: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 297—8.

Ez az az írói kör, melynek munkásságában — egyelőre a szorosan vett egyházi irodalomra korlátozva — a barokk stílus már határozott erővel jelentkezik. Különböző tehetségű s az új stílus iránt inkább vagy kevésbé fogékony írókból áll ez a csoport, de egyformán jellemzi őket egy új írói magatartás: műveikben — életükben korántsem volt mindig így! — gyökeresen szakítanak a reneszánsz individualizmusával; nem személyes belső problémáikról vallanak, hanem minden kétely, ingadozás és fenntartás nélkül az általuk vállalt ügy, mozgalom szolgálatába állítják tollukat; hatni, téríteni, hódítani akarnak. Ez a magatartás és ez a cél határozza meg munkájuk jellegét, ezek igénylik a barokk stílus alkalmazását, de ezek szabják meg náluk a barokk érvényesülésének módját és határait is.

A barokk, mint a legtöbb nagy stílus, elvileg egy autonóm, spontán fejlődés eredményeként is létrejöhet a legkülönbözőbb országokban, ha kialakultak gazdasági, társadalmi, ideológiai előfeltételei. A valóságban azonban az új stílus először mindig csak egy helyen és egy körben alakul ki, ott, ahol az ehhez szükséges feltételek először és a legteljesebben vannak meg. Így a barokk szülőhelyét, forrásvidékét Spanyolország és Itália XVI. századi reakciós és egyházi köreiben, a jezsuita rend keletkezésének és zászlóbontásának színhelyén találjuk meg. Az innen kiinduló, s főként a jezsuiták által közvetített ösztönző erő és hatás ezután már állandóan fontos szerepet játszik a stílus más országokban és más környezetben való kialakulásánál: kibogozhatatlanul összeszövődnek mindenütt a helyi spontán csírák a másutt már megvalósult minták és példák hatásával. Az általános törvényszerűségnek megfelelően, így keletkezett a magyar irodalmi barokk is az ellenreformáció magyar irodalmi hagyományának és a jezsuiták közvetítette írói magatartásnak s irodalmi példáknak a szintéziséből.

Ez a szintézis a legmagasabb színvonalon és a legharmonikusabban Pázmány irodalmi munkásságában ment végbe. Ő az, aki alapvetően racionális beállítottsága, Telegdi és társai irodalmi örökségének vállalása és szerves folytatása, valamint a magyar nyelvhez való határozott ragaszkodása révén a legszervebben kapcsolódik a magyar ellenreformációs mozgalom múltjához, s ugyanakkor ő az, aki a barokk Rómában folytatott több éves tanulmányai, a gráci barokk-jezsuita központban eltöltött hosszú éveit, és az újszolasztikus filozófia, valamint az egész jezsuita irodalom ismerete révén a legátütőbb erővel tudja a korszerű új írói magatartást és irodalmi stílust képviselni. Jezsuita és az ország egyik legnagyobb feudális főméltsósága volt egy személyben: jezsuitizmus, magyar ellenreformáció és főúri osztálypolitika szerves egysége valósult meg életében és műveiben. Irodalmi munkáinak a fenti tényezőkből adódó barokk jellegét Horváth János tanulmánya és Sík Sándor könyve meggyőzően igazolták, s így méltán tekinthetjük őt a magyar irodalom első barokk írójának, egy nagy stílusorszak első hazai reprezentánsának.²⁰

Tévedett azonban az eddigi kutatás, amikor Pázmányt nem egy korai — az indulás lendületével átítatott, de még a stílus érett stádiumához el nem érkező — barokk képviselőjének, hanem az ún. nagybarokk írójának tekintette. A barokk stílus igazi pompáját ugyanis hiába keressük műveiben, helyett bizonyos puritánságnak, a barokk festői, vizionárius, eksztatikus elemeitől való józan tartózkodásának lehetünk tanúi. *Imádságoskönyv-e* (Grác 1606), a különböző protestáns prédikátorok ellen írt vitairatai, valamint egész életén át elmondott prédikációinak gyűjteménye (Pozsony 1636) mind a barokk stílusnak csak egy tompítottabb, főként a nagy lélegzetű logikus körmondatokban megnyilvánuló változatát képviselik s az új stílus teljesebben csak abban a művében jelentkezik, amely nem közvetlen gyakorlati célt szolgál, hanem a hitvédő, hitvitázó írások hatalmas elméleti alapvetését teremti meg: *Az isteni igazságra vezérlő kalauz*-ban (Pozsony 1613). Pázmány stílusa úgy különbözik a későbbi barokk — nála értékben, színvonalban sokszor alacsonyabb, de a stílust a maga érettebb formájában hordozó — képviselőitől, mint a korai barokk templomok monumen-

²⁰ HORVÁTH JÁNOS: Barokk ízlés irodalmunkban (1924). Tanulmányok. Bp. 1956. 75—7.; SÍK SÁNDOR: Pázmány az ember és az író. Bp. 1939.

talításra törekvő, dekoráció-mentes homlokzatai — akár a római Gesù-ra, akár magyarországi utánezatára, a nagyszombati egyetemi templomra gondoljunk — a sokszorosan megfört, fejlett barokk templomhomlokzatok szeszélyesen villódzó nyugtalanságától.²¹

Ennek okát nemcsak abban kereshetjük, hogy Pázmány egy fejlődés kezdetén áll, hanem abban is, hogy nem öncélú stílusújíró, hanem egyházának, rendjének a toll fegyverével is küzdő harcosa, aki az irodalom korszerű sajátságait ösztönösen a célnak leginkább megfelelő mértékben alkalmazza. Akárcsak Telegdiéknek, neki is tekintettel kellett lennie a reneszánsz ízlésű és protestáns hitű olvasókra. Sőt a kor protestáns íróinak egy részénél éppen ez idő tájt úrrá váló keresett, cikornyás manierista stílussal szemben eleve sikerre számíthatott Pázmánynak és társainak sokkal közérthetőbb, egyszerűsége és logikus okfejtésre törekvő írásmódja. A manierista írók bizarr metaforákkal való játéka ellenében Pázmány erővel, étellel, a valóságból merített szemléletes hasonlatokkal teli nyelve szolgálta egyelőre a legjobban a barokk ellenreformációs irodalom törekvéseit. Ez a mozgalmi, térítő célú stíluseszmeny — mely korlátokat állított a barokk fokozottabb kivirágzása elé — nemcsak Pázmánynál, de íróársainál is tudatos volt. Tanító, nevelő célzatú műveikben rendre elhatárolják magukat mindenfajta cifraságtól. Káldy György írja a vasárnapi prédikációkat tartalmazó kötetének (Pozsony 1631) előszavában: „Az udvari ékesszóllásra sem nem érkeztem, sem nem erőlködtem; nem gondolván azokkal, kik az együgyű igaz tudományt nem kedvelik, hanem viszkető fülök lévén, az emberi bölcsességnek czapragos igéiben gyönyörködnek”.²² Veresmarti Mihály még világosabban fogalmazza meg a stílust illető álláspontját bátaí jobbágyaihoz írott *Intő s tanító levelé*-ben (Pozsony 1639): „Szóllásomat pedig ebben az egy-ügyű kösségnek szava járásához formáltam, a kinek képében disputálódtam. Fül gyönyörködtető ékes beszédet azért itt attul senki ne várjon a kinek minden esze kedve csak a hasznáására vagyon.”²³ Valóban mire mehetett volna Veresmarti a bátaí parasztoknál a barokk conceitto és agudezza alkalmazásával!

Megvan már a készség a barokk stílus maradéktalan érvényesítésére, az ellenreformáció írói előtt álló konkrét gyakorlati feladatok azonban egyelőre inkább a manierizmusra való visszahatást, s nem a manierizmus stílusmaradványainak nagy barokk kompozíciókban való értékesítését követelték meg. Mindez azonban csak a korai barokk íróknak Pázmány köré sorakozó csoportjára áll, mely irodalmi működését szigorúan egyházi, hivatalos keretek között folytatta s csak a szorosabban vett egyházi műfajokat művelte. A barokk megindulásában e csoporté az elsőség érdeme, de csakhamar fellépnek mellette és vele szoros szövetségben oly írók is, akik a reneszánsz és humanizmus gondolatvilágával szembe forduló új mondanivalót már nemcsak vitairatokban, prédikációkban és imádságokban, hanem szépirodalmi műfajokban is kifejezték. A barokk elsősorban és legfőképpen a művészetek egyik stílusa, s bár rányomja bélyegét az irodalom, sőt a szellemi élet legkülönbözőbb területeire, igazi megjelenését a költészetben, szépprózában, drámában kell keresnünk.

3.

A barokk irodalom kialakulásában az egyház és a jezsuita rend voltak a legfontosabb intézmények. A barokk szépirodalom kezdeteinek nyomozásakor mégis — ezekkel ugyan szorosan összefüggő, de — kissé más körre, a királyi hivatalokra kell irányítani figyelmünket. Ezek a hivatalok, mint a rendi hatalmat korlátozó szervek, a rendek szemében gyűlöletesek voltak, s a protestáns többség ellenszenvét az is fokozta, hogy élükön kezdettől fogva katolikus főpapok álltak. 1608 után azonban ezek az intézmények is, különösen a királyi kancel-

²¹ Lásd erről anonym utószavamat RÓNAY GYÖRGY: Pázmány Péter válogatott írásai (Bp. 1957.) című kötetéhez.

²² Idézi BELLAAGH ALADÁR: Káldi válogatott egyházi beszédei. Bp. 1891. 24.

²³ Pontatlanul idézi IPOLYI i. m. 606.

lária az egyházehez hasonló, — s a püspök-kancellárok révén azzal szoros egységben érvényesülő — szerepet tölthettek be a király és a rendek közti szövetség erősítésében. Ebből adódik, hogy a barokk irodalom ösztönzésében e hivatalok is részt vállalhattak, s hogy pártfogásuk nyomán kialakulhatott a korai magyar barokk irodalomnak egy második szárnya is. A hivatalok világi jellege, de egyházi vezetése meghatározta ennek jellegét: egyrészt szorosan kapcsolódik Pázmány és a jezsuiták irodalmi törekvéseihez, változatlanul egyháziak által írt vallásos művekből áll, de másrészt — mentes lévén a hivatalos egyházi kötöttségektől — kissé világibb problematika, a szépirodalmi műfajok művelése és a barokk stílussajátságok erőteljesebb érvényesítése jellemző rá.

Az első lépések ebben az irányban az 1610-es években történtek, s a legfontosabb kezdeményező, maga a kancellár, Lépes Bálint (1570—1623) nyitrai püspök. Éppen 1608-ban került a kancellária élére, az érsekké emelkedő Forgách Ferenc után, s tisztségét csaknem haláláig viselte.²⁴ Az ő tollából származik az első olyan magyar könyv, amely a barokk stílus vizionárius elemeivel már szabadon él, amelyben gyakorlati megfontolások az új stílus fejlett jelentkezését már nem korlátozzák. Gabriele Inchino olasz barokk író prédikációgyűjteményét fordította le, mely az ún. négy végső dolgról, azaz a halálról, ítéletről, poklóról és mennyországról szól. (*Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükör*. Prága 1616; *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör*. Prága 1617.) A prédikációműfaj ellenére nem templomi használatra szánt munkáról van szó, hanem egységesen megkomponált olvasmányról, mely a szentignáci beleélés módszerével végigvezeti az olvasót a poklon és a mennyországon és nagy megelevenítő erővel, képek és hasonlatok egész zuhatagával érzékelteti a „végső dolgok” vélt realitását.²⁵

Lépes könyve megjelenésének évében a pozsonyi kamara is feltűnik mint mecénás: Kopcsányi Márton (1579—1638), aki esztergomi kanonokból ferences szerzetes lett, első művét Hethesi Pethe Márton pozsonyi kamarai elnöknek s a kamara több más tisztviselőjének ajánlotta (Bécs 1616). Ez a munka a vasárnapokra és ünnepekre szóló evangéliumokat és epistolákat tartalmazza, tehát egyházi segédkönyv, s ezért nem jelzi a korai barokk írók második csoportjának sajátos érdeklődését, de később ez a Kopcsányi írja meg az első Mária-életrajtot (Bécs 1631), teletűzdelve azt saját — gyöngye színvonalú — verseivel.

Feltűnő, hogy Lépes és Kopcsányi művei mind Prágában és Bécsben, a két császári székhelyen, jelentek meg. A pozsonyi üzem, az érsekség amolyan hivatalos nyomdája lévén, a teológiai, hitvitázó könyvek kiadásával, a katolikus bibliafordítás kinyomtatásával, vagyis az elsőrendű egyházi szükségletek kielégítésével volt elfoglalva, és más kiadványok megjelenésére már nem vállalkozhatott. A pozsonyi nyomda túlterhelésére jellemző, hogy Veresmarti Mihálynak évekig várnia kellett, amíg *Intő s tanító level*-ének kinyomtatására sor kerülhetett.²⁶ A nagy erővel kibontakozó katolikus irodalom számára kevés volt már az egyetlen hazai katolikus nyomda, ezért voltak kénytelenek a Pázmány körétől távolabb álló írók külföldi kiadókhöz fordulni.

Ez a nyomdahiany indíthatta Ferenczffy Lőrinc (megh. 1640) királyi titkárt arra, hogy 1628-ban megvásárolja a prágai Sessius-nyomda felszerelésének egy részét, s azt Rikhes Mihály bécsi nyomdász műhelyében elhelyezve, számos katolikus kiadvány megjelenését tegye lehetővé. Ferenczffy, aki testvére volt a nagyszombati jezsuita kollégium rektorának, Ferenczffy Pálnak, s maga is a jezsuiták neveltje, több mint harminc éven át dolgozott a kancellárián. Az irodalom iránt régtől fogva érdeklődhetett, ő maga is írt egy elveszett „ájtatos könyvecské”-t és nemcsak az ellenreformáció katolikus íróival tartott fenn baráti kapcsolatokat, de Rimay Jánossal is, sőt Szenčzi Molnár Albert is ismerősei közé tartozott. Katolikus meggyőződése, jezsuita kapcsolatai és irodalomszeretete, valamint a hivatalából eredő objektív

²⁴ EMBER GYŐZŐ: Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 113.

²⁵ KOLTAY-KASTNER JENŐ: A magyar irodalmi barokk. BpSz 1944, 802. sz. 117—20.

²⁶ IPOLYI i. m. 618—20.

adottságok, a kancellária már említett közvetítő szerepének felismerése, indíthaták őt a barokk irodalom születésénél való bábáskodásra. Komoly szerepe lehetett ebben a Lépes Bálint oldalán eltöltött éveknél, mert aligha véletlen, hogy éppen azt a nyomdát vásárolta meg, amelyik Lépes két kötetes barokk munkáját nyomtatta. E tétivel a magyar barokk irodalom, s hangsúlyozottan a szépirodalom egyik legfőbb mecénásává vált e korai szakaszban: a kancellária törének irodalompartoló és szervező szerepe főként az ő személyén keresztül érvényesült.²⁷

Ferenczffy Lőrinc kiadványai már külsőleg is új szint, mégpedig a barokk gondolkodást és ízlést, képviselik a magyar nyomdászat történetében. A szövegeket ugyanis, szinte valamennyi kiadványában, barokk metszetek kísérik. Igaz, hogy az első barokk szentképekkel díszített könyv, Vásárhelyi Gergely Canisius-fordításának 1624. évi kiadása, nem az ő nyomdájának, hanem a pozsonyi érseki műhelynek a terméke, de ez elé éppen a P. F. S. J. kezdőbetűk mögé rejtőző testvére, Ferenczffy Pál írt előszót arról, hogy „melly hasznosak légyenek a Szent Képek; és mennyire segítsék, az üdvösséges jóbanvaló gyarapodásban akár mi rendbéliet is”.²⁸ Ezt az elvet tartja szem előtt a királyi titkár, amikor képekkel teszi mutatósabbá könyveit, nem annyira az ész elgondolkodtatására, mint inkább a szem figyelmének felkeltésére és a szív megindítására számítva. Ez a kegyes érzelmességű, s a pázmányi iránytól oly elütően antiracionális program valósul meg kiadványainak tartalmában is. Katolikus jellegű vagy legalábbis azzal nem ellentétes hitbuzgalmi szépirodalom terjesztésére törekedve, többek között Balassi és Rimay megrostált s néhol átfésült istenes énekeit is kiadta. Számunkra azonban most az a leglényegesebb, hogy az ő nyomdájában jelentek meg a magyar barokk szépirodalom első igazi alkotásai, Nyéki Vörös Mátyás és Hajnal Mátyás művei. E két író fellépésével, fejlődésének újabb fontos állomásához érkezett a barokk irodalom.

Nyéki Vörös Mátyás (1575—1654) életét s kora íróival való kapcsolatait, hála Jenei Ferenc szorgos anyaggyűjtésének, kielégítően ismerjük.²⁹ Működését ő is a királyi kancellárián kezdte, ahol egy évtizedig együtt dolgozott s feltehetőleg barátságot is kötött Ferenczffyvel, s három évet Lépes Bálint alatt is szolgált. 1611-ben a XVII. század eleji katolikus szellemi élet egyik legfontosabb centrumába, Győrbe került, ahol mint kanonok élt élete végéig. Mikor a töröktől nemrég felszabadult városba érkezett, a stoikus tanokat kedvelő tudós Náprághi Demeter volt a püspök, a káptalan tagjai között foglalt helyet a humanista hagyományok nyomán latinul verselő Nagyfalvi Gergely, az őrkanonoki tisztséget pedig — a még hitvitázó működése előtt álló — Balassi Tamás töltötte be. Ezt a későhumanista írói csoportot szervesen kiegészítette a közeli Sopron jeles polgármestere, az irodalmi munkásságában fáradszaktalan Lackner Kristóf, akivel a Sopronban is javadalmakkal bíró Nyéki Vörös sűrűn érintkezett, s könyveit is megszerezte. Alig egy évtized elteltével azonban a győri szellemi élet észrevehetően megváltozott. 1619-ben a püspöki széket Lépes Bálint foglalta el, s itt található már Kopcsányi Márton is, mint az 1617-ben alapított ferences kolostor vezetője. A ferencesek után 1627-ben, a káptalan tiltakozása ellenére sor került a jezsuita kollégium megalakulására, amely oly gyors virágzásnak indult, hogy 1630-ban 246, 1631-ben 433 és 1642-ben már 576

²⁷ SZILÁGYI LÓRÁND: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. Domanovszky-empl. Bp. 1937.; VARJAS BÉLA: Ferenczffy Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It 1941, 57—64.; JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 344—5.; „Ájtatos könyvecské”-jéről Vásárhelyi Gergely tesz említést *Világ kezdetitől jogva jószágos és gonosz cselekedetek példáinak summái* (Kassa 1623) című könyvének ajánlásában.

²⁸ Idézi SZENTIVÁNYI DEZSŐ: Canisius szent Péter katekizmusa. Bp. 1944. 57. — Ferenczffy Pál szerzőségére JENEI FERENC volt szíves figyelmemet felhívni.

²⁹ Nyéki Vörös Mátyás művei, a versek kronológiájának, kiadástörténetének tisztázásával és a költő életrajzával együtt a RMKT XVII. sz. sajtó alatt levő 2. kötetében fog megjelenni JENEI FERENC munkájának gyűjtemeként. Tőle várjuk Nyéki Vörös költészetének monografikus feldolgozását is. Az alább felhasznált adatok és szövegek mind az említett szövegkiadásból valók.

diákja volt.³⁰ A későreneszánsz környezetet tehát a barokk váltotta fel, s maga Nyéki Vörös is hasonló változáson ment át. Mint kanonok a felsőpapság konzervatívabb részéhez tartozott, de ellentétben a már említett humanista Nagyfalvi Gergellyel, nem viseltetett ellenszenvvel a jezsuiták iránt, sőt elősegítette Sopronban való megtelepedésüket.

Egy későreneszánsz és egy barokk periódust nemcsak életében, de költői műveiben is világosan megkülönböztethetünk. 1620 előtt írt verseinek többsége — a bűnbánó zsoldárok fordításai, valamint eredeti bűnbánó és könyörgő énekei: tematika, hangulat, stílus és versforma tekintetében Balassi és Rimay istenes verseit követik. A bűnbánó lélek lírai tusa-kodásáról valló költeményei még a vallásos elemekkel amúgy is erősen átítatott magyar reneszánsz-költészet kései hajtásai; a Rimayra emlékeztető manierista fordulatok nem hiányoznak belőlük, de a barokk stílus kellékeit teljességgel nélkülözik. A barokk irányába csak verseinek egy kisebb csoportja mutat: Mária-énekei, a középkor óta az elsők. De egyelőre ezeknél is csak új tematikáról és tendenciáról van szó, stílus tekintetében a többi költeményhez igazodnak, feltűnően különbözve egyetlen későbbi, már határozottan barokk jelenségeket hordozó Mária-himnuszától. Korai költészetének Balassi és Rimay költői világával való rokonságát ő maga is érezte, mert az *Istenes énekek* Ferenczffy-féle kiadásához függelék-ként kizárólag régebbi periódusának terméséből válogatott, pedig ekkor, a 30-as évek elején, már barokk verseinek nagy része is készen állt, sőt nyomtatásban is megjelent.

Egészen más világba vezetnek második korszakának művei. Eltűnt a líra és helyébe — hosszan, sokszor terjengősen előadva — oktató-propagandisztikus mondanivaló lépett. A Balassi-strófát, a magyar reneszánsz-líra e reprezentatív versformáját is felváltotta a négysarkú tizenkettős, mely hamarosan egyeduralkodó lett a barokk epikus és didaktikus költészetben. Míg korábban egyéni fájdalomról, lelki vívódásairól vallott, s nem embertársai, hanem a saját ügyében fordult Istenhez, addig most tanítani, nevelni akar, s nem önmagát, hanem a többi embert szeretné Istenhez terelni. Ezt a célt szolgálja az új tematika: az egyetlen Mária-himnusz leszámítva, valamennyi újabb verse a „négy végső dolog” témaköréhez kapcsolódik, melyet magyar nyelven Lépes Bálint szólaltatott meg először. Joggal keresett már az eddigi kutatás is kapcsolatot a két író művei között: Lépesnek, akj közben győri püspökké lett, komoly ösztönző szerepe lehetett a győri költő barokk irányának kialakulásában.³¹

Az új irányt jelző első nevezetes munkája, a test és lélek vitájának középkori vízióját felújító *Dialogus*. Az 1620-ban írt verses mű, mely 1623-ban, Prágában (Sessiusnál) jelent meg először, majd a Ferenczffy—Rikhes üzemből többször is, bizvást vízválasztónak tartható reneszánsz és barokk határán. Nem csak a középkorba nyúló témaválasztása, s a barokk stílusjelenségek megjelenése miatt, hanem azért is, mert a reneszánsz életformával való gyökeres leszámolást fejezi ki. A forrásul vett *Visio Philiberti*-ben a halott — bár gazdag ember — elvont megtestesítője a bűnös ember alakjának, Nyéki Vörösnél azonban időben és társadalmilag pontosan körülhatárolható típus. Megtudjuk róla, hogy életében kárpitokkal bevont palotái, gabonával teli pajtái, hintója, sok szép lova, házában drága pohárszékek voltak; otthona mulatság, játék, tánc, virgína- és hegedűszó, drága madarakból készült vacsora színhelye volt; körülötte pedig a fényes ruhában járó szép feleség, a sok szolgál, víg udvarnép, a neki szolgáló szegények és főrendek, a hízelkedők serege és „az nagy böcsület kit az község adott”. A magyar reneszánsz nagyír fényes környezetét ismerjük meg ebből a leírásból, ő magáról pedig azt olvassuk, hogy lelkével nem törődött; bűjtre, imádságra, prédikációhallgatásra nem volt gondja; ünnepnapokon vagy a királyhoz kellett útnak indulnia, vagy éppen várait, jószágait megszemlélnie; a jobbágyságot megszarolta, zsizsikes gabonáját és bűdös borát velük vétette meg; irgalmasság nem volt házában, szolgálai nem voltak könyörületesekek stb.

³⁰ A számadatokat MÁLYUSZ közli i. m. 703. sz. 317.

³¹ KOLTAY-KASTNER i. m. 131.

Valamiféle epikureista tobzódást, kegyetlen élvhajhászást állít pellengérré; a reneszánsz-kor magyar főurainak azt a tipikus életformáját, melynek kritikáját nem sokkal Nyéki Vörös előtt már a későhumanizmus stoikus költői is megadták. Érdeemes a *Dialogus* mellé állítanunk Petki János *Virtus és Voluptas*-certamenét (1608),³² mert a bűnös élet ismérveit Petki is lényegében ugyanazokban a mozzanatokban látja, csak ő nem a keresztény bűn, hanem a stoikus voluptas fogalma köré csoportosítja őket. De míg Petki ezzel a stoikus életideált, a hasznos, munkás életet, a tanulást állítja szembe, addig Nyéki Vörös az istenes életet, Isten parancsolatainak követését. Petki az erényt a földi, kortársa a túlvilági élet szempontjából értékeli; a humanista költő azért támadja a reneszánsz epikureizmust, mert szemben áll egy magasabb rendű földi életeszménnyel, a barokk költő viszont azért, mert a túlvilágon nem a menny, hanem a pokol következik rá. A nézőpont alapvető különbözősége együttjár az írói kidolgozás eltérő módjával is. A humanista Petki intellektuális meggyőzésre törekszik, s ezért retorikája logikusabb, de szárazabb; a barokk költő viszont nagy szerepet szán a vizualitásnak, az érzéki hatásoknak, több sikert vár a pokol kínjainak képszerű felidézésétől, mint a bűnöket ostromozó logikus okfejtéstől. A két eljárás közül az utóbbi volt a korszerűbb: míg Petki műve egyetlen egy kiadást (Kölozsvár 1610) megérve ismeretlen maradt, addig a *Dialogus* a XVIII. század végéig, számos kiadásban, az egyik legnépszerűbb olvasmány lett.

A *Dialogus* költője, miután a pokolba küldte a reneszánsz életszemlélet megtestesítőjét, figyelmét teljesen a halálra, s a halál utáni dolgokra összpontosítja. Következő művével, a négy végső dolgot tervszerűen és módszeresen tárgyaló *Tintinnabulum tripudiantium*-mal egy terjedelmes verses ars moriendi adott az olvasók kezébe. Az 1629-ben írott munkában, mely több kisebb vers kíséretében valószínűleg Ferenczfynél jelent meg először, továbbfejleszti a *Dialogus*-ban elindított gondolatokat és bírálata már nemcsak a reneszánsz életformára, de az egész földi világra kiterjed. Ez a világ-ellenesség sem volt mindenestől új gondolat a korabeli magyar irodalomban. A világ csalfaságának, mulandóságának témája már a stoikus költők körében is népszerű volt, Rimaynak több verse is szól erről. Míg azonban ő „világ” alatt az embert körülvevő rossz, embertelen, igazságtalan környezetet, társadalmat érti, s ezzel szemben az egyén igazi, független, belső világát akarja megteremteni; nem az élettől fordul el, hanem ellenkezőleg az erényes, bölcs, munkás életet akarja megóvni a világ csábításaival szemben, addig Nyéki Vörös a világot mindenestül hitványnak, értéktelennek tekinti, nem téve kivételt magával az emberrel, s az ember legszebb alkotásaival sem. Ő nem az ember földi, hanem állítólagos földöntúli életét tartja szem előtt, s ezért a rossz és jó világ etikai szembeállítására helyett a mulandó világ és véghetetlen isteni örökkévalóság metafizikai ellentétét állítja fel. Erre az ellentétre épült fel az egész *Tintinnabulum*, s ezt fejezi ki még sikerültebben egyik kisebb verse: *A mulandó világtól való bulcsuzat az örökkévalóságért*. Ennek az éneknek a hallatlan népszerűsége — egyike lett a régi magyar költészet legtöbb változatban terjedő és továbbélő alkotásainak — tanulságosan jelzi, mennyire találkozott a vers mondanivalója a XVII—XVIII. századi ember gondolat- és érzésvilágával.

A „négy végső dolog” centrális problémájának Nyéki Vörös az örökkévalóságot tekintette, két külön verset is szentelt ennek a kérdésnek. *A véghetetlen örökkévalóságról* című, rövidebb, és epigrammatikus szerkesztése révén formailag sikerültebb; a terjedős és szerkezetileg laza *Aeternitás*-nak a mondanivalója azonban súlyosabb, s a költő gondolatainak lényegét jobban megérteti. Ebben a pokol minden elképzelhető kínját felsorolja, hogy végül kimondhassa:

Nincsenek oly kínok, sem fene hóhérok,
Akiktől megijedjek:
Csak hogy legyen végek, s örökké ne égjek,
Vég nélkül ne rettegek.

³² Kiadva: RMKT XVII. sz. 1, 310—28.

A barokk költő számára nem a kínok, a pokol maga, hanem a végtelenség, a soha véget nem érés tudata az igazán gyötrő, ezért fejezi ki mondanivalója legbensőbb lényegét ez a kétségbeesett felkiáltása :

Oh üdőtlen üdő! oh iszonyu üdő!
Oh vég nélkül való vég!
Oh Fogyhatatlanság! Örökkévalóság!
Tüzed vajjon s meddig ég?

Az idő és a végtelenség nyugtalanító és kínzó élménye korántsem valami megmosolyogható kegyes töprengés szülötte csupán. Tükröződik ebben a kor gondolkodásának, világképének az a hatalmas átalakulása, mely a távoli világgrészek megismerése, s főként a naprendszer kopernikusi felfedezése nyomán végbement. Az ember tudatában a föld megszűnt a világmindenség központja, önmaga pedig a teremtés célja és értelme lenni: ez a felismerés tarthatatlanná tette az ember helyéről és jelentőségéről szóló hagyományos teológiai és humanista magyarázatot egyaránt. Az egyház inkvizíció elé állította a kopernikusi tanítás képviselőit, de közben teológusai lázasan dolgoztak annak bebizonyításán, hogy a naprendszerrel szóló új felfedezések nincsenek ellentétben az egyház dogmaival. Széttörték ezek a felismerések a reneszánsz emberi harmóniára törekvő világképét is, hiszen az antikvitás nimbuszát az új kozmikus távlatok éppúgy megtépázták, mint a Biblia teremtés-történetét.³³

A reneszánsz homo-centrikus szemléletének romjain egyrészt a feltáruló végtelen távlatoktól való metafizikai félelem, másrészt az univerzum törvényeinek, a természet titkainak megismerését, a végtelenség meghódítását célul tűző új, határtalan önérték született. Az utóbbi jelenség együtt járt a természettudományok nagy fellendülésével, s a világ magyarázatában akaratlanul is a materializmus felé egyengette az utat, akár Descartes természet-tudományos racionalizmusán, akár Bruno vagy Spinoza panteizmusán keresztül. Ezt az utat a jövőt képviselő osztály, a polgárság legjobbjai választották és mind tudományos, mind ideológiai téren előkészítették osztályuk győzelmét. Őket azonban a XVII. században még a polgárság közül is csak kevesen követhették. Sokkal általánosabb volt a másik következmény: a félelem, mely vagy egy hedonisztikus életszemléletben, vagy egy fokozott intenzitású, aszketikus vonásokkal telített vallásosságban jutott kifejezésre. Mindkettő a barokk kultúra alapvető elemeit alkotta, és bázisa a feudális uralkodó osztály lett, de jó időre a többi osztályok világszemléletére is rányomta bélyegét. Érvényesült bizonyos munkamegosztás is: a hedonizmus inkább a feudális osztályok, az aszkézis inkább a tömegek osztályrésze lett.

A kor embereinek izgató, nyugtalanító kérdései is ott feszültek tehát a négy végső dolog problematikája mögött, s az is hozzájárult az iránta való érdeklődés fokozódásához, hogy a reneszánsz életigenlése, természet- és szépségkultusza az emberek számára a halál és az állítólagos túlvilág kérdését nem oldotta meg, csak elterelte róla a figyelmet. A humanista ideológia és a reneszánsz életszemlélet hanyatlásakor, a végtelen örökkévalóság metafizikai képzetének ígézetében, érthetően törtek felszínre a „végső dolgok” megoldatlan problémái. Ezzel a spontán igénnyel függ össze az ars moriendi, pokol- és purgatóriumviziók áradata, mely annyira jellemző a barokk művészetre és irodalomra. Ennek az általános európai jelenségnak a része Nyéki Vörös Mátyás barokk költészeté, s ha nem is tételezzük fel, hogy ő maga is átélte azt az egyetemes ideológiai és pszichológiai válságot, mellyel témái összefüggnek, annyit elismerhetünk, hogy a kor egy valóságos, az egyházi, sőt a szigorúan vett vallási kereteknél is szélesebb problémája lapul művei mögött.

Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is. A „végső dolgok” iránti spontán érdeklődés összefonódott a tudatos jezsuita propagandával, hiszen az újra erősödő feudalizmusnak

³³ A barokk kor kozmikus életérzéséről lásd pl. HAUSER id. művét I, 464—5.; a magyar szakirodalomból pedig főleg TURÓCZI-TROSSLER JÓZSEF különböző tanulmányainak (Az ismeretlen XVII. század. Nyr 1933. Keresztény Herkules. ItK 1935., Keresztény Seneca, EphK 1937, stb.) számos részletét.

nagyon is érdeke volt, hogy a tömegek figyelme az ember földi javai helyett az ember „végső dolgaira” irányuljon. Joggal említi André Chastel, a kérdés legújabb kutatója, a barokk halálkultusz legfőbb okai között a jezsuita demagógiát.³⁴ Mindez Nyéki Vörös verseire is érvényes, melyek ezáltal szervesen beleilleszkednek a XVII. század elején kibontakozó jezsuita-ellenreformációs mozgalom kereteibe, összhangban lévén annak osztálytartalmával.

A végső dolgok középkori eredetű tematikája nem hiányzott a reformáció irodalmából sem, ha nem is birt akkora jelentőséggel, mint a barokkban. A halálról, itéletről, pokolról szóló elmélkedésekben a reformáció és a barokk írói abban megegyeznek — a közös keresztény teológiai álláspont alapján —, hogy elvileg bárki számára egyformán nyitva áll a pokol is és a mennyország is. Bár eszerint gazdag és szegény, úr és paraszt közt a végső dolgok szempontjából nincs különbség, mégis minduntalan elárulják, merre húz a rokonszenvük. A reformátor Bornémisza Péter és Heltai Gáspár például az urak számára a poklot helyezi előszere-tettel kilátásba; Nyéki Vörös viszont, mikor a *Tintinnabulum*-ban az itéletről elmélkedik, tárgyilagosságra törekvő fogalmazása ellenére is elárulja, hogy más sorsot szán nekik:

Árvák és özvegyek vigaságra mennek:
Gazdag dusok örök tűzre üzettenek:
Viszont, sok pórt, s koldust, Pokoira kergetnek;
Zászlós-Urak vígan Menyben helyheztenek.

A zászlósurak érdekében buzgólkodó jezsuiták nem ok nélkül szerénykedtek Nyéki Vörös művei újra meg újra való kiadásában. Barokk költői periódusának alkotásait, a *Dialogus*-t és a *Tintinnabulum*-ot a hozzátartozó kisebb versekkel együtt, ő maga foglalta még közös kötetbe, mely feltehetőleg 1644-ben, a pozsonyi jezsuita-nyomdában jelent meg először, alapul szolgálva számos későbbi edícióknak.

A „négy utolsó dolog” témaköre — bár végső fokon a valóságban gyökerezett — közvetlenül, a maga konkrét formájában merő irrealitás. Az ehhez hasonló témaválasztás rendkívül jellemző a barokk művészetre és irodalomra, a kor bonyolult ellentmondásait ugyanis gyakran csak ilyen fikciókból elindulva lehetett kifejezni. A barokk művészet azonban jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitetés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása: mindez megköveteli, hogy az irreális téma a valóság látszatát öltse magára, hiszen egyébként a műnek nem volna hitele. Így jönnek létre a barokk realiztikus és naturalisztikus elemei, így alakul ki a barokk művészet egyik alapvető jellegzetessége: irreális téma és valószerűsége törekvő ábrázolás egysége. A humanizmus és reformáció racionális iskoláján már átesett nézőt vagy olvasót a barokk művészet többnyire a józan ésszel ellentétes állítás elfogadására igyekszik rábírní. Ez az antiracionalizmus pedig olyan formai megoldásokat, stílusesszközöket követel, melyek elkábitják a ratiót, leszerelik ösztönös kritikáját, hogy a valóságnak hitt álomba, vízióba ragadhassák az embert. Innen ered a barokknak az érzéki hatásokra, a nagyfokú vizualitásra, a szuggesztív megjelenítésre való törekvése.

Ezekkel, a magyar irodalomban egészen új feladatokkal kellett Nyéki Vörös Mátyásnak formai téren megbirkóznia. Érdeme, hogy ezt megpróbálta, s hogy szerényebb tehetsége ellenére is, ért el bizonyos eredményeket. Ha a nagyobb művekben a téma és mondanivaló kívánta új ábrázolásmód végigvitelére nem is futotta erejéből, sikerült részletek bőven akadnak. Műveivel ily módon nemcsak gyökeresen új, bár kétes értékű mondanivaló, hanem egészen új formavilág is betört a magyar költészetbe. Felhasználja ugyan a manierizmus stílus-újításait is, például a *Dialogus* ilyen rímeiben és képeiben:

Szitok, rágalmazás, csuffolásnak völgye,
Itt képmutatásnak ballag gyöngé hölgye.

— vagy ily furfangos hasonlataiban:

³⁴ Le Baroque et la mort. A „Retorica e barocco.” c. kötetben (Roma 1955.) 36.

Az Test ha megnézed mint jól rakott kastély,
Kiben míg az Lélek vigyáz, erős rostély,
S nemis férhet hozzá addig semmi fortély,
De ha hajlandó lesz, ki bűne ha borlély.

— de ezek az ő számára nem elégségesek. Az efféle manierista megoldások ugyanis azt a célt szolgálták, hogy az érdeklődést felkeltve, az olvasót bizonyos intellektuális erőfeszítésre bírják a bonyolult gondolati tartalom megértése végett. A barokk költő azonban nem gondolkodtatni, de láttatni akar s erre törekszik Nyéki Vörös már első barokk művében, a *Dialogus*-ban is.

A halott ember testének és lelkének fiktív párbeszéde: azoknak az irreális témáknak az egyike, melyeket a barokk irodalom a középkorból kölcsönzött. De míg a középkorban az efféle fantasztikumok hitelét az élő vallásos hit biztosította, a reneszánsz felvilágosító százada után a költő csak a valóság színeinek igénybevételével számíthatott sikerre. Nyéki Vörösnek az az eljárása, hogy a halott személyét mindenki által jól ismert, s a valóságból merített elemekkel egyértelműen jellemzett típusú formálta — amit a reneszánsz életformát bíráló mondanivalója is szükségessé tett —, pontosan megfelelt a barokk követelte realiztikus eljárásnak. De ugyanez az elv érvényesül az ördögök kínzási módszereinek, a pokol borzalmainak — a mai olvasó számára már-már komikusnak ható — naturalisztikus leírásában is. A korabeli olvasó számára Nyéki Vörös mindenesetre egy valóságos ember valóságos kínjait mutatta be, s ezzel mint a minden bűnös embert fenyegető reális lehetőséget idézte fel a pokol világát.

Ez a szélsőséges fokozott, egyszerre vizionárius és realiztikus ábrázolási mód a *Siralom az halandóságrul* című vers egyes részleteiben valósult meg a legsikeresebben. Ez a vers ugyan a „Horrenda Mors, tremenda Mors . . .” kezdetű latin vers fordítása, de Nyéki Vörös szabadon követi forrását, úgyhogy az ének virulens barokk stílusa már az ő szuverén alakítása. A barokk halál-szemlélet teljes vadságát jeleníti meg a költemény terminológiája és a halál szörnyű voltát érzékeltető képek sora. Íme egy-két példa a halál fiziológiai jelenségeinek ábrázolásából: „szád s szemeid bé-szakadnak”, „Halál szeplő, mint egy gyeplő, Megfojt, s elméd megbénnul.” De még borzalmasabb, hogy a hullává lett embert mindenki megutálja, még szerelmesei, kedvesei is:

Senyvett test bűz, mint kígyót tűz,
Kihajt mindent házadból:
Orr bédugva, s száj befogva
Vonsznak ki nyoszolyádból,
Ottan fognak, s földbe dugnak,
Hol senki nem serkenget:
„Menj ki, menj ki, — mondván — menj ki
Rut dög, éltél eleget.”

Akik sírva kísérik a halottat, a temetőből víg torba mennek, s mialatt jóllakást, kacagást keresnek, a halottat ott hagyják, ahol

Vigan várnak, s rendet állnak
Kígyók békák seregi;
S mint ama szép udvari nép,
Ugy fogadnak öregi.
Alig várják, hogy bészárják
A sírásók vermedet;
Hogy rághassák, s marconghassák
Gyengén hizlalt testedet.

Ez a pompás kép, ahol a férgek, mint valami udvartartás fogadják, majd pedig rágni kezdik a „gyengén hizlalt” testet, kitűnő kontrasztja az élők vidám halotti torának. A hasonló képek

sorozatát didaktikus rész követi, ahol a vers már veszít lendületéből, míg végül a költő azzal a figyelmeztetéssel búcsúzik olvasójától, hogy a váratlanul, lopva jövő halál „még ma” elérheti őt is.

Nyéki Vörösnek sokkal több érzéke volt a borzalmak, a kínok festéséhez, mint a boldogság és ragyogás ábrázolásához. Bár ez utóbbit kerülte, a *Tintinnabulum*-ban mégis rákényszerült, hiszen a menny a végső dolgok egyike. A halál, ítélet, pokol erős és sötét színeket igénylő ábrázolása után azonban tolla elerőtlenedik, a négyesrimű tizenkettősben képtelen a dicsőült fényesség világának illúzióját keltetni, vízió helyett a mennyei boldogságot kizárólag retorikával próbálja — hasztalan — felidézni. Mennyire jellemző, hogy a mennyfejezetben az a rész emelkedik ki, amelyben felsorolja az üdvözült mártírokat, megemlítve haláluk módját is. Itt egyszerre ismét saját hangjára talál és meglepő terminológiai találekonyssággal tudja számos versszakon át a különböző kínos halálnemeket elősorolni.

Nyéki Vörös barokk költői stílusának jellegét, fejlődési irányát talán a legjobban egyetlen kései Mária-énekén mérhetjük le, amely a Szent Kazimírnak tulajdonított Mária-himnusz igen hű fordítása. A magyar költő szakaszról szakaszra követi eredetijét, nem vesz el belőle, nem is ad hozzá, a fordítás során mégis a gótikus kecsességű sorokat minduntalan saját kifejezőbb, konkretább, vaskosabb, cselekményesebb barokk modorához asszimilálja. Az elvontnak konkréttá való átalakítására, a képszerűség fokozására példa a „Hujus mores, tanquam flores exornant Ecclesiam” sor fordítása :

E Rózával, mint fáklyával,
Isten nyája tündöklük.

Az ezt megelőző szakaszban Mária *életéről* volt szó, Nyéki Vörös közvetlenül erre vonatkoztatja a *rózsa* metaforát, melyet a *fáklya*hoz hasonlít. Így lesz az elvont fogalmat elvont képpel megvilágító latin „erkölcsök mint virágok” helyett az egyik konkrét képet egy mássikkal felfokozva asszociáló „rózsa mint fáklya”. Metafora helyettesíti az *Ecclesia*-t is, mely a magyarban a rózsa-fáklyával *tündöklük*, míg az eredetiben az erkölcsök csak *díszítik* azt. A stílus átalakítására még jobb példát nyújt az alábbi strófa latin és magyar változatának az összehasonlítása :

Per te mundus, laetabundus,
Novo fulget lumine,
Antiquarum tenebrarum,
Exutus caligine.

Új világgal, és virággal
Általad föld tündöklük;
Setétsége, s bűdössége
Régi ködnek eloszlik.

A magyarban több az akció: Nyéki Vörös a mondatot kettőre bontja, két állítmánnal. Halmazásra törekedve a *világ* (világosság) mellé a *virág*-ot, a *setétség* mellé a *bűdösség*-et is odailleszti. Végül a latinban szereplő „rég sötétség köde” helyett nála „rég köd sötétsége” lesz: míg az előbbi absztrakció, az utóbbi realitás, a *bűdösség* hozzátársításával pedig az érzékiséget fokozó frappáns kép.

Nyéki Vörös barokk költői stílusa kissé egyoldalú, a lágyág, kecsesség, gyöngédség festése idegen tőle, nem tud elég széles skálán játszani. Az erőt, szenvedést, borzalmat, erős mozgást, az elemek kavargását azonban sikerrel tudja megeleveníteni, s e téren nagy szó- és képgazdagságról tesz tanúságot, különösen a *Tintinnabulum*-ban. A magyar költői nyelv fejlődésének egy új irányát is jelzik az „ítélet” hangulati aláfestésének szánt következő versszakai :

A futásra semmi hely akkor nem léssen,
Sem hegy, sem kőszikla akadált nem téssen:
Mert az egész Világ talpig tűzben léssen:
Még Pokol is akkor senkit bé nem véssen.

Hegyek, völgyek téged el nem burithatnak:
Mert, mint viasz tűztől, aként megolvadnak:
Szörnyű ropogással Csillagok le hullnak,
És nagy sebességgel Egek is elmúlnak.

Tengernek iszonyu kemény zuhogása,
A Földnek szüntelen való indulása,
Napnak, s Holdnak véres homályosodása,
Ugyan meg-fonnyasztanak, s Vadak ordítása.

Oh ti Caucasusnak kemény vad szelei,
Égi Palotáknak szép lakó helyei,
Pokol dögleletes kénköves szelei,
Es Ádámtól való Népeknek elei!

Ezzel a stílussal találkozunk majd teljes pompájában Zrínyi monumentális csataábrázolásai-ban, vagy a démoni hatalmak támadását megjelenítő mitológikus víziójában. Sebesség, zuhogás, ordítás, ropogás, a Kaukázus kemény, vad szelei, a Hold véres homályosodása : ez az a költői terminológia, mellyel a világrészek csatájává felfokozott szigetvári küzdelem atmoszféráját érzékeltetni lehetett.

Nyéki Vörös Mátyás költeményeinek hangulata, színei egy „utolsó ítélet”-freskó alvilági erőinek a gomolygását juttatják eszünkbe. Az olvasó elé sötét fenyegetésként mered a lopva közelgő halál, és az örökkévaló pokol, melybe „sok pórt, s koldust . . . kergetnek”. Kiadványai előtt hiába keresünk főurakhoz címzett dedikációt, nem nekik írták e költeményeket, nem is hozzájuk szól a fenyegetés. Az ő számukra a sötét tónusú pokol-víziók ellenpólusát írta meg a kezdődő barokk szépirodalom másik jeles írója, Hajnal Máttyás (1578—1644) jezsuita. Az *Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokrul való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske*-je 1629-ben jelent meg Ferenczffy első kiadványaként.³⁵ Kiadó és író, Ferenczffy és Hajnal egyaránt Nyári Krisztinának, Eszterházy Miklós nádor feleségének dedikálják a könyvet, mely a mennysországba vezető utat, „az egész megigazulásnak is módját és folyását”, mutatja meg, az „utolsó ítélet”-freskók mennyei jelenetének ragyogását árasztva, „Zászlós-Urak vígan Menyben helyeztetnek” — hirdette Nyéki Vörös. Hajnal Máttyás most vállalkozott rá, hogy az ország első asszonyát a mennybe kalauzolja. Míg Nyéki Vörösnél a négy végső dolog közül az első háromra, itt a negyedekre esik a hangsúly ; a pokolbeli kínok végtelensége helyett pedig a mennyei boldogság örökkévalósága tárul fel már a dedikációban : „bényelet-tetel az feneketlen dicsőségnek fényességében, nem különben, mint a hal az tengerben ; mikor az Isten tebenned és te az Istenben leszesz”.

Hajnal könyve az irodalom egyik hagyományos műfajába sem sorolható : a műfajok egymásba olvasztásának barokk eljárására példa. A kis könyv tizennyolc fejezetének élén a németalföldi Wierix *Cor Jesu amanti sacrum* című barokk metszet-sorozatának képei sorakoznak, melyek igen népszerűek voltak Európa-szerte a jezsuiták között, s melyeket kis latin magyarázó versekkel is elláttak. Ezekben a vallásos emblémákban gyökerezik Hajnal komplex-műfaja, de ő nemcsak a latin versikéket fordítja magyarra, hanem minden egyes

³⁵ Kiadva: MIR 17. Bp. 1932. — A könyvre vonatkozó irodalom: IPOLYI ARNOLD: Bedegi Nyári Krisztina. Bp. 1887. 89—93.; az id. kiad. előszava BRISITS FRIGYESTŐL; GAJLIKÓ ISTVÁN: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. 26—7.; RÓNAY GYÖRGY: Misztika az ellenreformáció irodalmában. KatSze 1937, II. 652—4.

képhez még három rövid elmélkedést és egy könyörgést csatol. E saját toldásaival, mely könyve terjedelmének túlnyomó részét képezi, válik el a későreneszánsz emblematika gyakorlatától. Az emblémák ugyanis arra szolgáltak, hogy a néző-olvasó intellektusát foglalkoztassák, hogy fejtorésre késztessek, ha pedig egyes humanista szerzők nem bíztak az olvasóban, akkor hosszabb logikus-didaktikus fejtegetésben magyarázták a rejtvénytörő kép értelmét, miként azt Rimay a virtuosok vagy a Religio, Ádám János pedig az Amicitia esetében tette. Hajnal eljárása gyökeresen különböz. Ő is kevésnek tartja a képet és az alatta álló versikét, de ezt ő nem magyarázattal egészíti ki, hanem megmaradva a kép szemléletében, misztikus látomásba ragadja olvasóját.

A szerző maga „lelki comediá”-nak, „isteni játék”-nak minősíti művét, s bár nem valódi, színe kíváncsozó drámáról van szó, megjelölése jogos, mert a mű valóban egy drámai folyamat bemutatása, melynek koncepcióját, „a játék summáját” — a korabeli gyakorlathoz híven — már az ajánlólevélben előadja. A bűnös lélek szívébe fogadja Krisztust: ez a tárgya ennek a misztikus sacra rappresentazione-nak, ezt a témát variálja a tizenhét jelenet. Joggal nevezhetjük az egyes részeket jelenetnek, mert az elmélkedések és könyörgések között rejtett belső dialógus lappang: a könyv hőse — maga a címzett, Nyári Krisztina — az „én lelkem”-hez intézett elmélkedésekben rádöbben a szinszerűség illúzióját keltő kép értelmére, amire válaszul lelke a könyörgésben megadással esedezik Urához, azaz Jézushoz. Különösen az első tíz jelenet mondható mozgalmasnak: a bűnnel megrakott szívet, a lélek otthonát az ő ellenségei, vagyis a „világ” (fényes öltözetű hölgy), a test (buja tekintetű, meztelen alak) és az ördög, hatalmas hálóval igyekeznek törbe ejteni, de velük szemben Jézus indul megmentésére; kopogtat a szív ajtaján, de nem bocsátják be; addig lövöldöz a szívre nyilaival, míg mégis beengedik; lámpát gyújtva megmutatja, minő undok férgekkel (bűnök) van az tele, ezeket kisöpri, majd szent izsópjának élő vizével megszenteli a szív belsejét; virágokkal (erények) ékesíti, belé helyezi kinszenvedései eszközeit, s ő maga is beléköltözik. Ezután már kissé statikusan folytatódik a „szent játék”: a szívben immár uralkodó Jézus meggyújtja ott az elmélkedés és az ima tüzét, tanít, énekel, hárfázik, míg végül a mennyei örökkévalóságra érdemessé tett szívet megkoszorúzza.

Ez a reneszánsz után oly kiáltóan anakronisztikus mű azáltal válik sajátosan művészi, hogy a bűnös lélek megtérítésének, Jézussal való egyesülésének misztikus comédiáját végigkíséri egy erotikus allegória: a menyasszony és mennyei jegyesének misztikus násza. A szív ajtaján kopogtató Jézus, a menyasszony házában az ajtaján zörgető és egyelőre bebocsátást nem nyerő vőlegénnyel azonos, a Jézust szívébe záró lélek pedig a vőlegényét ágyába ölelő menyasszony tükörképe. A misztikus történet állandóan a profán költészet inventio poeticáival halad előre, a szívré nyilazó gyermek Jézus is a nyilaival szerelemre gyullasztó gyermek Amor „szent” travesztálása, s a bűnös, majd megtérő lélek szavai minduntalan az *Énekek éneké*-nek forró erotikájú soraihoz csapnak át. A vallásos és világi elemek összeötvözdésének ugyanazt a folyamatát figyelhetjük itt meg, amely a korabeli festmények erotikus lobogású Magdolnait, vagy Murillo *Immaculata*-inak kihívó érzékiségét megteremtette.

A vallásos és erotikus szimbólika egymásbafonódó kettős vonala eleve megszabja a stílus jellegét, s különleges stílusfinomságokat egy sokhúrú hangszeren való játszani tudást igényel. Hajnal Máttyás — ha nem is egyenletesen, de — könyvének több helyén meg tudott birkózni a feladattal. A „cselekmény” szálai néhol tiszta harmóniájú polifóniába egyesülnek, akárcsak a fuga szólamai, mint például a kopogtatási jelenet *Könyörgésé*-ben:

Magasztald az Urat, én lelkem, mert könyörületesen bánt teveled, az ő ingyen adott és minden érdemedet megelőző malasztját közölvén teveled, azaz sok szép belső sugallásokkal és kegyes serkenetésekkkel, nem különben, mint valami zörgetésekkel ébresztvén a te bűnben heverő és elaludt szívedet. . . Tudni illik, nem különb szavakkal híván téged, amint amaz lelki menyasszonyt Salamon énekében: Nyisd meg nekem, én hugom, én szeretőm, én galambom, én szeplőtelenem, mert rákva a fejem harmattal és az én fodorótott hajam éjjeli csepek-

kel. Oh minden méznek édességét meggyőző édes szó! S kinek nem lágyíthatnák meg kemény szívét ezek az kegyes igék? Kinek? Tudni illik neked, én szívem, ki az megnevezett rest és puha menyasszonnyal tunyaságnak belső ágyas házábul hasonlóképpen felettél a te mennyei Jgyesednek, mondván: Levettettem köntösömet; mint öltözzem abba? megmostam a lábaimat; mint mocskoljam meg azokat? Ah kegyetlen felelet! Én voltam, Uram Jézus, én, ez a puha és háláadatlan menyasszony; ki nem egyszer, hanem sokszor kirekesztettem felségedet lelki házamnak szobájából. Én, aki annyiszor megvettem a te drágalátos sugallásodat, siketségre vettem szép intésidet. De miért? Ah, mindenkor marcona és semmirekellő dolgokért...³⁶

Egészen más próza ez, mint a Pázmányé. Az értelmi meggyőzésre törekvő logikus körmondatok hőmpölygését itt csupa sejtetés, a gyakori kérdésekkel, felkiáltásokkal, feleletekkel előidézett vibrálás váltja fel. Hajnal gondolatmenetét nem lehet a ratio útján követni, misztikus irracionalizmust, a középkori amor sanctus lehelletét árasztják képei, hasonlatai. Épít a manierizmus stílusvímányaira, de a meglepő, gondolkodásra serkentő asszociációkat az értelem-zsongító szent érzelmesség kifejező eszközeivé teszi: „Ím, Uram Jézus — olvassuk a hatodik jelenetben —, az te szent prófétád intése szerint kezembe vettem szívemnek citaráját, följártam lelki érzékenségemnek városát és piacit, föltaláltam sok undokságos vétkeimnek nyomdokit.”³⁷

A barokk stílusnak ezt a fajtáját Hajnal tudatosan választotta. Egyetlen hitvitázó művében, a *Ki-telt cégér*-ben (Pozsony 1640) nyoma sincs ennek a bensőségnek és áhíthatnak, az alogikus, misztikus sejtelmességnek. Mint polemikus, Pázmány és Balásfi már kitaposott ösvényén jár, mert nem irodalmi elvek vagy egyéni hajlam, hanem a feladat természete írta elő számára az egyik vagy másik modor választását. Ő is azt a jezsuita írotípust képviseli, mint kortársai, csak őt más feladattal bízta meg a rendje. Neki többnyire nem az ellenfelekkel kellett viaskodnia, hanem mint Esterházy Miklós nádor udvari káplánja és gyóntatója, a katolikus párt vezérének udvarában kellett a hitélet elmélyítésén buzgolkodnia. Nem ellenérveket kellett leküzdenie, mint a hitvitázóknak, nem a protestánsok szájaize szerinti, őket a katolikus vallásra csalogató imádságokat kellett írnia, hanem a régtől fogva katolikus érzelmű, általa már formailag is áttérített, s az ellenreformáció valóságos apostolává formált Nyári Krisztina számára kellett vallásos olvasmányt írnia. „Lelki comédiájá”-nak írásakor őt semmiféle gyakorlati meggondolás nem gátolhatta a barokk irracionális, misztikus irányának érvényesítésében, sőt éppen ilyen írást igényelt a katolikus vallás rajongójává nevelt asszony. Nem Hajnal könyvével kezdődik ugyan a misztikus elemek megjelenése a magyar barokkban, ebbe az irányba mutattak már Pázmány és Vásárhelyi Kempis-fordításai is, de Hajnal lényegesen továbbment, nem elégedett meg a középkori misztika fordításban való felelevenítésével, hanem azt a barokk sajátos világképébe illesztette bele.

Az ő könyve is szerves része a „négy végső dolog” irodalmának, szinte kiegészíti, teljessé teszi azt a képet, amit Nyéki Vörös Mátyás művei nyújtanak. Ő is a kor embereinek valóságos lelki szükségleteire reagál és egyben ő is tudatos propagandát folytat. A különbség oka a közönség: a népnek a pokoltól való félelem és vallásos aszkézis, a főúrnak a mennyei boldogság ígérete és vallásos hedonizmus járt. Ezért tud a barokk szépirodalom már kezdetkor két különböző stílusváltozatot felmutatni.

A korai magyar barokk írók második, a szépirodalmat is művelő csoportja ugyanazokat a feudális osztályérdekeket szolgálta, mint Pázmány és írotársai. Ugyanúgy az ellenreformációt propagálják, és az új barokk világképet igyekeznek kialakítani. De míg Pázmány és köre elsősorban a reformáció és a humanista tudomány ellen hadakozik, addig Nyéki Vörös és Hajnal a reneszánsz életszemlélet, életeszemény helyett akar mást nyújtani. Az ő műveik problematikája ezért irodalmi téren gazdagabb, bonyolultabb, a vallásos tematika

³⁶ Id. kiad. 38—9.

³⁷ Id. kiad. 51.

ellenére is több bennük a világi elem, s az új stílust is fokozottabban képviselik, annak ellenére, hogy messze elmaradnak Pázmánynak, a maga nemében kivételes nagyságától.

Pázmány, Balásfi, Lépes, Nyéki Vörös, Hajnal és a többiek munkásságával az ellen-reformáció egyre jobban terebélyesedő irodalma határozottan barokk jelleget öltött. A XVII. század első harmadában tehát joggal beszélhetünk barokk irodalmi irányzatról, mely időben a barokk képzőművészet megjelenését is megelőzte. A barokk azonban még nem uralkodó jelenség ekkor, hiszen a kor kultúrája egészében még későreneszánsz jellegű, s az irodalomnak is csak a katolikus vallásos ágában, vagyis egy jól körülhatárolható területén vert egyelőre gyökeret; a világi irodalomban pedig még nyoma sincs; Pázmánynak és társainak a fellépése ezért nem jelentheti még a magyar irodalom és művelődés új korszakának kezdetét, hanem csak egy új és nagy jövőjű irodalmi irányzat zászlóbontását.

(Folytatjuk)

Tibor Klaniczay

THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN BAROQUE LITERATURE I.

The Baroque style appears in Hungarian literature first among the men of letters, mostly Jesuits professing the Counter Reformation, in the early 17th century. The Catholic counterreformation in Hungary was closely connected with the interests of the aristocratic class of big landowners which formed the social basis of the Baroque style and education. However the Baroque style was generally adopted by the aristocratic society only around 1640, while prior to this date the Baroque developed within the bounds of the Roman Catholic Church, and the scholars of the Baroque literature were almost without exception priests or Jesuits. In the first third of the 17th century, — when in Hungary the late Renaissance education and literature were still dominating — a Baroque literary tendency of counter-reformation and of Jesuitic trend appears: the first part of the study here published analyses the beginnings and the development of this tendency. The author deals first with the initial stage of the literature of Counter Reformation in the 16th century and points out that the Catholic writers still insisted on the traditional humanist education and forms. The first signs of the Baroque style can be discerned in the works of the Jesuits when they assumed the leading part in the Counter Reformation. The Jesuits appeared first in 1561 in Hungary but they permanent by established themselves only half a century later. In 1616 when the most prominent Hungarian Jesuit Péter Pázmány became archbishop of Esztergom, the victory of the Jesuitic tendency within the Church was confirmed, once for all. At this time the colleges of the Society of Jesus were founded one after the other and they turned into the first homes of the Baroque education; Péter Pázmány himself has become the first great figure of early Baroque literature. Pázmány and his associates (Káldy, Balásfi, Veresmarti, etc.) leaved no stone unturned in order to convert and win the Protestant masses and for this reason the Baroque style assumed in their hands a rather simple form void of visionary and ecstatic elements. Pázmány's logical and monumental prose represented the only sound way in the development of the same against the Manneristic style then prevailing in Hungarian literature. However, Pázmány and his group of writers cultivated only the strict religious genre of literature: sermons, theological works, prayer-books and polemical essays, but not all aspects of the belles-letters. The first marks of the Baroque belles-letters appear at the same time in the works of another group under the auspices of the Royal Chancellery. The writers connected with this group: Bálint Lépes, Mátyás Nyéki Vörös and Mátyás Hajnal — all ecclesiastics — contribute to the propaganda of the Counter Reformation rather in artistic forms adopting the Baroque style. Among them Mátyás Nyéki Vörös is the first remarkable Hungarian Baroque poet. In his poems conceived in the Baroque subject of "the four extreme causes", he contributed to call Baroque naturalism, especially by painting scenes of horror. Mátyás Hajnal on the other hand, compiled a prayer-book in prose, dressed in literary form, seasoned with a certain dramatic plot, and characterised by recalling also a religious eroticism and a mystical trend.

NÉMETH LÁSZLÓ A TANULMÁNYÍRÓ

(1959)

Mintegy tíz esztendeje, Németh László tanulmányai a fokozatos átalakulás, és a szívós eszmei-gondolati mérközés élményével szolgálnak. Régi műveinek ismerői előtt nem maradhat homályban az a belső vívódás és útkeresés, mely Németh Lászlót a gondolkodói becsületesség és következetesség jegyében, jóideje már új nézetek és szemléletek irányában mozditja. Írásaiban többhelyütt is előfordul az igazságkeresés eszméje, mely drámai hőseinek legfőbb hajtóerejeként, sorsukat, tragikumukat megszabja; „nem a sokak által vallott 'katolikus' igazságé, hanem azé, ami az ő makacs fejükben kialakult s amelytől — ha érzik is az igazságkeresés egyéni útjának veszélyét — nehezebb megválniok, mint az életüktől.” Az utóbbi időben többször is beszéltünk Németh László makacs *külön útvjáról*: igazságkeresése is „külön utas”, valójában, — de ez az út, mely valamikor még annyira távolodott a szocializmus eszméitől, újabban mindinkább közeledik hozzájuk. „Külön utas” közeledés ez is, — a „külön út” minden ellentmondásával telítüzdelt, de ha nem annyira a közeledés mértékét, mint inkább a régi felfogástól való távolodását tekintjük: Németh László egész szemléletének jelentős változásairól beszélhetünk.

Ezek a változások nem azt jelentik, hogy Németh László a marxizmushoz közeledett, — egész gondolatrendszere ma is azokon az alapokon épül, melyeken a Tanu korszakától kezdve. A jelenségek vizsgálásának, szemlélésének az a módszere, melyet a történelmi és dialektikus materializmus alakított ki: tőle ma is idegen. Míg azonban Németh László a múltban elfordult a szocializmus megvalósításának szovjet példájától, s a magyar nép súlyos kérdéseinek megoldását valamiféle ábrándos, utópikus módon képzelte el: ma épp ebben a kérdésben változott meg lényegesen a felfogása. Ez a változás nem csupán nyilatkozataiban nyer kifejezést, de gondolatrendszere néhány lényeges pontjának módosulásában is. E módosulások főként következményeikben — vagyis a belőlük adódó tanulságok alkalmazásaiban — mutatkoznak meg. Ha van olyan magatartás, mely nem-marxista alapról kívánja igenlenni és elfogadni a marxizmuson alapuló szocializmust: úgy Németh Lászlóét ilyennek kell tekintenünk. Perszé, szemléletének ilyen volta a bonyolultságok és ellentmondásosságok különféle, szövevényes jelenségeivel jár együtt. Németh László legújabb szemlélete és magatartása különleges, egyedi képződmény, — éppen nem általánosítható jelenség, s ugyanezért, éppannyira kivételes, mint amennyire átmeneti is.

Németh László mai nézetei különböznek a korábbiaktól, de össze is függenek velük — felfogása szerves, folyamatos módon, a felelős gondolkodás, vizsgálódás —, sőt, egy sajátosan alkalmazott önbírálat gyümölcseként alakult ki. Úgy is mondhatnók: Németh László legújabb nézetei egy több évtizedes írói és gondolkodói erőfeszítés *harmadik* szakaszát képezik. E szakaszokat — ha mégoly vázlatosan — érdemes most áttekintenünk.

2.

Németh László korábbi, illetve újabb nézetei mélyén a két világháború között — pontosabban: a harmincas évek elején — jelentkező magyar értelmiségi nemzedékek tévedéseit

és vargabetűit, illetve vívódásait és útkereséseit kell keresnünk. Ez az értelmiség részint a parasztságból, részint a kispolgárságból, illetve a „lateiner”-réteg szerényebb régióiból származott; ebbe az értelmiségbe tartoztak nagyrészt a népi írók, de kívülük az újabb tudós-, művész-nemzedékek értékesebb elemei is. A harmincas évek ez értelmisége lényegében ellenzéki volt, mégpedig nemcsak szellemi, de szociális értelemben is; a szociális lelkiismeret ébresztői közé Illyés Gyula mellett Németh László is odatartozott. Ettől az értelmiségtől elkülönülően, magányosan bontakozik ki József Attila szerepe: neki az ő útkereséseikhez nem volt köze, ő már azon az úton járt, melyet némelyik kortársa később talált csak meg. A hazaiak közül — habár idősebb korosztályból származott — az ő szerepével csak Nagy Lajosét lehet párhuzamosítani.

A harmincas évek fiatal értelmiségének ellenzékiisége a konzervatív államgépzet, valamint a nagytulke és a nagybirtok ellen is irányul. Ez az ellenzékiiség azonban többnyire nem jut el a forradalmisághoz, hanem jellegzetes és következetes reform-ellenzékiiség marad. Németh László nemzedékűtségei általában a Tanácsköztársaság bukása miatt húzódoznak az újabb forradalomtól; a munkásmozgalom iránt bizalmatlanság él bennük; a Szovjetunióban épülő szocializmusról hiányos, felületes, sőt téves és torz értesüléseik vannak. Ugyan szembenállnak az ellenforradalmi Magyarországgal, de tudatukban, idegeikben őrzik is az ellenforradalmi megrázkódtatás emlékét. Nem akarnak, nem mernek közeledni a baloldalhoz — néha úgy érzik, a közeledést a baloldal sem tenné számukra könnyűvé. Tömegbázisuk nincsen, írásaikra, folyóirataikra csak a velük rokon, vékony értelmiségi réteg ad visszhangot.

„Mozgalomról” ábrándoznak, de valójában inkább szigetet alkotnak — szigetről nézik a hazát s a nagyvilágot is. Németh László is szigeten él, s bármily lelkes hívei toborzódnak idővel, valójában mindvégig magányos. Életműve bőségesen szolgál példákkal e magányosság vállalására — mi több: erkölcsi elvvé formálására is.

Egy-egy írói, gondolkodói életpálya nagysága, jelentősége jórészt függ attól, hogy a történelem igazságának mily mértékű fölismeréséből fakad. Félreértett, tévesen látott, vagy éppen torzul értelmezett történelem töredékes, elhomályosult értelmű, vagy tragikusan kettőtört írói, gondolkodói életműveket hozhat csak létre. Németh László az újkori gondolkodás úttörőit a természettudósok közt találja meg, akik a „természet vallatásának” módszerit kialakították. E módszer tudományos és erkölcsi következményeinek vállalása miatt oly kedves számára Galilei alakja is. De a természet „vallatásánál” talán még fontosabb: a történelem „vallatása”. S ha a természet nagy „vallatói” a mechanika, a fizika tudósai voltak, — a történelem igazi „vallatói” (vagyis: megértői, megfejtői, megmagyarázó) csak a forradalmi gondolkodók lehetnek. A polgárság Galilei és társai segítségével az első, nagy lépéseket tette meg a természet megértéséhez. A proletárság azonban Marx, Engels, Lenin segítségével a történelmet értette meg — és ebből a megértésből a természet további „vallatásának” lehetőségei következtek immár.

A történelem megértése — vagy félreértése: ennél a kérdésnél dől el a harmincas évek értelmiségi erőfeszítéseinek sorsa, értéke. Megérthetjük-e a hazai történelmet az emberiség történelmének megértése nélkül? És megérthetjük-e az emberiség történelmét, ha a hazait nem értjük? Németh László és társai a harmincas években még nem látták világosan az emberiség történelmi fejlődésének új útjait, kikerülhetetlenül, szükségszerűen bekövetkezendő új állomásait — s éppen ezért a hazai történelemről is nagyrészt elégtelen látteleket, a haza sorsáról, jövőjéről is túlnyomórészt téves terveket, elképzeléseket hoztak létre. A harmincas évek válságai, a világgazdaság krízise, a fasizmus előretörése, a baloldali erők veresége nem egy területen, az új háború előrevetődő árnyéka: mindez együtt talán elegendő is volt ahhoz, hogy tekintetüket a távolibb, talányosabb, fenyegetőbb láthatárokról, az emberiség sorsának elvontabb és bizonytalanabb szféráiból a hazai horizontra vonassa vissza — tehát a szűkebb, de ismerősebb, az elszigeteltebb, de áttekinthetőbb világba. Egész Európa szellemi életét figyelemmel kísérték ugyan, anélkül, hogy a szélesebb világból érkező

jeleket meg tudták volna fejteni. Inkább kötelességszerű érdeklődéssel kísérték a világirodalom, a gazdaságtan, a filozófia új jelenségeit — valódi, szorongó figyelmük már csak a szűkebb, magyar világ jelenségeinek szólt. Nemcsak a harmincas évek értelmisége — az egész magyar társadalom is félreértette a hazai történelmet, mivel a világtörténelmet nem helyesen „vallatta”. Ez a téves „vallatás” nemcsak a második világháborúval bosszulta meg magát, — de megbosszulhatta volna 1956 ellenforradalmával is, mely mögött a magyar értelmiség egyrészen téves, sőt reakciós világtörténelem-értelmezése is megbúvik.

Németh László újabb írásainak egyik legfőbb hozadéka: a világtörténelemnek és a hazai történelemnek helyesebb „vallatása”, mint aminőre korábbi művei példát nyújtottak. Németh László csak ezekben az új írásokban jutott el odáig, hogy a világtörténelmet valóban hatékonyan „vallassa”. De az, hogy idáig eljutott: a legbecsületesebb gondolkodói erőfeszítések sorába emeli az övét.

3.

Az igazság-keresés makacs vágya — a Galileihez és Husz Jánoshoz annyira illő — a történelem újbóli-újbóli vallatásának szenvedélye, kétség és hit felelős szembesítése, az elméleti elvontsággal szembeszegezett, éber érzékelés, szív és értelem nagylelkű-alázatos kitártsága az új megismerésnek befogadására: mindez Németh László gondolkodásának kiemelkedően drámai jeleget kölcsönöz. Németh Lászlónak a gondolat, az eszme: elsősorban drámát jelent. Nézetei, meggyőződései, — hitői és tévedései: önmészítő, önmarcangoló benső drámákból születnek meg. Eszméinek, elméleteinek láncolata egyetlen összefüggő, nagy drámai folyamatot rajzol ki elének. Ennek a gondolkodás-drámának hevülete ad oly intenzív vonzerőt elméleteinek. És ugyanez a gondolkodás-dráma jegyzi el őt a színpadi drámával is. Németh László színpada voltaképp az intellektus, a cogito „meghosszabbítása”, függeléke. Történelmi és társadalmi drámái csupa elvont gondolkodási folyamatot öltöztetnek konkrét helyzetekbe, drámai jellembe és indulatokba. Gondolkodásának drámai feszültsége — és drámáinak gondolati hőfoka egymást mintegy kiegészítik.

A Németh László-féle gondolkodás-dráma konfliktusai talán éppen azért oly hevesek és kínzóak, mivel téveszmék, és igazságkereső aspirációk szembesülnek bennük minduntalan.

E dráma kapujában, — mintegy expozícióként — a „minőségszocializmus” elmélete áll. „Elismerem, hogy szükség van az elosztás reformjára, s a közösséget inkább elfogadom kizsákmányolónak, mint a magánembert. De nem hiszem, hogy az elosztás meggyógyíthatja az élet mély baját.” A „minőség forradalma” valóban *harmadikutas* elképzelés, — a proletárforradalom teremtette szocializmus tagadásaként, ez az elmélet „Kert-Magyarországról” ábrándozik, utópikus telepeken kíván „új nemességet” nevelni, s a szocializmust éppúgy elutasítja, mint a fasizmust. („Mai alakjában egyik irányból sem várhatunk sok jót.”) Németh Lászlónak az az elve, mely szerint „Európának nincs olyan politikai iránya, mely mellé a kor értékeiért és lehetőségeiért szorongó ember odaállhatna”: a harmincas években a szovjet út és példa iránti bizalmatlanságban, ellenkezésben nyeri magyarázatát. E bizalmatlanság és ellenkezés a történelem téves megítéléséből ered, valamint a szovjet rendszer életerejét, eredményeit, teljesítményeit nem ismerő, vagy félreismerő tájékozatlanságból is. Németh László ugyan Széchenyi önismeretét, s Kemény Zsigmond „reálpolitikai” elképzeléseit tekinti előpéldáinak, — valójában azonban a „minőség forradalmának” utópiája irreálisabb a múlt század reformábrándjainál. A harmincas évek elejének ezek az elméleti úgy viszonylanak Németh László regényeihez és drámáihoz, mint Tolsztoj evangéliumi tanai a Tolsztoj-regényekhez. Mégis, hatásuk — épp az őket létrehozó hevület következtében — meglehetősen széleskörű volt, s a magyar gondolkodásban lappangó zűrzavar bennük csak új tápot nyerhetett.

Németh László életműve az önmagát vizsgáztató igazságkeresés jegyében alakul, s ezért programjai mögött ott rejtezik a megsejtett cáfolat is, mely gondolkodásában idővel elhomályosítja magát a programot. Németh László elméletei, programjai az író benső konfliktusaiból is táplálkoznak, — ezek a konfliktusok pedig abból adódnak, hogy Németh László mintegy visszahőköl az úttól, melyen programjai nyomában elindult. Gondolkodásának ez a kettőssége okozza azt, hogy korábbi műveiből egyaránt lehet csüggesztő és biztató következtetéseket levonni: ezekben a művekben egyaránt benn rejlik a végleges zsákutca és a küzdelmes kibontakozás lehetősége.

A Németh László életműve körül újabban kialakult viták azért maradtak nagyrészt hiányosak, mivel figyelmen kívül hagyták Németh gondolkodói módszerének kettősségét, gondolatmeneteinek kétfelé irányulását, s állandó mozgásban-változásban leledzését is. A vitakozók — ritkábban — egyoldalúlag a biztató elemeket „szúrták ki” Németh programjaiból, — vagy pedig kizárólagosan a zsákutcák, a tévutak bizonyítékait. Ha az előbbiekre hallgatunk, nem érthetjük, miért van egyáltalán vitára szükség Németh László programjaival. Ha utóbbiakra: érthetetlen, miként alkothatott Németh László oly műveket, melyek a harmincas évek szociális lelkiismeretének ébresztéséhez járultak hozzá. Németh László életművének helyes értékelése és bírálata semmiképp sem lehetséges oly módon, hogy gondolatrendszerét statikusnak fogjuk fel. Ennek az írónak gondolatai mögött az önmagával folytatott viták szenvedélyét kell megéreznünk. A keresés nyugtalanlansága hajtja odáig, hogy alapjában helyes fölfedezéseket a kísérletezés hevében *ab absurdum* torzítson, — de ugyanez a nyugtalanlanság torz elvekből is a kiút felé irányítja néha.

Első korszakának tévhitei, vargabetűi, ábrándjai, gondolat-fantomjai: a „rosszul vállalt” történelem csalfa és téves feleletei. Pedig hány kísérlete, hány erőfeszítése irányul arra, hogy a történelemmel tiszta és egyértelmű viszonyba kerüljön. Mennyire keresi azt az álláspontot, melyről a kor üzeneteit torzulásoktól mentesen foghassa föl. A *maga* álláspontját keresi, — s e keresés közben nagyonis veszélyes és baljós forrásokra bukkan; merít belőlük, de vissza is hőköl tőlük: éppannyira kíváncsi és reménykedő, mint amennyire óvatos és idegenkedő is, elfogadás és elutasítás gesztusai váltakoznak gondolkodásában, eszméin az *igen* és a *nem* ideges villódzásai ütnek át.

4.

Első korszakának történelemszemléletét a Spengleréből szokták származtatni, s kétségtelen, hogy az „együttérés heves dobbanásaival” olvassa mindazt, amit Spengler a „tragikus életérzésről” ír. A fiatal Németh László igenli a „történelmi boldogtalanságot”, a túlságosan közeli, idilli célokkal való szakítást, — de Spengler tanaira feleletként a „történelmi végzettel” való szembeszegülés erkölcsét is kialakítja. „A történelem: végzet, de az emberiség legnagyobb alakjai sosem írták alá a végzetet.” S a Spenglerrel való találkozás nyomán máris feltámadnak aggályai: vajon nem „—isteníti-e” Spengler a történelmi erőket? „Az ember alkalmazkodik a történelemhez, de ellenállva alkalmazkodik”, — írja Németh László, s ebben az elvben — az európai kultúra hanyatlásának végzetével kíván szembeszegülni. Ezt a szembeszegülést minden népnek meg kell kísérelnie, — s ő azt vizsgálja, hogy a magyar ezt miként kísérelhetné meg? Vitába is száll Spenglernek azzal a felfogásával, hogy a tizenkilencedik század a „bomlás” kora: „... ez a bomlás mégsem annyira egyértelmű, mint Spengler hiszi. Nem tiszta züllés, szétesés; kötött erők szabadabb válása, kínálkozása is.”

Mi több, a Spengler elméletét hol elfogadón, hol visszautasítón körüljáró vizsgálódás, Némethet — a harmincas évek elején vagyunk! — a szocializmus vívmányainak bizonyos mértékű elismeréséhez is elvezeti: „A marxizmusnak nem vagyok barátja, de a marxi nyelv alatt élet is tudott keletkezni; szervezetek támadtak; s az idegekig ivódó fegyelem, ha kezdetleges is: kultúra” És ami a legfontosabb, Németh László világosan fölismeri, hogy Spengler

végső, bár rejtett célja: a poroszság történelmi hivatásának igazolása, szentesítése. „Spengler minden oldalán éreznem kell a történelmi alapfogalmak igazságát s minden oldalán a mozgósító erőt, amely a tiszta fogalmakat kongatni kezdi s egy nemes magatartásába patetikus pózt kever. A legkeményebb történelmi látás mélyén ott ül a Wunschtraum, pontosan az, amelyet a náciokban gúnyol. Van valami gicccszerű ebben a rendkívül okos könyvben,” stb.

Ez a példa azért jellemző, mert némiképp Németh László egész módszerére és magatartására érvényesek a tanulságai. Sok mindent merít, elfogad Spenglerből („a történelmi alapfogalmak igazságát” . . .), — de máris szembefordítja vele gondolkodását, s keresi azokat a pontokat, ahol túlhaladhat rajta. Hasonló módon veszi sorra a kortársi Európa nem egy eszméjét, elméletét: elfogadó kíváncsisággal, — és a túlhaladás igényével. Íme, a Németh László-féle „vallatás” módszere, s ezzel a módszerrel közeledik Ortega-hoz éppúgy, mint Huizingához, Maritain-hez éppúgy, mint Dilthey-hez. — A „vallatás” e módszere mögött, persze, egy kevésbé bevallott, de annál fontosabb világnézeti tájékozódás terve is meghúzódik; erre még vissza kell térnünk.

Kétségtelen, hogy ez a módszer lebilincselő, s épp személyes, szubjektív mozzanatai miatt, rendkívül frisseséget, élénkséget kölcsönöz a Tanu-korszak írásainak. Olvasóit talán leginkább az európai történelem, az új európai kultúra e merész és elfogulatlan „vizsgáztatásával” nyűgözte le. De ugyanebben a módszerben rejlettek azok a veszélyek is, melyeket már pályája kezdetén sem tudott elhárítani. A naplópszerűség, a közvetlenség és frissesség: a gondolatok „azon melegében” felmutatásával járt együtt, s a rögtönzés, a váratlan fölismerés hevülete néha nem eléggé kiérlelt, vagy nagyonis félreérthető megfogalmazásokat termett. Nagy intellektuális feszültségű, ujszerűen metaforikus stílusa néha ugyancsak elősegítette a félreértést, — főként olyan helyeken, ahol hűvösebb, tapintatosabb kifejezőmódra lett volna szükség. De ehhez a hűvösséghez épp igazságkeresésének rendkívüli hevülete miatt nem tudott eljutni, — s nem is akart. Mi több, az önmagával szüntelenül folytatott vita, a „vallatás” szenvedélyessége, s gondolkodásának végsőként sohasem tekinthető állomásai: egész gondolatrendszerének változékonyságát, cseppfolyós voltát eredményezték; a heroikusan nagyméretű vállalkozás, a „vallatásra” szánt mind beláthatatlanabb anyag (irodalomtörténet és filozófia, biológia és fizika, történelem és közgazdaságtan stb. stb.) valósággal őserdei zsúfoltságában, tömörségében az olvasók ismét csak túl könnyen tévedtek a félremagyarázások ösvényeire. Zseniális „telitalálatok” mellett nem egy olyan kifejezést, megfogalmazást is találhatunk e tanulmányokban, melyek ingerült vitákat hívtak ki, — holott ugyanaz a gondolat, körültekintőbb megfogalmazásban, megnyugtatóbb visszhangot nyerhetett volna.

Van valami sajátosan magyar donquijoteizmus — e szó legnemesebb, de legtragikusabb értelme szerint is — abban, ahogyan a fiatal Németh László a kortársi európai kultúrát, s a kortársi történelmet „vallatja”, szintvallani sürgeti.

Németh László programja pedig a *harmadik út* (ahogyan ő nevezi: „a harmadik oldal”) tudatos tervének, menetrendjének készül, — de ennek az útnak „klasszikus” képviselőitől is eltérő módon, ő még inkább a *külön-út* vándora kíván lenni, vagy akár valamely külön út is.

Egy-egy módszer alapvető hibái annál inkább kivilágnak, minél szenvedélyesebb következetességgel alkalmazzuk s minél lényegesebb, életbevágóbb kérdésekben. Németh László gondolkodásának vezérelve: az az óhaj, hogy az emberiség — és a magyar nép — fejlődéséből, sorsából kimaradjon a szocialista forradalom, s ne kerüljön sor a szocializmus felépítésének a Szovjetunióban már célhoz jutó vállalkozására. Németh László gondolkodását és módszerét ez a vezérelv nagyjából a felszabadulásig, illetve a fordulat évéig hatja át. Ez az elv 1919 jelentőségének, s a Szovjetunió nagy vállalkozásának téves megítéléséből ered. Nemcsak Németh László álláspontja fejeződik ki benne, — de a magyar értelmiség egy rétegéé is. Azé a rétegé, mely a harmincas években elégedetlen Horthy-Magyarország viszonyaival, szenved a félfeudális elmaradottság sivatagi kietlenségében s változást, reformot akar, mégpedig oly módon, hogy a magyar „megoldásból” ne csak a német fasizmus rekesztődjék ki,

de a Szovjetunió példája is. Ez az álláspont — és Németh László politikai programja is — hangsúlyosan — „védelmi” jellegű; az író is, hívei is, a történelem szükségszerű és egészséges menete, a kor kérdéseinek egyedül reális és megnyugtató megoldásai *ellen* védekeznek. Nem épp „agresszív” program az övék, — sőt, mivel a német fasizmus ellen is irányul, bizonyos történelmi helyzetekben még tiszteletre méltó mozzanatai is előbukkannak. De mivel Németh László szemléletének lényeges eleme a történelem félreismerése, illetve, a szükséges és kívánatos történelmi fejlemények — a szocializmus, és annak szovjet példája — elől való kitérés: programjában megannyi ábrándos utópiának, történelemszemléletében pedig nem egy torz képzetnek kell kialakulnia.

5.

Németh László programja sokban rokon a polgári korszak történetíróinak — Hajnal Istvánnak és Szekfű Gyulának — programjaival, ahogyan erre a marxista történészek vitája (Pamlényi Ervin) rámutatott. Lényege: a munkást a kisipari munkához téríteni vissza, a parasztságot pedig elvezetni a kerthez. A kert Németh László szerint „éppolyan jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek a gyár.” Az a „kispolgári, kissé romantikus idill”, melyet Németh László programja hirdet, immár nagymértékben külön is. De így csak még jelképeesebb annak jelentősége, hogy társadalmi drámáiban ez a program a hősök rögeszméjeként jelentkezik, — illetve, tragikus bukásukhoz vezet menthetetlenül.

Németh Lászlónál az ábrándos programokat kialakító okok különböző történelmi torzításokat és misztifikációkat hoztak létre. Ezeket legtanulságosabban a „mélymagyarság”-elméletnél figyelhetjük meg, mely a magyar irodalmat „mély” és „híg” magyarságú alkotók táborára osztja ketté. Ezt az elméletet 1939-ben a germán veszedelem elleni védekezés szándéka hozta létre azzal a céllal, hogy a magyarság a „mélymagyar” magatartás erőnyeit fejlessze ki önmagában, s ily módon vészelve át a rázúduló történelmet. Nem vitás, hogy a „mélymagyar”-elmélet teljességgel önkényes konstrukció, — benne valaminő „nemzeti karakterológiára” történik kísérlet. Ez az elmélet Németh László első korszakának világnézeti válságából fakad, — ennek a válságnak bonyolult és közvetett jelzője.

De a harmadik-utas történelemszemlélet — vagyis: a történelem félreértése, félreismerése, illetve a történelem egészséges fejleményei elől való kitérés szándéka — nem egyértelmű Németh László gondolkodásában, s e gondolkodás drámai, tépelődő jellegének megfelelően, a hirdetett tételekkel szemben megjelennek a kétségek ellentételei is. Németh Lászlóban — talán jóideig még öntudatlanul — ébredezni, majd izmosodni kezd programjai irrealitásának érzete; ez az érzet komor, borús égboltot von gondolkodása fölé, — a tanait védő író hevülete mögött mind több teret nyer a kétség, sőt a kudarc sejtelme is. Ez a sejtelen Németh László első korszakát a tragikum eszméjével jegyzi el.

A történelmi kudarc, az irrealitás sejtelme azonban nem a tanulmányokban, hanem a szépirodalmi alkotásokban, s elsősorban a társadalmi drámákban jut leginkább szóhoz; talán azért is emezekben, mivel a drámai műfaj szükségképp a szereplők álláspontjának kiélezését, ellentéteik mind feszültebbé fokozását, s az általuk képviselt eszmék lehető leg-sommásabb, legpörébb kifejtését igényli. A dráma nem tűri meg a spekulációt, s kiveti magából az önámítás olyan alkalmait, melyekkel a tanulmány még bőven szolgálhat. Németh László tanulmányainak szemléletét érdemes tehát szembesítenünk társadalmi drámáinak szemléletével, — már csak azért is, mivel maga az író is egy ilyen szembesítéssel ad igazi tartalmat és értelmet drámáinak.

A *Villámjénynél*, 1936-ban, még hősi és dacos vállalkozások nyitánya volt, de 1939-ben — a *Kisebbségben* esztendeje ez! — a *Cseresnyés* már az utópikus, ábrándos programok kudarcát mutatja be. *Ugyanaz* a program, melyet Kert-Magyarország ábrándja és a *Kisebbségben* végtanulságai még oly elhithető igénnyel hirdetnek, — e drámában már is vereséget szenved-

dett. A dráma végszavával Cseresnyés a szekták sorsát vállalja; ezzel a művével is, akárcsak a *Kisebbséggel*, Németh László a hitleri előzőnlés ellen kíván védekezni. Szellemi szigeteken, eszményi közösségekben képzeli el ezt a védekezést, — s miközben elképzeli, már sejti is ábrándjának abszurd voltát, tragikus elégtelenségét, s ezt a sejtelmét Cseresnyés tragikumában jeleníti meg. A *Cseresnyésben* gyötrőn, nyugtalanítón jelentkezett az elégedetlenség érzete, — de a *Szörnyeteg*, 1953-ban, a megtett útra visszatekintve, *hit* helyett már csak *dacot* emleget; Sárkány professzort csak a kudarcba fulladt élet gögje, könnyes makacssága tartja már meg felborult tervei mellett.

A negyvenes években keletkezett drámák legfőbb mondanivalója: az utópiák, a rög-eszmék fokozatos fölszámolása, — a megérkezés egy újfajta szemlélethez, mely ugyan nem a végső még, de máris jelentős távolodás a harmincas években kialakított programoktól. A *Győzelemben* (1941) nem a program diadalmaskodik, hanem a két fiatal szerelme, — a *Mathiasz-panziót* (1940—1946) meg éppen a *Cseresnyés* ellenképének tekinthetjük: itt is jelentkezik ugyan az eszményi telep, az utópikus kollektíva programja, de a megvalósuláshoz mégsem ez jut el, hanem az emberi szeretet, a jóság, a megértés, az összetartó közösségi érzés eszményi világa. A *Mathiasz-panzió* kifejezte humánumban egy eljövendő, tökéletes társadalom vágyón megálmodott harmóniája is benn rejtezik már. A *Mathiasz-panziót az Égető Eszter* előjátékának tekinthetjük. Ebben a regényben nem utópiát és rögeszmét hirdet az író, hanem megteremt a szeretet és felelősség, az önfeláldozás és segítség típusát, azt a típust, mely édent telepít maga köré. Az éden-teremtésnek ez a programja már egybeesik a történelem menetével, mely népek, világrészek méretében fogja megteremtteni azt a békét és összhangot, amit Égető Eszter, az örültekkkel hadakozva, csak maga körül tudott még létrehozni.

A társadalmi drámák tehát azért tanulságosak, mivel bennük teljes és konkrét kifejezésre jut a programokkal szembeni kétség, mely emezekben csak közvetett módon bukkan föl néha. A társadalmi drámák *ábrázolják* is írójuk világnézeti válságát, melyről a tanulmányok szubjektív módon tanúskodnak. És ami a legfontosabb: a társadalmi drámák kimondják azt, ami a tanulmányoknak csak háttérükben lappang: Németh László sejtelmét programjai irrealitásáról, — vállalkozása történelmi kudarcáról.

Miért kellett mindezt a *Kisebbségben* kapcsán kifejtenuünk? Azért, mivel a „mélymagyarság”-elmélet — közvetetten — ugyancsak a történelmi kudarc fölismeréséből, a program irrealitásának megsejtéséből születik. Ennek az elméletnek burkai alatt olyan tragikum-érzet búvik meg, melyben az esztendőök óta járt út fölismert kilátástalansága tükröződik, — de olyan tragikum-érzet, mely egyszersmind kisugárzik a bemutatott problémákra, s azokat az író legmélyebb, legrejtettebb hangulatához hangolja.

A „mélymagyarság”-elmélet szerint a magyar irodalomban mindig a *kevésbé* magyar tehetségek jutottak tovább, a közszellem hullámain, — míg a valóban, a „mélyen” magyar tehetségek önnön tragikumukba, kudarcukba süppedtek. A „mélymagyarság”-elmélet a *tragikus bukás apoteozisának s a kudarc erénnyé emelésének* készül: „Bessenyei megbukik s egy Báróczi lesz a példa. Aztán Csokonai s az egész debreceni iskola süllyed le a Hortobágyba. Berzsenyi elrohad Niklán s továbbmegy Kazinczy és Kölcsey. Lemarad Katona s továbbmegy Kisfaludy. Széchenyiben megjön a régvárt magyar érzésű főúr; a júliusi forradalom meglöki egy kicsit a Hitel ügyét s továbbmegy Kossuth. Szalay megint leragad s továbbmegy Eötvös. Negyvennyolc, legalább visszanezve rá: a Petőfié. Aztán Jókai — Jókai egy félszázadon át. S elvész: Kemény, Vajda, Zilahy, Péterfy, sőt mint látni fogjuk: Arany is . . . Aki a közszellemben — bár többnyire rossz tulajdonságaival — továbbszállt, sokszor különb volt annál, akit otthagytak műve csonthéjában: Petőfi, Jókai például. — De ki tagadhatná, hogy aki lemarad, szabályszerűen az volt a magyarabb . . . Nem kell ott valami zavar-
nak lennie, ahol a nemzeti irodalomból a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói esnek ki, s nagyobbak vagy kisebbek: de felületesebbek hatnak tovább?” . . . Ha szemügyre vesszük

a „mélymagyarok” névsorát, feltűnik, hogy az valóban a kátyuba jutott, kudarc sújtotta írók nevét tartalmazza, — azokét, akik, a legkülönbözőbb okok miatt, tragikusan megtört, félben, vagy kibontatlan maradt életműveket hagytak maguk után. Miért azonosítja magát velük Németh László? Miért épp a különféle írói tragikumok hordozóit avatja példakkká, mintákká? Azért, mivel tulajdon kudarc-érzetének, programjai fölismert elégtelenségének rokonságait keresi bennük. Az ő tragikumuk: Németh László válságának szentesítését szövegezi. A *Kisebbségben* irodalom-képe: Németh László hangulatának, közérzetének lenyomata. A „mélymagyar” írók: Németh László meghasonlásának visszhangjai. A „mélymagyar”-elméletet tehát ugyanaz a sejtés hozza létre, mely a társadalmi drámák cselekményét is. De amíg a társadalmi drámákban az objektív ábrázolás a kibontakozáshoz segít közelébb, — addig a „mélymagyar”-elmélet, a sejtés burkolatául szánt irodalomtörténeti képben, csak egy misztifikált magyar irodalomra tud hivatkozni.

Akár a társadalmi drámák, akár a „mélymagyarság” elmélete, arról tanúskodnak, hogy a ferdén „vallatott” történelem, az elégtelenné bizonyuló program: kusza bozótot növesztettek föl Németh László köré. Ebből a bozótból kell magát a felszabadulás utáni években kivágnia.

6.

A történelem korai „vallatásait”, a harmincas években kialakított elméleteket: Németh László gondolkodás-drámájának első szakaszaként tekinthetjük. A második szakasz: az elégtelenség fölismerésének — tehát a kibontakozás előkészületének — tanúságtételei, a társadalmi drámákban. A harmadik szakasz a felszabadulás után kezdődik. 1945-ben születő drámájában, a *Sámsonban*, mintha tulajdon múltjával is leszámolna. Nincs kiút a kudarcok, a meghiúsult harcok, a zátonyra futott utópiák malombörtönéből. Sámson elpusztítja önmagát, s magával együtt a filiszteusokat. A harmincas évek derekán elindult reform-szándék itt eljut a teljes megsemmisüléshez, tervek és ábrándok végső felszámolásához. Sámson ugyan tragikussá, hősvé növekszik a drámában, — de az író nem az önpusztítás, a templomrombolás hősei után vágyakozott valaha. A *Sámson* valójában az utópiák, a reform-ábrándok útjának végét jelenti. Az ilyen véletes leszámolások azonban többnyire az új út igényét is jelzik. Sámson sorsában — így is mondhatnók — „mélymagyar” végzet teljesedett be.

Németh László azonban nem semmisült meg oszloprázó hőseivel együtt. Alkotói pályájának gazdagabbik, teljesebbik fele kezdődik a felszabadulás után. Önmaga is felszabadult valamitől, — alkotókedvének pezsgése őt magát is meglepi. A *Sámson* utószavában csaknem nosztalgiával emlékezik meg a felszabadulás utáni — egyébként eléggé viszontagságos — napokra, egy alföldi mezővárosban: „... soha életemben, semmiféle lábadozás alatt sem éreztem úgy a visszatérő erő előbb bágyadt, majd mind diadalmasabb boldogságát, mint itt.” Mivel: „a kiszáradt sejtek felduzzadásánál is mámorítóbb volt: a szellemi elevenség visszaférte, a könyvböngészés, a virágzásként elborító tervek, a ceruzát megelőző mondatok nyüzsgése, a fogalmazás megindult szekréciója az agyon.”

Mi az oka ennek a felrisszülésnek, ennek a megújulásnak? Németh László legnagyobb gondját megoldotta a történelem; a felszabadulás világosan kijelölte a magyar történelem irányát, — s már a világtörténelemét is. Ez az irány rácafolta Németh László programjaira, történelemszemléletére, — tehát olyasmire cáfolta rá, ami miatt ő maga is kétségek, válságok közt vergődött. Nem könnyű dolog elviselni a történelem cáfolatát, — az ilyesmi penitenciával is jár, de tanulságokkal is. Németh László mélyen merít e tanulságokból, — s a penitencia az új élet műhelyévé is válik számára. Az „Alföld csendjében” él évekig, s ez a csend a korábbiaknál tisztultabb, lényegesebb gondolatokat érlel. A felszabadulás után írt tanulmányok a korábbiak szemléletét vizsgálják fölül, s rajtuk lényegesen túlhaladnak. Az igazságkeresés újfajta daca vezeti lépteit. Makacsul a maga „külön útján” jár ezentúl is,

— de el akar jutni odáig, hogy részesévé váljék annak a világnak, melyet az ő elméleteinek cáfolataként alakít ki a történelem. Ő, aki eddig csak „vallatta” a történelmet, most a történelem *alakításának* válik kortársává.

Új korszakának alapkérdése: mily mértékben ismeri föl és fogadja el azt, amit eddig tévesen látott, s el nem fogadott: a Szovjetunióban megvalósuló szocializmust. Ennek a kérdésnek megoldása, persze, esztendőök munkáját, szemlélődését, észleléseit igényli. Németh Lászlót meggyőzi a történelem. Újonnan épülő gondolatrendszerében a régi tételek nagyrésznének revíziója kezdődik meg. Mondottam már: továbbra is a maga nem-marxista alapjáról, de ennek az alapnak olyan idomulásaival, átformálásaival gondolkodik tovább, hogy minél nagyobb mértékben igenelhesse, fogadhassa el a szocializmust. Új tanulmányai ugyan még nem végleges, még nem hézagtalan, de igen lényeges tanúságot tesznek erről máris.

Németh László legfontosabb fölismerése a régi gondolatrendszer alapvető hibájának kiküszöböléséhez vezetett. Valamikor nem akart tudni a szocializmus szovjet útjáról, — ma elismeri, hogy a szocializmus „nagy kísérlete” (ahogyan ő nevezi) a Szovjetunióban sikerrel járt. Ez a fölismerés már magában is a harmadik-utasság felszámolásának kezdete. Németh László most már inkább *külön úton jár*, — olyan külön úton, mely a miénkkel mindinkább párhuzamossá válik. Ha eddig tévesen vallatta a történelmet, — most fölismeri az „egész újkori fejlődés” két legfontosabb elemét; ezek: „a gyarmati népek felszabadulása, a nagy szovjet példa megismétlése más országokban” (*Az én cseh utam*). Így az „ezzel együttjáró történeti súlypont-eltolódásnak s klímaváltozásnak óriási látványa” (uo.) Németh László egyik legmélyebb élményévé válik. A felszabadulás után nem lehet kétsége arról, hogy a Nyugat „ideológiai tartalékai” vékonyabbak voltak, semmint valaha hitte; úgy érzi, olyan korban él, mint Nagy Károly kortársai, akik közül sokan még Rómában keresték a történelem súlypontját, holott az akkor már Aachenben volt. Németh László elismeri, hogy a történelem súlypontja Keleten, a Szovjetunióban van.

Új elméletének középpontjában egy nagy világcivilizáció kialakulásának fölismerése áll. Ezt a világcivilizációt a szocializmus — és a modern technika forradalma alakítja ki. Ebben a világcivilizációban keresik a magyar kultúra helyét, szerepét Németh László legújabb tanulmányai.

Milyen lesz a magyar nép, a magyar kulturális örökség és távlat helyzete a történelem most megnyíló új szakaszában, szocializmus és technikai forradalom házasságában? Németh László mindenekelőtt gyökeresen fel akarja számolni a magyar gondolkodásban megmaradt nacionalista elemeket, mozzanatokot. Ennek a felszámolásnak műveletei közben néha talán túlságos szkepszist is tanúsít a nemzeti irodalmak értelmével, jelentőségével szemben. Ibsen-tanulmányában azonban a „nagy összeszürkülés”, a „nagy egyformaság” nivelláló hatásától is tart, — az új világcivilizációban talán „a nagy nyelvek megeszik a kis nyelveket”: „vajjon volt-e értelme annak a hosszú harcnak egy-egy nemzet jellegének a kibontásáért? Megtúr-e a föld ennyi változatot a hátán?” Ezekben a kétségekben föl-fölbukkan valami a harmincas évek spengleri pesszimizmusából; mégis, mennyi ironia és keserűség, a nacionalizmus keletkezési folyamatának ábrázolásában: „minden nép, mintha csak jellegének légszomja gyötörné: vadul hadonászva bizonyítja, hogy ő ilyen, neki ilyen és ilyen írói, művészei, vannak; elő-rángatják a megvetett parasztnép holmiját, azzal kérkednek, azt lengetik egymás felé; csodálatos, a földön sehol sem található érdemeket fedeznek fel honfitársaikban, más népek hasonló terveivel összeegyeztethetetlen politikai terveket kovácsolnak népük boldogítására, értékeinek érvényesítésére; . . . Mit tartsunk erről a betegségről, melynek többé-kevésbé mind hősei vagy nyomorékjai vagyunk?” Valójában mindez már némiképp önironia is, a *Kisebbségben* írójánál.

A világcivilizációnak, mint történelmi szükségszerűségnek elfogadása, sőt szolgálata, előmozdítása: Németh Lászlónál, aki nem-marxista alapon gondolkodik, bizonyos mértékben ismét csak kétfelé irányuló gondolatmeneteket hoz létre. Egyrészt helyesli a nagy világ-

rendszer, s a kortársi történelem kérdéseinek megoldását — többek közt a gyarmati népek felszabadulását — várja tőle. Másrészt azonban aggodalmakat is juttat szóhoz: bizonyos népi sajtóságok sorsát, jövőjét fürkészi, helyet keres számukra abban a világrendben, melyet a szocializmus fog kialakítani. Németh László küzd a nacionalizmus elvei, szenvedélyei, elfogultságai ellen, mivel ezek csak gátolhatják a világrendszert teremtő szocializmus munkáját. Amikor ő bizonyos népi sajtóságokat megóvni igyekszik, nem gazdasági vagy politikai sajtóságokra gondol, hanem lelki, kulturális természetűekre. E sajtóságok vizsgálatában gondosan válogatja ki és különíti el azokat az elemeket, melyeken a nacionalizmus szokott kápní, s melyek ilymódon már mintegy fertőzöttek is. Ennek ellenére, a sajtóságokat óvó szándék, új gondolatrendszerében is, nem egy problematikus, félrevivő mozzanattal párosul. Ezekre a későbbiekben még kitérünk. Előbb vegyük szemügyre Németh László új gondolatrendszerében a nacionalizmus kritikáját, — ez a kritika Németh új korszakának egyik fontos és értékes hozadéka.

7.

Németh László a nacionalizmusban a múlt század egyik, immár túlhaladott irányzatát látja, s ma épp ezért, indokolt a kérdés: „nem az újkori nacionalizmus utolsó rúgásainál tartunk-e s nem tűnnek-e, vagy legalábbis fakulnak el vele azok a változatok, amelyeknek a kivirágoztatásáért harcoltunk, s amelyeket ifjan oly lázasan kortyoltunk?” Németh László szerint: „ma, amikor a nacionalizmus rombolása nyilvánvaló”, e „szörny-fiú” (vagyis: a politikai nacionalizmus) „szép arcú” anyjának, vagyis az irodalmi nacionalizmusnak bizonyos vívmányai mégis, maradandóak: e vívmányok: „a kiművelt nemzeti nyelv, a széles pedagógiai alap, némi nemzeti önismeret”. Németh László „irodalmi” és „politikai” nacionalizmus között tesz különbséget; az előbbit — szerinte — az elmaradott népek kulturális mozgalmi hozták létre, — a politikai nacionalizmus viszont az irodalminak „szörny-fiú” szülötte. Ez a megkülönböztetés sok félreértésre adhat alkalmat, — talán még arra is, hogy valaki azt higgye: Németh László az „irodalmi” nacionalizmusban a sovinizmust kívánja „átmenteni”, konzerválni. Németh László, aki a maga idealista filozófiai nézőpontján továbbra is megmaradt, módszerében nem érvényesíti az alap és a felépítmény dialektikájából származó tanulságokat. Amit ő „irodalmi nacionalizmusnak” nevez, az valójában politikai mozgalom is, — hisz az elmaradott népek polgárosodásának megindulásával egyidőben, a feudális formákról a polgári formákra való áttéréssel káröltve, bontakozott ki a nemzeti eszme, a nemzeti függetlenségi törekvés. Mindkét eszme — a polgárosodási éppúgy, mint a nemzeti — többnyire előbb az irodalomban, majd hamarosan, s vele párhuzamosan, a politikában is jelentkezett. Amit viszont Németh László „politikai nacionalizmusnak” nevez, az is egyszersmind irodalmi, művészeti, tudománypolitikai stb. nacionalizmusnak tekintendő, mégpedig az imperializmus korszakának kezdetétől fogva, mely az 1848-at előkészítő nemzeti eszmét immár nacionalizmussá torzítja. A XIX. század nemzeti törekvései addig haladók, ameddig demokratikus és szociális törekvésekkel karöltve lépnek fel, — ezektől elszakadva torzul a nemzeti eszme nacionalizmussá, — mégpedig nemcsak a politikában, de az irodalomban, művészetben, tudományban is.

Németh László elemzésében kellően domborodik ki a nacionalizmus mérgező hatása: „A nacionalizmus kétségkívül végzett néhány olyan munkát, amelyre szükség volt (például elsöpörte azokat a középkori állam-maradványokat, amelyek Franciaországban már századokkal előbb eltűntek) —, de a fennköltség, az eszmeiség színével valami türelmetlent, hamisat, 'íróit' vitt be a népek életébe, amelyért keservesen meg kellett szenvedniök.” Arány-tévesztésre adhat azonban okot az a vélemény, mely szerint „minálunk már az Ady Endre nemzedéke teljesen leszámolt a politikai nacionalizmussal. Mi már nem voltunk nacionalisták, sőt büszkeségünk marad, hogy a Trianon utáni revizionizmussal szemben is: a Duna-népek megértését

szolgáltuk". Az *én cseh utam* joggal hivatkozik arra, hogy Kelet-Európa fogalmában, Ausztria eleste után, a „tágabb dunai hazát” mossza egybe a Szovjetunió népeivel. Azt, hogy a felszabadulás után Németh László túljuthatott saját, korábbi elméletein, talán a szomszéd, szláv népek sorsa, kultúrája iránti rokonszenve és érdeklődése is okozta. Ezt az érdeklődést és rokonszenvet a felszabadulás előtti időkben útinaplói, fordításai és tanulmányai egyaránt tanúsítják.

Az orosz és a román, a horvát és a szerb, a cseh és a szlovák irodalmak iránti érdeklődés nem holmi műfordítói tájékozódás volt csupán Németh Lászlónál, hanem egy mélyebb és lényegesebb program része is. Ez a programja szintén a harmincas években alakul ki, — s módosítania, a felszabadulás után, csak egyetlen, habár lényeges vonatkozásban kell rajta: egyidőben a szomszéd népek iránti érdeklődés a „magyar elsőbbség” biztosítását célozta Németh László programjában.

Amikor Németh Lászlóval vitatkozunk is, nem szabad megfeledkeznünk olyan korábbi tetteiről, melyek a maiak hitelét növelik. Az, hogy a felszabadulás előtt tört utat nálunk a szláv történelmekkel és irodalmakkal való foglalkozás számára: mostani tevékenységének különös hangsúlyt és jelentőséget ad. A történészek „népi” vitájában ugyancsak Pamlényi Ervin tette méltán szóvá, hogy Németh László nézetei a szlávokról „diametriálisan” állnak szemben az ellenforradalmi korszak hivatalos történetírásával: Szekfű Gyulával folytatott polémiájában a szláv behatások tárgyalásának mellőzését teszi szóvá, — hiányolja Szekfűnél, hogy a magyar állam megalapításának időszakában nem mutatja ki a szláv hatásokat, — hiszen a magyar történelmet nem lehet kiemelni a kelet-európai népek történelméből: „európai nemzeté szláv népek közt lettünk.” Németh László a kelet-európai népek történelmének párhuzamait mutatja ki, s a magyar nép történelmét „összehasonlító kelet-európai” történetnek szeretné látni. Mindez: „az irredenta mozgalom fénykorában eléggé alig értékelhető momentum.” Ezekhez a harmincas évekbeli előzményekhez marad hű Németh László, amidőn az Ibsen-tanulmány felvetette kérdésre (miféle helyük lesz a közép-európai kis népeknek a nagy világcivilizációban, s miként őrzik meg legsajátabb történelmi erényeiket?), — Az *én cseh utam* zárószakaszával válaszol: „a cseh hegyek tégelyében az a vegyi kísérlet folyik, — bízom benne — amire én is műhelyt szerettem volna csinálni: a nagy európai tradíciók, a huszita, protestáns ösztön s a szocialista eszme teremtő összeolvasztása.”

8.

Németh László újabb írásai, — mégpedig a *Galilei*, az *Égető Eszter*, a tanulmányok közül pedig a *Magyar műhely*, a *Tolsztoj inasaként*, és a Lorca-tanulmány: egyazon közép-ponti kérdés köré csoportosulnak: a világtörténelem, illetve az ún. világcivilizáció nagy, egyetemes rendszerei és módszerei miként illeszkednek össze olyan népek hajlamaival, tulajdonságaival, erényeivel, melyek megkésve, vagy felkészületlenül fogadják magukba ezeket a rendszereket és módszereket?

E kérdés mögött egy kimondott, történelmi, — és egy inkább csak sejtetett, mai probléma rejtezik. Az első így fogalmazhatjuk meg: az újkori, nyugati civilizáció behatolása az elmaradottabb, keleti népek életébe, néha súlyos konfliktusokkal járt; e népek néha csak elégtelenül vették át ezt a civilizációt, s vagy ők torzultak el emiatt, vagy a civilizáció vívmányai. A másik probléma talán így fejezhető ki: népünk kultúrájának legsajátosabb erényeit bele kell olvasztanunk a szocializmus rendszerébe.

Mielőtt Németh László gondolatának, s e gondolat történelmi alátámasztásának elemzésébe kezdenék, újból emlékeztetnem kell az író idealista filozófiai szemléletére, s arra, hogy módszeréből hiányzik az alap és felépítmény dialektikája. Más szóval: Németh László az újkori civilizáció vizsgálatánál nem a társadalmi-gazdasági alappól indul ki, — habár néhol, ösztönösen rátapint a valódi összefüggésekre is.

Németh László szerint az újkori civilizációt a természettudományos módszernek a filozófia, az irodalom stb. területére történt behatolása hozta létre. A marxista tudománytörténet megállapít hasonló jelenséget a renaissance folyamán, az angol ipari forradalomban, valamint a XIX. század második felében is, — de azt valamennyi esetben a termelő eszközök fejlődéséből, s a polgárság helyzetének, erejének alakulásából származtatja. Németh László is utal arra, hogy a „valóságos tudásra vágyó” kutatók a „reneszansz iparban felhalmozott” ismeretekhez és problémákhoz nyúltak. A marxista tudománytörténet — elsősorban J. D. Bernal elemzéseire gondolok (*Science in History*, 1954.) — a kapitalista termelési módszer és a természettudományok kölcsönhatását mutatja ki, s a technikai, gazdasági, valamint természettudományos forradalmat egységes, társadalmi jelenségnek fogja föl. Az alapnak ezen az új kiformalódásán jön létre a természettudományos módszernek az irodalomba való behatolása, melyet oly szépen és behatón tárgyal Németh László.

A *Magyar műhely* írója az így kialakult nyugati civilizáció betörését a keleti népek életébe, elsősorban *lelki*, illetve *szellemi* folyamatként mutatja be, s éppen ezért egyoldalú, illetve hiányos képet ad róla. A történeti kép ily jellegéből következnek is később az író olyan elméletei, melyek ugyancsak téves irányba térítik a gondolkodást. A kelet-európai népeknél a múlt században találkozunk ugyan a felépítmény olyan jelenségeivel, melyek anticipálják az alapban bekövetkezendő folyamatokat, — ezeket azonban csak szórványos, különálló jelenségeknek tekinthetjük, nem pedig a nyugati civilizáció betörésének. A kapitalizálódás, a polgárosodás természetesen utat nyit Kelet-Európában is annak a felépítményi képződménynek, amit Németh László újkori civilizációnak nevez. Ennek a civilizációnak formáit és módszereit az elmaradottabb kelet-európai népek szívós küzdelemben, s nem is mindig elégségesen sajátítják el. E küzdelemnek például, hazánkban, éppúgy része az 1848-as forradalom, mint az új irodalmi műfajok nemzetivé áthasonlításának több nemzedéken át végzett munkája. De ha Németh László a „nyugati módszer” és a „keleti lélek” konfliktusait akarja látni ezekben a küzdelmekben: ismét csak valamiféle történelmi fikciót teremt. Nem a „keleti lélek” és a „nyugati módszer” párbaja folyik nálunk, hanem az akadozó, a feudális maradványoktól gátolt polgárosodás, kapitalizálódás hoz létre felemás képződményeket a felépítményben, s az emberi tudatokban is. Az, hogy ezt a jelenséget Németh László „lélek” és „módszer”, vagy Európa és Ázsia „párbajának” metaforájában fejezi ki, önmagában még nem lenne veszedelmes. De amikor ez a metafora túlnő önmagán, s egy időtlenül érvényes képlet igényével lép föl: a szellemtörténeti idea-konstrukciók torzító hatásaival kell számolnunk. Nem kétséges, hogy Németh László a legjobb, a legbecsületesebb szándékkal, a szocializmus történelmi szférájának megértése érdekében állítja föl ezeket az elméleteket; célja elérésében elsősorban módszere gátolja.

De a regényíró Németh László világosabban lát a tanulmányírónál. A *Magyar műhely*-ben sokan a „mélymagyarság”-elmélethez való ragaszkodást gyanították, holott az itt kifejtett eszmék egészen másféle tanulságokba torkollnak. A „mélymagyarság”-elmélet a tragikus kudarc eljegyzettjeit tekintette „igazibb” magyaroknak. A *Magyar műhely* és az *Égető Eszter* visszatér ehhez a kérdéshez, — de egészen más oldalról, s egészen másfelé jutván tovább belőle. A tanulmány utal a regénybeli Szegvár és Csomorkány ellentétére: „a boldoguló magyarok hazájával szemben a kárhozóké”. Többé nincs szó arról, hogy a „kárhozók” lennének az „igaziak”; a regény is, a tanulmány is fájdalmas iróniával szól a csomorkányiak „fantomszerű eltorzulásáról”; mintha valami ázsiai átok ülne ezen a városon: „a jó szándék mániává lesz, a műveltség különcséget táplál.” Ennek a csomorkányiságnak, „leginkább kifejező típusa: Égető Lőrinc. „Mintha egy orosz regényben élnénk — jegyzi meg a tanulmány —, Gogol vagy méginkább Csehov valamelyik írásában.”

Dehát mi is a „csomorkányiság” titka? A tanulmány inkább csak sejteti, mintsem kimondaná: a „keleti lélek” itt nem kerül összhangba a „nyugati módszerrel”. A regény viszont világosan megmutatja azt, amit a vidéki városok ismerői jól tudnak: Csomorkány,

annyi más vidéki városunkkal együtt, peremén maradt a kapitalista fejlődésnek, felemásan, a paraszti polgárosodás és a kispolgári lét határán, elhagyatottan, akárcsak a régi orosz városok. Ezért szült különöket, — mégpedig, hogy milyeneket és hogyan: ezt a regényíró Németh László, kortársainál és elődjénél is jobban tudja. A magyar vidék szerető-fájdalmas bemutatásában az *Égető Eszter* valóban úttörő, s párját csak az orosz irodalomban kereshetjük. Ha visszatekint a „mélymagyarság”-elméletre ez a regény, úgy ironikus kritikával csupán. Az *Égető Eszter*ben a kudarcnak csak megértését, — nem pedig apotheoizisát találjuk. A *Magyar műhely* föleleveníti a Berzsenyi—Katona—Madách—Kemény „akkordot”, a magyarság „tengermélyi, értékes, kárhozó” rétegét. Többé már nem a „mélymagyarság”-elmélet szolgál ez „akkord” magyarázatául, hanem „lélek és módszer párbaja”. Ez a metafora lényegesen mást mond, mint kudarc és, „igazi magyarság” egykori azonosítása. De sajnos, még mindig nem a történelmi valóságot mondja.

Németh László legszebb, legmélyebb tanulmányai közé tartozik a *Tolsztoj inasaként*. A Háború és béke írójának emberi és gondolkodói arculatát kevesen rajzolták meg nála eredetibb és erőteljesebb módon. De ez a tanulmány példa lehet arra is, mily szerencsés, mily lényeges eredményekhez jut el Németh László, ha ellenáll az idea-konstrukciók csábításának s egészséges *önkorlátozással* — hogy az ő kifejezését használjuk — a valóban lemérhető, a konkrétan meghatározható, a megfigyelésből és elemzésből adódót vonja csak be gondolkodásának körébe.

A Tolsztoj-tanulmány is a „nyugati módszer” és a „keleti lélek” összekapcsolásának kérdésével foglalkozik, de egészen másféle módon, mint a *Magyar műhely*. A téma itt teljesen konkrét: Németh László azt vizsgálja, hogy a nyugati regényírásban kialakult elemző, „Descartes-i” módszer miféle forradalmian új és meglepő eredményeket hoz, ha egy viszonylag különálló, a nyugat-európaiktól sokban elütő világ bemutatására alkalmazza valaki. Úgy is mondhatnók, hogy egy fejlett, kapitalista civilizáció művészeti és logikai módszerei szolgálnak itt egy, a kapitalizmus útján éppen elinduló társadalom típusainak, jelenségeinek bemutatására. Az indítékot kétségtelenül az alaphoz végbemenő jelenségek szolgáltatják a nyugati regény módszerének alkalmazásához, — de ennek az alkalmazásnak tanulmányozása mindenképp jogosult, s a *Tolsztoj inasaként* tanúsága szerint, rendkívül gyümölcsöző is. Németh László helyesen mutat rá arra, hogy Tolsztoj és Dosztojevskij tanai „egy meghaladt kultúrok” mellett érvelnek, s ahelyett, hogy a jövő irányába keresnek a kiutat: visszafelé tájékozódnak; nem a forradalom, a szocializmus, — hanem az evangélium felé. Németh László habár a maga sajátos álláspontjáról kiindulva, e kérdésben Lenin Tolsztoj-elemzésének szellemében foglal állást: „Az orosz irodalomnak és az egész világnak nagy kára — erre jöttem rá Tolsztoj inasaként — hogy az a két író, akiben az orosz irodalmi fejlődés csúcspontot ért el, azt gondolkodási hibákkal zárta le. Ezzel magyarázható, hogy az orosz forradalom Tolsztojnak csak a művészetét, legfeljebb társadalomkritikáját fogadta el, gondolatait nem tudta használni.”

A Tolsztoj-tanulmány, mely, Shakespeare-tanulmányai mellett, Németh László legjelentősebb esszéi közé tartozik, reális kérdést vet fel, s helyes feleletet ad. „Nyugati módszer” és „keleti lélek” itt nem elvontan, s önelvűen szerepelnek, tehát nem az idealista szemlélet beállítási módja szerint, hanem egy konkrét, irodalmi probléma megfogalmazásaként. Mindehhez még csak annyit lehetne hozzátenni, hogy a nagy orosz regényírók valójában a nyugati regény-módszer nemzetivé áthonosítását végzik el, — s művük egyedül azért reked meg félúton, mivel a közeledő forradalom, s a sürgető szociális problémák szféráját tájékozódásukból részben kirekesztik.

Sajnálunk kell, hogy Németh László nem foglalkozott a szocialista regény, s elsősorban Gorkij, Solohov, Alexej Tolsztoj nagyarányú vállalkozásaival. Amit Tolsztoj és Dosztojevskij bevezetetlenül hagytak, annál ők sokkalta többet valósítottak meg. Ők már a áthonosított, nemzetivé vált regény-módszereket is továbbfejlesztették, s a forradalom, a szocialista építés

valóságának kifejezésére használták fel. Az ő nagy vállalkozásuk ha nem is a „nyugati módszer”, de egy új művészeti szemlélet és gyakorlat alkalmazása, — ha nem is a „keleti lélekre”, de a szocializmus emberi, történelmi valóságának kifejezésére.

S ha azokat a lehetőségeket keressük, melyek számunkra is megnyílnak a nagy világ-civilizáció gazdagításában: a mi regényirodalmunk, költészetünk a szocializmus építésének magyar vállalkozásáról csupa újat, eredetit, lényegeset mondhatna, s nagy hiba, hogy erre még nem szánta rá magát eléggé. Éppen ezért aligha érthetünk egyet Németh Lászlónak azzal a véleményével, mely szerint „szocialista irodalmunk java problémáit a szovjet irodalom, helyzeténél fogva, rég feldolgozta.” A szovjet irodalom éppen nem dolgozhatta föl azokat a problémákat, melyek pl. a szocializmus magyar építésének sajátjaiból adódnak, — hanem inkább példát adott arra, hogy mi is megoldjuk a magunk ábrázolási problémáit, amiként ő is megoldotta a magáét.

Téves célkitűzés-e hát a *Magyar műhely*, mely „nyugati módszer” és „keleti lélek” párbaját, konfliktusait kívánja vizsgálni? A Tolsztoj-tanulmány is megmutatta, hogy van ellentét, ellentmondás egy fejlettebb civilizáció módszere és egy fejletlenebb társadalmi rend tudata között. Kelet-Európa irodalmi csak beható erőfeszítések árán tudták áthasonítani, a maguk igényei és céljai szerint átformálni azokat az eszközöket és vívmányokat, melyeket akár a gondolkodásban, akár a művészetben, a nyugati kultúrák hoztak létre. Ezt az ellentétet azonban csak akkor tudjuk igazán föltárni, ha okait a társadalmi tudatban keressük. Éppen ezért, a társadalmi tudat meghatározóit kell előbb megmutatnunk, s mozgásuk, alakulásuk, helyzetük szerint megvizsgálnunk, — mielőtt magának a társadalmi tudatnak jelenségeivel foglalkoznánk. Mindaz, ami „módszer” és „lélek” „párbajának” metaforája mögött rejtetik, nem válhatik munkánk és szemléletünk elsődleges elemévé, — hanem csak a történelmi-társadalmi mozgások függvényeként fogható föl. Németh László módszere az ilyen vizsgálódást nem teszi lehetővé, — éppen ezért az a veszély is fenyegeti, hogy elvont, önelvű konstrukciókhoz jut el, ha elméletét túlságosan messzire fejleszti. Ezt láthattuk a *Magyar műhely*ben, míg a *Tolsztoj* inasaként a józan, a konkrétumokra szorító „önkorlátozás” példáját nyújtotta.

9.

A „keleti lélek” fogalmának önelvűvé fejlesztése, túlhajtása vezeti el Németh Lászlót egy olyan elmélethez, melyet a *Magyar műhely* fejt ki, valamint a Lorcának szentelt írás is. Ez elmélet szerint a szocializmuson épülő új világcivilizációt az „Európa alatti” világ kincseivel, „az emberi lélek mélyrétegeivel”, az „újkori irodalomból kimaradt világlélekkel”, az ősi kultúrák „artézi mélységeivel” kell gazdagítani. Ez az elmélet is kapcsolódik a „mélymagyarság”-gondolathoz, de nem jut túl rajta oly mértékben, amennyire a „csomorkányizmus” bírálata túljutott. Az „igazi” magyarság és a kudarc apotheózisa helyett azonban itt Németh Lászlót az a szándék vezeti, hogy a szocialista kultúrát a nemzeti kultúra vívmányaival gazdagítsa. Maga a szándék helyes, és a szocializmus kultúrája, valóban, minél mélyebben kíván meríteni egy-egy nép egészséges, maradó hagyományából, kulturális értékeiből.

Németh László a maga elméletének példájául Bartók, — és részben Lorca életművét tekinti. Az elméletével vitatkozóknak föl kell figyelniük arra a körülményre is, hogy Németh László egyértelműen elutasítja a nyugati líra-kísérletek hazai utáztatását, — méghozzá a szocializmus kulturális forradalmának jegyében utasítja el: „*a magyar lírikusnak, amíg egyre népesebb rímjogyasztó tábor kéri tőle a verset, nincs joga (vagy éppen csak joga van) afféle nyugatias arisztokratizmusba merevednie. Hisz épp az, ami líránk s általában irodalmunk körül történik, az újkori elítélővonal s a tömegben megszaporozódó művelődési igény egymástartatlanságát igéri — egy eddig nem álmódott jökon.*” Hiszen mi nem a „nyugati szorítóban” élünk, „más

láthatár van előttünk.” stb., — vagyis: *Németh László az új magyar líra kibontakozási, fejlődési lehetőségeit a szocialista tömegek felől szemléli.*

Mit tekint ő követendőnek Bartókban? Azt, hogy a népi zene érintetlen kincseit párosítani tudja a legmodernebb, legkorszerűbb kifejezési művészettel. Megfogalmazásában a hangsúlyt a népi zene mélységeire helyezi, s Bartók mellett Adyra gondolva fejti ki művészeteszményét: „Voltak művészeink, akik a nyugati fejlődést már-már a túlzásig végigrohanták, ugyanakkor felkutatták és kihasználták azokat az artézi mélységeket is, amelyekben keleti népünk a világlélek megértésének lesz forrásává.” Németh László szerint Bartók oda szállt le (a „nemzetinél” mélyebbre), „ahol a népi, anélkül, hogy jellegét elvesztené, a közös ‚emberihez’ közeledik.” Bartók útja tehát „az ember történeti, sőt történetelőtti emlékezetének” mélyítéséhez vezet, s ez az út „rá igyekszik találni az új civilizáció kívánatos alapjára, a mindenkiben élő ‚közös emberire’.” Vagyis Ady és Bartók jelentősége abban áll, hogy a „modernségnek mindketten a magyar kincsek bevetésével adtak hitelt és tartalmat.”

Ez az elmélet éppen nem lenne veszélyes, ha valóban a bartóki utat követné, — vagyis azt az utat, mely a folklórtól az egyetemes emberhez vezet. Petőfi és Arany ezt az utat általában csak a nemzetihez vezető szakaszon járták végig, — helyesebben: Petőfi később inkább a nemzetiből, mint a folklórból indulva ki, forradalmi *költészetében* eljutott az egyetemesen emberi, az egész emberiségnek szóló mondanivalóhoz is. Ady már nem jutott el az egyetemesség ily mértékéig, — ám eljutott, ugyancsak a forradalmi költészet révén: József Attila. Ő is merített a magyar és a finn-ugor folklór, az ősköltészet kincseiből, mégpedig elsősorban azért, hogy forradalmian új mondanivalójának kifejezésében a modernet és az ősit párosítsa, s ily módon e mondanivaló erejét, hitelét növelje. Aligha lehet „játékosagnak” tekinteni — Németh László némely megjegyzése ilyesmire árulkodik — a folklór forradalmi célzatú felhasználását: József Attila az „artézi mélységek” és a forradalmi eszme párosítása által a világlírában egyedülálló problémát oldott meg. Bartók megoldásai nem is mutatnak ily messzire, — a *Concerto*, a *Csodálatos mandarin*, a *Zene*, a kétszongorás szonáta stb. megalkotója a folklórból, — mégpedig nemcsak a magyarból, de egy szélesebb értelemben felfogott folklórból — indulva ki, az egyetemes mondanivalót a modern ember konfliktusaiban, a modern civilizációval, a modern (a fasiszta, a technikai, az imperialista) embertelenséggel való összefüggések kínjaiban fejezi ki. József Attila viszont az egyetemes mondanivalót a szocialista forradalom eszméjében szólaltatja meg.

Nem kétséges, hogy a modern magyar líra számára, — különösen ha a Németh László által oly helyesen hangoztatott új tömeg-igényekre gondolunk — elsősorban József Attila lehet a kiindulópont. Németh László gyakorlati példái közül azonban éppen ő marad ki. És emiatt jogosak az aggodalmak a *Magyar műhely* című tanulmány líra-programjával szemben. Ha az „artézi mélységek” föltárása, kiaknázása József Attila szellemében, az ő példája nyomán történnék: nem kellene aggódnunk, hisz az út a szocialista forradalom, a szocialista építés korszerű, modern lírai kifejezéséhez vezetne. A *bartókihoz* nem egy tekintetben hasonló, de mégis, elsődlegesen *József Attila-féle* út lenne ez. Így azonban, Németh László líra-programjában inkább a bezárkózás, az elkülönülés, — semmint a kor szív-lényegébe való betérés lehetőségei domborodnak ki.

*

Németh László legújabb — főként az ellenforradalom előtt született — tanulmányai az ő gondolkodás-dramájában a harmadik, de remélhetően, nem az utolsó szakaszt képezik. Ennek a drámának igazságkereső mérkőzése, dacos, néha nagyon is fájdalmas *külön-útja* ma már sokban közeledett a szocializmus építésének útjához. A régi harmadik-utasság számoldott fel ebben a drámában, — de az a körülmény, hogy Németh László változatlanul, a régi, idealista filozófiai alapról szakított a harmadik-utassággal: mai álláspontját is nem egy ellent-

mondással telíti. Elfogadja a szocializmus céljait, a szocializmus építésének feladatait, egyértelmű bírálatot szegez szembe a nacionalizmussal, s a kelet-európai népek testvérisülésének egyik legkövetkezetesebb munkálója. A nyugati civilizáció válságának, halódásának fölismérése nyomán alakul ki legújabb látélete a kapitalista államok — és a szocialista népek helyzetéről, lehetőségeiről is. Amikor vitázunk ma Németh Lászlóval, azt csak az általa is annyira, óhajtott igazság érdekében tesszük. De tudna-e vele bárki is szenvedélyesebben vitázni, mint ő maga? És ki sugallhatná neki meggyőzőbben a gondolkodás-dráma újabb szakaszait mint az az erkölcs, az a szenvedély, mely az *Égető Esztert* is létrehozta?

István Sötér

LÁSZLÓ NÉMETH, L'ESSAYISTE

L'étude suit le développement, les changements, les modifications vers de nouvelles idées de la conception politique toute particulière d'un des représentants les plus importants de la littérature hongroise vivante, d'une personnalité de premier plan des écrivains hongrois de tendance populiste, avec l'analyse des essais de cet homme de lettres.

L'envol, les commencements de la manière de voir politique de László Németh sont déterminés par les débats et les recherches de nouvelles routes dont s'était préoccupé la génération intellectuelle hongroise se présentant dans les années trente. Cette génération intellectuelle est d'esprit contrariant non seulement dans le domaine de l'esprit, mais aussi au sens social. Leur opposition se dirige non seulement contre l'appareil d'État conservateur, mais aussi contre la haute finance et la grande propriété terrienne, cependant ils ne parviennent pas jusqu'aux idées révolutionnaires: ils se contentent de professer d'idées réformistes d'ailleurs nettement caractérisées. L'interprétation erronée de la marche de l'histoire est saillante auprès de cette génération intellectuelle. C'est cette fausse interprétation de l'histoire qui a élaboré la conception triforciste de László Németh, la théorie du «socialisme de qualité», dans le cadre duquel il songe du «Jardin de Hongrie» où il désire éduquer une «nouvelle noblesse» en colonies utopiques; il se refuse à reconnaître aussi bien le socialisme que le fascisme. László Németh connaît les théories de Spengler, d'Ortégá, de Huizinga, de Dilthey et d'autres, cependant il fait connaissance avec leurs thèses tout en exigeant de les dépasser. L'étude souligne que l'oeuvre de László Németh se forme sous le signe de la recherche de la vérité tout en examinant soi-même, et ceci confère un caractère dramatique tout particulier à sa manière de voir. La sensation de l'irréalité de ses programmes ne commence à se renforcer que lentement en László Németh. Toutefois le pressentiment de l'irréalité se présente tout d'abord dans ses drames sociaux.

L'étape plus riche et plus achevée de la carrière créatrice de László Németh ne prend naissance qu'après la libération. Dans son système d'idées, en construction nouvelle, il mène à bonne fin la révision de la plupart de ses thèses anciennes. En réalité, la recherche de la vérité de László Németh reste encore aujourd'hui celle d'un «voyageur à part», mais la route qui, par le passé, s'éloignait des idées du socialisme, ces temps derniers, se rapproche de mieux en mieux d'elles.

Ces changements ne veulent pas dire que László Németh s'est rapproché du marxisme, mais tandis que dans le passé il se détournait de l'exemple soviétique de la réalisation du socialisme, et il se représentait la solution des problèmes graves du peuple hongrois d'une manière utopique vaguement déterminée, aujourd'hui sa conception s'est essentiellement modifiée et justement en ce qui concerne cette question. Il accepte les buts du socialisme, il se prononce sans équivoque sur le nationalisme et en même temps il est un des promoteurs les plus conséquents de l'union fraternelle des peuples de l'Europe orientale. Tout cela signifie que l'ancien triforcisme s'est liquidé dans le système d'idées de László Németh, mais la circonstance que la rupture avec le triforcisme s'était fait en partant d'une base de philosophie idéaliste, lui vaut que plus d'une contradiction imprègne encore aujourd'hui sa position d'esprit.

Petróczi Kata Szidónia életrajzához

Petróczi Kata Szidónia születési évül 1664-et jelölik meg az irodalomtörténeti művek, Antalffy Endre számítgatásra épült feltevése nyomán.¹ Figyelman kívül maradt Zoványi Jenő 1915-ben közzétett megállapítása, hogy téves ez a feltevés, hiszen anyja, Petróczi Istvánné Thököly Erzsébet már 1662. március 22-én meghalt.² Erre Fabricius Miklós sirató éneke a bizonyosság.³ Az énekből nem világlik ki, hogy az anya a szülésbe halt-e bele, csupán az, hogy kétszer szült kettős ikreket, tehát a költőnőnek volt egy ikertestvére,⁴ és ez, máshonnan következtetve, fiú volt.⁵ A költőnőnek ebből a panaszos sorából: „Siralmas volt tudom az én születésem”, és Bethlen János adatából, amely szerint Árvaváranak 1670. december 10-i megvételekor nyolc éves volt Petróczi István leánykája,⁶ arra az eredményre jutunk, amelyet Zoványi Jenő így foglalt bele „Cikkei”-be: „született 1662 elején”.⁷

A születési év tisztázása új lehetőséget ad férjhezmenetele évének nyomozásához. Jenei Ferenc 1681-re teszi férjhezmenetelét,⁸ és ez az év valószínűbb is, mint az egyébként feltételezett 1682, mert férje szava szerint tizennyolc éves koráig tartott külső bújdosása.⁹ Az 1680. év mellett szólna az a körülmény, hogy Pekry Lőrinc levéltárában Szádeczky Lajos az 1680—1700. közti időből talált iratokat Petróczi Kata Szidónia erdélyi birtokvételeiről.¹⁰ Csakhogy Antalffy Endre szerint Pekry Lőrinc előbbi felesége, Csorbássy Judit 1681 elején halt meg.¹¹ Az adatokat összevetve, valóban legkésőbbre 1681-re kell tennünk a költőnő férjhezmenetelét. Az adatok további egyeztetéséhez talán hozzásegítené Pekry előbbi házasságainak az eddiginél tisztább ismerete. Szádeczky Lajos közleménye szerint ugyanis 1679 tavaszán Pekrynek Hedri Kató a felesége.¹² Így tehát Csorbássy Judit a második, Petróczi Kata Szidónia a harmadik felesége lett volna.

Említett „Cikkei”-ben Zoványi Jenő az 1690-es évszámot viselő, három felekezeti polemikus iratot magában foglaló kiadvány¹³ egészének a fordítását Petróczi Kata Szidóniának tulajdonítja, holott általában csak a harmadiknak, a Mayer Frigyes Jánostól való iratnak a fordítását tekintik az ő munkájának. Ezt az utóbbi véleményt látszik igazolni az a körülmény, hogy az ezt megelőző ajánlás szép prózai változatú kifejeződése annak a kegyességnek, amely a költőnő vallásos verseiben tükröződik. Zoványi Jenő maga is 1915-ben még csak sejtelmének adott kifejezést arra vonatkozóan, hogy mind a három iratot Petróczi Kata Szidónia fordította, egyedül a kiadás körülményeire hivatkozván. A „Cikkei”-ben olvasható állítás mellől hiányzik az indokolás. De arra teljes joggal utalt Zoványi Jenő, hogy e három tagú könyvnek ún. második, Frankfurttal és 1692-vel jelzett kiadása „címlapkiadás”. Erre célzott Szabó Károly is az utóbbi „kiadás” leírásával, de ettől a leírástól eltérően a valóság az, hogy a *Frankfurt 1692* jelölésű címlapok az 1690-es évjelű, helyjelölés nélküli címlapoknak nem helyébe, hanem elé kerültek; ez az ún. második kiadás három levéllel terjedelmesebb

¹ Petróczi Katalin Szidónia élete és munkái. Budapest, 1904. 6kk.

² Milyen vallású volt Petróczi Katalin Szidónia? Protestáns Szemle, 1915. 286.

³ Lessus in funere . . . Elisabethae Thököly . . . Trencsén, 1662. RMK II. 1001.

⁴ A3b. Bis geminae lugete animae! — B3a. Bis bino felix partu . . .

⁵ ANTALFFY i. m. 15. jegyzet.

⁶ Historia rerum Transilvanicarum. II. Bécs, 1783. 59. Vö. Antalffy i. m. 7.

⁷ Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Budapest, 1940. 355.

⁸ Magyar költők. XVII. század. Budapest, 1956. 375.

⁹ ANTALFFY i. m. 7.

¹⁰ Századok 1908. 317.

¹¹ I. m. 35.

¹² Századok 1908. 317.

¹³ RMK I. 1397—1399. Az 1692-es évjelű „kiadás”: 1422—1424.

az ún. elsőnél. Az új címlapok ugyanabban a nyomdában készültek, mint a könyv íveire nyomott 1690-es címlapok. Ebből arra lehet következtetni, hogy a frankfurti nyomdajelzés a beragasztott címlapokon áttatás volt; valószínűleg az erdélyi fejedelemség önállóságának 1690-ben történt megszűnésével függőzött össze, el akarta téríteni a most már Bécsből irányított hatóságok figyelmét valamelyik hazai nyomdáról. Meglehet, hogy már az ún. első kiadás harmadik tagjának címlapján (és ez az ún. 2-ban is megvan) a *Hamburg* helyjelölés a figyelemelterelés célját is szolgálta azonkívül, hogy Mayer Frigyes János akkori működési helyére utalt.¹⁴

Sólyom Jenő

Kozma Ferenc „Jekoniás”-ának forrása

A magyar nyelven megjelent jezsuita iskoladramák forrásai az utóbbi időkben egyre jobban tisztázódnak; ehhez a forrásmegállapító munkához bátorodom az alábbiakban némi adalékot szolgáltatni.

A „Jekoniás, szomorú szabású, víg kimenetelű játék, melyet egy némely Jesus Társasága-béli tanító-mester szerzett és elő-állatott” Győrött jelent meg Streibig Gergely János privil. könyvnyomtató műhelyében évszámjelzés nélkül. Kézirata is megvan a Nemzeti Múzeum könyvtárának 693/Quart. Lat. jelzésű kötetében (vö. Jablonkay Gábor SJ.: Az iskoladramák a jezsuiták iskoláiban, Kalocsa, 1927. 16. l.).

Szerzőjét bibliográfiai forrásaink Kozma Ferencben jelölik meg; köztük a volt-jezsuita Paintner Antal is *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu olim Provinciae Austriae* című gondos összeállításában, amelyet a pannonhalmi bencés monostor főkönyvtára őriz 118. C. 35. jelzés alatt. Egyrészt az a szerető gond, amellyel Paintner egykori rendjének hagyományait gyűjtötte, másrészt az a mozzanat, hogy magával Kozmával személyes kapcsolatban is volt, e megállapítás helyességét kétségtelenné teszi.

A megjelenés évszámára vonatkozólag irodalomtörténeteink az 1754-es esztendő mellett foglalnak állást. Csak Takács József könyvében van ingadozás (A jezsuita iskoladráma, Budapest, 1937.). Az írók felsorolásában ő is 1754-gyel jelzi a megjelenés évét, sőt nyilvánvaló tévedésnek mondja Nagy Sándor (Hazai tanodai drámák, M. Kszle, 1883.) és Jablonkay Gábor megjegyzését, hogy Kozma darabját már 1740-ben előadták Győrött, hiszen „Kozma ekkor csak 12 éves volt”. Viszont a 77. lapon az 1740. esztendő drámai előadásait sorolván fel, „Győr” alatt közli Kozma darabjának címét, és a megjelenés évét 1740-re teszi. Az 1754. év előadásai között azonban újra közli a címet a nyomtatott címlapról, de most viszont a kiadás helyét (Győr) kérdőjelezi meg. Azt hiszem, itt is megnyugodhatunk Paintner említett kéziratossá összeállításának adatában: a nyomtató neve is e mellett tesz tanúságot.

Takács Kozmát szerző- vagy átdolgozóznak mondja. A helyes megállapítás ez: fordító. A „Jekoniás” latin eredetijét ugyanis megtaláltam a pannonhalmi monostor főkönyvtárának 119. B. 18. jelzésű kézirat-colligatumban. Paintner e kötegben egy csomó kéziratossá iskoladramát mentett meg a pusztulástól. Van köztük idyllion, declamatio, egy érdekes vígjáték — erre még visszatérek —; az ötödik, cím nélküli darab a mi Jekoniásunk forrása. A két darab jelenetről jelenetre, párbeszédről párbeszédre egyezik: a magyar fordítás azonban mégsem szolgál, amint ezt az első jelenet összevetése igazolja.

A latin szöveg:

- Os. Sistamus hic tantisper; mox aderit Pater.
 Fil. Huc itaque veniet?
 Os. Ut sponderat quidem.
 Nos esse primos convenit, primus a quibus
 Rex salutetur hodie.
 Fil. Jam igitur Rex est Pater?
 Os. Rex prorsus, et vos filii Regis Izrael.
 Fil. Ah quando Matrem jam videre dabitur?
 Ah quantum ego illam gestio!
 Quantum illam suspirat mei causa? Oh Osia!

¹⁴ Amennyiben kiderülne, hogy Mayer Frigyes János szóban levő irata eredetiben először 1690-ben jelent meg, és különösképpen az is, hogy azzal együtt újra kiadták Meisner Boldizsár és Hunnius Miklós vonatkozó iratait, 1692-re kellene tennünk a kiadvány egyszerű megjelenését.

- Os. Videbis hanc quoque; sin hodie, crastino utique.
 Fil. At enim ain istud?
 Os. Ajo enim vero tibi;
 Et polliceor etiam. Modo adsit Joanan.
 Fil. Quid hominis ille Joanan? is forsitan
 qui nuper?
 Os. Ipsus, qui ante quintum abiit diem.
 Fil. Quid vero nobis usus illo?
 Os. Plurimus; adducet is Matrem.
 Fil. Meam Matrem?
 Os. Tuam prorsus.
 Fil. Ah Joanan, quantum hanc tibi sortem invideo.
 Os. Patrem vero tuum, nosque cum exercitu excipiet.
 Fil. Et ubi ille Joanan? ubi maratur gentium?
 Eamus Osia licebit eminus
 Conspicere saltem forsitan illum modo.
 Quando veniet? ubi sistet?
 Os. Euphratis coitus ubi
 ubi alveus. Vides illum, quo leviter eminent tumulum?
 Fil. Quam optime. Ibi jam forte Joanan?
 Os. Non, sed via est illic, quae amatam ducit patriam
 Sanctam Sionis Urbem; illinc veniet Joanan,
 Illuc quoque nos ituri . . .

(etc.)

A magyar szöveg:

- Os. Állunk-meg itt azomban; majd ide érkezik Atyátok.
 1. Fiu.: Ide jövend-e minden bizónnyal?
 Os. Ide: a mint ő maga jelenti vala. Mi hozzánk illik leg-inkább: hogy első legyünk
 köszöntésében, s térdet hajtsunk viszsza-tért Királyi személyének.
 2. Fiu. Tehát ugyan Király lón ma Atyánk?
 Os. Király ugyan ismét; Te pedig újlag Juda Királyának Hertzeg Fiai.
 2. Fiu. De vallyon: mikor lehetünk már egyszer szemben édes Anyánkkal? O! melly igen
 sohajtom én azt látni! melly sokszor fohászkozik ő maga-is én utánam! ha tudnád,
 ah Osia!
 Os. Meg-látod ezt-is; ha ma nem, holnap valóságosan.
 1. Fiu. Igazat tart-e, a mit mondasz?
 Os. Igazat; ne kételkedgyél; bizonyomra mondom, sőt fogadom-is: tsak jőne már egyszer
 Jóanan.
 1. Fiu. Vallyon: kitsoda az a Jóanan? talán az, a ki a minap?
 Os. Az, az: a ki harmad nap előtt ki küldetett a Fejedelemtől.
 1. Fiu. S mi hasznot hajt az minékünk?
 Os. Igen-is nagyot: az fogja ide kísérni Anyátokat.
 1. Fiu. A mi Anyánkat?
 Os. Azt, ha mondom.
 1. Fiu. Ah Jóanan! akár ki vagy: de nagyon irégylem ezt a boldog sorsodat!
 Os. Atyátokat pedig, s minket egyetemben fog hadi-sereggel édes hazánkba vissza-
 téréteni.
 2. Fiu. Hol már tehát ez a Jóanan? hol? s melly föld partyán késik illy sokáig? mennyünk,
 Osia! talán távolról leg-alább meg-sejdittyuk őtet. Mondhatza, merre jő?
 1. Fiu. Melly tájon fog meg-állapodni?
 Os. Eufrates ellenébe. Látod-e azt a menedékes dombot, melly amott a többi közt fellebb
 emelkedik?
 1. Fiu. Hogy ne? ott már talán Jóanan?
 Os. Nem oda szólok. Hanem ott az országos ut: a melly szerelmes hazánkba, Sion szentelt
 városához szolgál. Azon fog jőni Jóanan: azon mi-is viszsza-térni.

(Stb.)

A fordítás végig ilyképpen halad. Változtatás csak annyi, hogy a 2. felvonás 2. jelenetét a fordító kettőre osztja, ugyanott a 6. scénából is két jelenetet formál. A 3. felvonás 1. jelenete

a magyarban bővebb beszédű, de alapjában még itt is hű. A magyar kiadás énekszövegei a latinban nincsenek meg, a darab végén a „Saltus militaris” utasítása így szövegeződik: „Bajnoki játékos viadal következik.”

A latin darab kézírata nem vall keletkezése időpontjáról. Valószínű, hogy benne az 1740. évi előadás latin szövege maradt reánk. Kedvelt darab lehetett, hiszen 1753-ban Ungvárt, 1754-ben Trencsénben, 1756-ban Szakolcán is színre került.

Kozma fordítása azért érdekes, mert egyike az első, teljes egészében kinyomtatott magyar jezsuita iskoladrámáknak. Az, hogy világi úrnak, „Tekéntetes Nemes Nemzetes Biró István úrnak, nemes királyi és győr-vármegyei táblák assessorának” ajánlva látott napvilágot, nemcsak arról tesz bizonyosságot, hogy a látott darab megnyerte Biró István uramnak tetszését, hanem arról is, hogy könyvét a szerző — az iskolai színpad sikere után — világi olvasóközönségnek prezentálta. A darab gazdag színi utasításaival pedig mások számára akarta szerzőnk megkönnyíteni a színrevitelt. A nevelő cél mellé tehát valamelyes irodalmi szempont is járult.

Alszeghy Zsolt

Sikertelen irodalmi kezdeményezés Pécsen 1846-ban

A *Pesti Divatlap* arról számol be egy rövid lélegzetű hírében,¹ hogy irodalmi társaság alakult Pécsen, Nagy Ferdinánd, a kevéssel korábban megjelent *Pécsi emlékvirágok* szerzőjének vezetésével.²

„Sok mende-mondának van ifjú társulatunk kitéve — írja június 6-i keltű, aláírás nélküli híradásában a *Pesti Divatlap* pécsi levelezője —, s különösen a fő tanodai oktatók szorosan eltiltották az ifjúságnak a társulatban bár mi szín alatt leendő közremunkálását. E társulat minden évben legalább egy-egy zsebkönyvecskét fog kiadni, hogy ekkép az idegen nyelv jármában pangó város némiképp a nemzeti nyelvet sajátjává tegye.”

A pécsi diákok irodalmi kezdeményezése azonban ennyiben is maradt. A tervezett almanach-sorozathoz egyetlen kötetet sem sikerült megjelentetniük, talán amiatt a közömbösség miatt, amely három év előtt a *Pécsi Aurora*t is fogadta, vagy talán a tanári kar szigora következtében. Nagy Ferdinánd a következő évben még kiadott egy antológia jellegű iskolai naptárt, de ebben nem szól a pécsi diákság irodalmi tevékenységéről.³

Pécsi iskolát látogatott a múlt század első felében Nagy Ignác, Vas Gereben, Frankenburg Adolf, az ottani jogakadémián tanult Bánffay (Baumholzer) Simon, már diákkorában több fővárosi lap levelezője, az ötvenes évek neves pesti publicistája, és Balogh Károly is, az 1843-as *Pécsi Aurora* szerkesztője. A reformkori pécsi diákság irodalmi működésének tüzetes feltárása azonban még nem történt meg. Addig is figyelmet érdemel a *Pesti Divatlap* fenti híre, annál is inkább, mivel a város irodalmi múltjával foglalkozó írások nem tudnak a pécsi főiskolások irodalmi társaságáról, sem Nagy Ferdinánd szerepéről.

Hernády Ferenc

Petőfi-vers cseh munkások ajkán

Az *Acta Ethnographica* 1956. évfolyamának egyik közleménye a magyar érdeklődők figyelmét is felhívta arra a széleskörű tudományos munkára, amelyet a cseh munkás-folklór kutatói végeznek a munkásmozgalmi dalok szövegének és dallamának feltárása, a szerzők azonosítása és a művek helyének, társadalmi szerepének, illetve hatásának tisztázása végett.¹ E tájékoztató cikk is hangsúlyozta, hogy a cseh munkásmozgalmi költészet gyakran, sőt szervesen érintkezett a műköltészettel, átvett szövegeket vagy szövegrészeket s ezek hol változatlanul, hol módosultan illeszkedtek be a mozgalmi költészetbe.

Nemrégiben a cseh munkás-folklór két kiváló kutatója, Vladimír Karbusický és Václav Pletka példás gyűjteményt adtak közre a cseh munkásmozgalmi dalaiból; ez az értékes kiadvány 650 szöveget tartalmaz, többnyire kotta-melléklettel és mindig bő tárgyi magyarázatokkal.² Karbusický és Pletka műve a magyar irodalomtörténetet is érdekli, mivel egyé-

¹ Pesti Divatlap 1846. 25. sz. 497–498.

² Pécsi emlékvirágok. Pécs 1846. 48.

³ Erkölcsei képcsarnok. Pécs 1847. 52.

¹ O. SIROVÁTKA: Forschungsergebnisse und Erfahrungen auf dem Gebiete der Arbeiterfolklore in der Tschechoslovakel. Acta Ethnographica, T. V. (1956), 3–4, 225–245.

² VLADIMÍR KARBUSÍČKÝ—VÁCLAV PLETKA: Dělnické písně (Munkásdalok) I—II. Prága, 1958. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění kiadás. 912.

tanulságos szövegek közt egy Petőfi-vers: a *Ha férji vagy, légy férji* . . . fordításának kétféle változatát is közli.

Tudomásunk szerint ez az első adat arra, hogy Petőfi nemcsak valamely külföldi irodalomba hatolt be, hanem serkentően befolyásolta a munkásosztály harcait és költészetét is.

A *Ha férji vagy, légy férji* . . . cseh szövege, amelynek most nyomon követhetjük útját a munkás-folklór nevezetes emlékei közt, 1871-ben jelent meg a Karel Tůma és František Brábek közös fordításait tartalmazó Petőfi-kötetben (*Básně Alexandra Petőfiho*, Gréger-kiadás). E válogatás értékét és jelentőségét, valamint a visszhangot, mely követte, újabban kimerítően ismertette előbb Julius Dolanský, majd Zuzana Adamová.³ Adamová arra is felhívta a figyelmet, hogy e Petőfi-vers a kilencvenes években kedvelt műsorzáma volt a munkásmozgalmi ünnepélyeknek. Most a Karbusický—Pletka gyűjtemény jegyzetéből (I. 194. l.) arról értesülünk, hogy Tůma és Brábek fordítását átvette a „cseh-szláv munkásság” 1880. évi naptára (*Kalendář dělnictva česko-slovanského*). A Petőfi-vers ekkori nagy elterjedtségét és a munkások körében elért népszerűségét mutatja, hogy Antonín Zápotocký (1884—1957), a későbbi köztársasági elnök, önéletrajzi regényében szintén megemlíkezik róla: (1891-ben) „az egyleti zászló felszentelésének megünneplésére rendezett mulatságon a szabóék Tónija a Budacs-környéki közönség nagy tetszése közepette elszavalta kedvenc versét, amelyre édesapja már régen megtanította. A vers, amelynek címe: *Ha férji vagy, légy férji* . . . , az 1880. évi Munkásnapárban jelent meg.”⁴ Feltűnhet, hogy az egyébként mindig pontos Zápotocký nem említi a vers költőjének nevét: a szöveg ekkor már közkinccsé lett. Még inkább elszemélytelenedett, sőt módosult is, a következő fejlődés során.

1920-ban ugyanis ezt a verset idézte emlékiratainak végén Josef Rezler⁵ s ennek szellemében szólítja fel olvasóit és a munkásokat a socialista társadalomért folyó harcra. Rezler azonban emlékezetből írta le a Petőfi-versnek Tůma és Brábek által készített cseh szövegét, illetve e szövegnek a munkások körében elterjedt változatát, s így bizonyos módosítások fordulnak elő benne, sőt a harmadik és a negyedik versszakot ki is hagyja. Mindenesetre ez a Rezler-től közölt s a munkásmozgalmában meghonosodott szöveg vált alapjává annak a többszörösen is fontos dokumentumnak, amely most bennünket leginkább érdekel. Az történt ugyanis, hogy 1921-ben ezt a változatot dalszöveggé alakította át Jan Urban,⁶ s erre a dalszövegre alkotta meg Dobeš zenészerző az első csehszlovák kommunista munkás-spartakiád indulóját, ugyancsak 1921-ben, *Maniny-i induló* (Maninský pochod) címen. Karbusický és Pletka jegyzete szerint Dobeš zenéje Mozart *Varázsjuvolájának* Papageno-áriájával mutat rokonságot. A most megjelent becses gyűjtemény természetesen teljes terjedelmében közli a Tůma-Brábek fordítás szövegét, majd az Urban—Dobeš-féle *Maniny-i indulót*, a dallammal együtt.

Így vált az egyik legszebb Petőfi-vers munkásmozgalmi indulóvá, olyan nép körében, amelyet az uralkodó osztályok ideológiája és propagandája sokféleképpen próbált Petőfi népének ellenlábásával tenni. Közlésünket e nagyon tanulságos dokumentumról aligha fejezhetnénk be méltóbban, mint a cseh munkás-folklór két tudós kutatójának, Vladimír Karbusickýnak és Václav Pletkának a következtetését idézve: „E félszázados történet, amelynek során a Petőfi-vers a kommunista mozgalom dalává lett, tanulságosan példázza a forradalmár magyar költő strófiáinak hatását. Míg ugyanis az értelmiség inkább a romantikus Petőfit fogadta be — amiben nagy része volt a költő tragikus és rejtélyes eltűnésének az 1849-i csataterén —, a munkásság a forradalmi verseit tette teljesen magáévá. Ne feledjük azt sem, hogy a munkássájtóban Tůma gyűjteményének másik darabja, a *Misera contribuens plebs*⁷ fordult elő leggyakrabban, s hogy ennek szenvedélyes kérdéseit a munkások szívesen vágták kizsákmányolóik arcába: Még kér a nép, most adjatok neki! — Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép, — Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad? — Nem hallottátok Dózsa György hírét? . . .”

Dobossy László

³ JULIUS DOLANSKÝ : Petőfi és a cseh-szlovák irodalom. Filológiai Közlöny, 1955. (III.) évf., 293—308. — ZUZANA ADAMOVÁ : Petőfi et la littérature tchèque. Acta Litteraria, 1957. (I.) évf., 207—217.

⁴ ANTONÍN ZÁPOTOCKÝ : Új harcok sorakozója. Ford. Vozári Dezső. Budapest, Népszava-kiadás, 1950. — 113—114.

⁵ JOSEF REZLER : Ze života průkopníků sociální demokracie (A szociáldemokrácia úttörőinek életéből). Prága, 1920.

⁶ JAN URBAN : Revoluční nápěvy (Forradalmi dallamok). Prága, 1921. 15.

⁷ E címet adta Tůma és Brábek a *Nép nevében* cseh szövegének. — Érdekességként említsük meg, hogy František Votruba, cseh származású szlovák kritikus, szintén e címen tette közzé a *Nép nevében* szlovák fordítását. (Vö. SZIKLAY LÁSZLÓ: Ivan Kusý. Cesta kritika, Filológiai Közlöny, 1959. 480.) — Feltehető, hogy a két szöveg — a cseh és a szlovák — összetevése esetleg az a különös és jellegzetesen közép-európai irodalmi esetet szemléltetné, hogy egy Petőfi-verset, ez esetben a *Nép nevében*-t, cseh közvetítéssel fordították szlovákra, méghozzá Budapesten!

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő

ISMERETLEN MIKSZÁTH-LEVELEK

Az itt közlésre kerülő Mikszáth-levelek címzettjei: Milkó Izidor és Wölfner József.

I.

Milkó Izidor (1855—1932)¹ neve ma már tompán és visszhangtalanul cseng. A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben azonban szívesen olvasott tárcairó volt. Jónévének értékedezetét ötletessége és megfigyelő képessége, műveltsége és könnyed elbeszélő modora biztosította. Azok közé az írók közé tartozott, akiknek pályakezdő lendülete nem jósolt tiszavirág-életű írói sorsot. És mégis: Milkó a kilencvenes évek végére már kihullott az irodalmi élet sodrából. 1899-ben már nem akadt kiadója.² Későbbi köteteknek megjelentetését előfizetők gyűjtése útján maga vállalta.³

Mikszáth Kálmán ismeretsége Milkóval a fiatal pesti írók társaságában kezdődhetett. Mikszáth 1873—78 között Pesten élt.⁴ Ezekben az években ugyancsak a fővárosban tartózkodott a szabadkai születésű Milkó is. Itt végezte jogi tanulmányait, s lett 1875-ben a Fővárosi Lapok munkatársa. Vadnay Károly azzal a megbízással szerződtette, írjon tárcákat s olyan vasárnapi leveleket, amelyeknek tárgyát az országgyűlési mozzanatok adják.⁵ A két író találkozhatott a lap szerkesztőségében. Ide dolgozott a hetvenes évek közepén Mikszáth, Milkó, Borostyáni Nándor, Gáspár Imre. Közös asztal mellett ülhettek az irodalmi ellenzék kávéházában, a Váci utcai Koronában. Ide járt Mikszáth,⁶ itt szövődött a barátság Milkó és Mikszáth, Milkó közös barátja, Gáspár Imre között.⁷ Milkó így ír visszaemlékezésében Gáspárhoz való viszonyáról: Barátságunk „ha nem is lett »sírirtató«, mindkét részről őszinte volt. Csak kávéházi barátság maradt . . . Egy ideig sűrűn találkoztunk a Váci-uccai Koronában”.⁸ Mikszáth így érzékelteti Szabadkán c. tárcájában Milkóhoz fűződő személyes kapcsolatának tartalmát: „Mint telivér turista (addig is, míg Milkó Izidor barátom Baedekert írva kedvenc szülővárosa nevezetességeiről) elmémbe idéztem vissza mindazokat, amik e derék városhoz részint mint tradíciók, részint mint ráfogások, vagy tények tapadnak.”⁹

Milkó egy ideig Pest és Szabadka között próbálta megosztani életét, majd a nyolcvanas évek elején véglegesen szülővárosában telepedett meg. Kapcsolatait azonban továbbra is szívesen ápolta a pesti írói világgal. Erről tanúskodik széleskörű levelezése is. Csonka tartalmú levelesládája az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárába került. A levél-hagyaték Mikszáth-csomagjában 5 levelet, 1 egy mondatos levelezőlapot, 1 az író megjegyzését tartalmazó nyomtatott felhívást és 1 litografált körlevelet találunk. A levelek egyrészt Mikszáth szellemes stílusművészetének ismeretéhez adnak egy-egy vonást és nekilendülő új pesti életének egy-két pillanattal rögzítik, másrészt fenntartás nélkül közvetítik elismerését Milkó írói értékei iránt. Felkéri, legyen a Pesti Hírlap munkatársa; ő maga közreműködést vállal a Milkó szerkesztette

¹ NÉGYESY LÁSZLÓ: Pallas Lexikon. XII. 668.; SZENNYEI: Magyar írók VIII. 1409—11.; It. 1932. 93.; Bácsmezei Napló. 1932. április 23. 5—6. Kalandya. 1934. 9. sz.

² Magyarország. 1899. január 21. 10. 1.

³ Bácsmezei Napló. 1924. április 2. 1. 1.

⁴ KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Budapest, 1952. 13.

⁵ Vadnay Károly levele Milkóhoz az ORI könyvtárában. A levelezőlapon Milkó pesti címe: IV. ker. Kishíd utca 5. II. em. Vö. MILKÓ IZIDOR; Vadnay Károly és a Fővárosi Lapok. Nyugat. 1924. I. 179—90.

⁶ KIRÁLY ISTVÁN i. m. 13. 38.

⁷ SZIKLAY LÁSZLÓ: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. Budapest, 1955. 97.

⁸ Bácsmezei Napló. 1929. december 22. 17. 1.

⁹ Szegedi Napló. 1880. 206. sz. Szeged Könyve I. Mikszáth Kálmán Munkái. Hátrahagyott iratok: Sajtó alá rendezte RUBINYI MÓZES. Budapest, 1914. 38. kötet. 226. — Minden bizonnyal Mikszáthnak e gondolati indítékából használta később Milkó a Baedeker álnévet.

Bácskai Közlönyben. Erre utal Mikszáth üzenete annak a nyomtatott felhívásnak Milkóhoz címzett példányán, amelyben Borostyáni Nándor és Mikszáth Kálmán a Magyarország és a Nagyvilág dolgozótársai közé szólítják a magyar írókat. A levél így hangzik:

Budapest, 1882. október havában.

Tisztelt Uram!

December elejétől átvesszük a „Magyarország és a Nagyvilág” szerkesztését.

Olyan lapot akarunk adni, a minőt csak lehet magyar irodalmi erőkkal.

Azon kérelemmel értesítjük erről, szíveskedjék bennünket irodalmi működésével támogatni, minél előbb s minél gyakrabban.*

Borostyáni Nándor

Kiváló tisztelettel

Mikszáth Kálmán

Mikszáth az aláírások és a jegyzetszöveg közé ezt a kölcsönös munkatársi viszonyra célzó mondatot írta: Kéz kezet mos uram! M. K. A három részre összehajtott levél külső középső lapjára Mikszáth maga írta rá a címet: Tekintetes Dr. Milkó Izidor úrnak Szabadka. Az új felelős szerkesztők beköszöntőjükben közlik azoknak a munkatársaknak nevét, akik „már tényleg dolgozatot írnak vagy adtak át lapunk számára”.¹⁰ Kőztük van Milkó Izidor neve is.¹¹

Milkót betegsége, külföldi utazásai elvonják a termékeny irodalmi munkásságtól. Szabadka meg éppenséggel megtörte alkotó vágyát. Kultúraszereetének tartalmát mindenekelőtt a könyvgyűjtés, az irodalom népszerűsítése, felolvasások rendezése, szülővárosa közművelődési viszonyainak megjavítása, előfizetők gyűjtése jelenti. Vajda János költeményeinek kiadása érdekében 1886-ban fáradhatatlanul mozgósítja jöembereit.¹² Bródy Sándor hozzá fordul Fehér Könyve gyűjtőiveivel 1901-ben.¹³ Irodalomtámogató magatartását jól ismerik íróтары. Így kerül hozzá az a litografált körlevél, amelyben őt is felkéri, hogy a Mikszáth főszerkesztésében megjelenő Országos Hírlap részére előfizetőket szerezzen:

Kedves Barátom!

Atyafiságos jóindulattal ajánlom gratiádba Mikszáthunk vállalkozását. Lapja olyan lesz, hogy más napi lapnak tartását fölöslegessé teszi: politikai tartalmát garantírozza az ő egészséges, igaz, magyar, szabadelvű temperamentuma mellett a körülötte csoportosuló független parlamenti erők serege; — ragyogó költészete, s mindent feledtető humorával pedig a hölgyközönség igényeit is kielégítendő. —

Tájékozássul itt küldöm az „Országos Hírlap” programját, és kérlek, hogy az ahhoz csatolt előfizetési íven mindazokat aláíratni szíveskedjél, a kiket vállalkozásunknak megnyerhetsz.

Budapesten, 1897. október havában.

Kiváló tisztelettel
igaz barátod
Lipsey Ádám¹⁴

Mikszáth politikai napilapjának első és második száma közli a szerkesztőség tagjainak, a belső dolgozótársaknak névsorát, s közzéteszi a külső munkatársak névjegyzékét is.¹⁵ Milkó nevét nem találjuk benne.

* Kéziratok nevünkre címezve nádor-utca 7. sz. intézendők. A tiszteletdíjak a kéziratok átvételekor fizettetnek.

¹⁰ Magyarország és a Nagyvilág. 1882. december 3. 787. l.; Pesti Hírlap. 1882. december 3. 18. l.

¹¹ Milkó 1883 végéig csak két írásával szerepel a lapban: Csóktörténet. *Lapalji jegyzet: *Szerzőnek „Dívatok” című kötetéből (Magyarország és a Nagyvilág. 1883. 395.); A Zsongli-minisztérium. (Uo. 775.). Ez utóbbihoz l. Bács megyei Napló. 1925. március 22. 17. l.

¹² Vö. kiadványunkkal: Vajda János levelei Milkó Izidorhoz. Budapest, 1958. (Irodalomtörténeti Füzetek 15.)

¹³ Bródy Sándor levele az ORI könyvtárban.

¹⁴ Az Országos Hírlap felelős szerkesztője. L. róla SZINNYEI: Magyar írók VII. 1245. l. A Szegedi Napló huszonöt éve. 1878–1903. Jubiláris emlékmű a munkatársak írásaival és arcképeivel. Szeged, 1904. 36–7.

¹⁵ Országos Hírlap. 1897. november 20. 5. l., november 21. 17. l.

A szabadkai Szabad Lyceum Egyesület irányító szerepet játszott a város művelődési életében. Népszerűsítő előadásait és tudományos felolvasásait lelkes közönség hallgatta.¹⁶ Midőn az ország Mikszáth negyvenéves írói jubileumát ünnepelte, a szabadkai Mikszáth-ünnepet Milkó mint az egyesület elnöke gondos körültekintéssel készítette elő és rendezte meg. A helyi előadók mellé meghívta a városnak ez idő tájt már híresedő költő-születőjét, Kosztolányi Dezsőt.¹⁷ Mikszáth kedveskedő hangon köszöni meg az ünnepeltetést. Levelében szívesen újítja meg kettőjük fiatalkori ismeretségének emlékét.

A levelek írásának kikövetkeztetett időpontját szögletes zárójelbe tettük. A hiányzó ékezeteket és vesszőket pótoltuk.

1.

Tisztelt barátom!

Eisenstädterné Zsótér Ilonának,¹⁸ kit ön is ösmer,¹⁹ születésnapjára, egy kis albumot adunk ismerősei, a melynek egy egy jó mondatot ír a lapjára az ember.

Nem vitatkozom a fölött, hogy van-e ebben a dologban „chic” vagy nincs — az az egy azonban bizonyosnak látszik előttem, hogy önt nem hagyhatjuk ki, — mert szellemdús lapokra is szükség van.

Ide zárom az önét, kérve azt kitöltve posta fordultával elküldeni.

Igaz tisztelője
Mikszáth Kálmán

[1879 v. 1880 márc.—ápr.]²⁰

¹⁶ Bácsmezei Napló. 1910. március 6. 4. l. — Az egyesület jelentőségének méltatását l. uo. 1923. november 17. I. l.

¹⁷ Kosztolányi Dezső levele Milkóhoz 1910. január 10-éről az ORI könyvtárban. Közzétettük: It. 1959. 105.

¹⁸ Eisenstädter Lukács, az 1878-ban alapított Szegedi Napló felelős szerkesztője és tulajdonosa Borostyáni Nándor közvetítésére Gelléri Mór társaságában személyesen kereste fel Mikszáthot, s hívta le az írók lapjához Szegedre (A Szegedi Napló huszonöt éve 65–6.). A lap első száma 1878. július 28-án jelent meg. Mikszáth augusztus 1-én érkezett új állomáshelyére [NACSÁDY JÓZSEF: Mikszáth szegedi évei. (1878–1880). Budapest. 1956. 25.]. Eisenstädter nevét 1880 szeptemberében Enyedire változtatta (SZINNYEI: Magyar Írók II. 1333–4.). Felesége, Zsótér Ilona, a dúsgazdag Zsótér Andor leánya, művelt asszony, aki férjének műgyűjtő szenvedélyét hozzáértéssel támogatta (MILKÓ: Enyedy Lukács. Bácsmezei Napló. 1924. február 10. 9. l.). Mikszáth gyakran megfordult Enyediéknél és a Zsótér-házban (NACSÁDY I. m. 31): „... örömmel látogatott el Enyediékhöz. Enyediné az akkori Szeged szuperintelligens asszonyai közé tartozott. Könnyed, szellemes társalgó volt — élményt jelentett társasága”. (CSERZY BÉLA: A nagy palóc elindult... [Mikszáth Kálmán szegedi éve] Szeged. 1939. 93. Életrajzi regény). Nagyon kedvelte Zsótér Andort: „minden vasárnap Szatymazon volt nála” (CZIMER KÁROLY: A szeged-belvárosi kaszinó százéves története. [1829–1929] Szeged. 1929. 208.). Szegedről távozása után is levelez Zsótér Mariskával, Ilona húgával. Az 1882–83-ból keltezett levelek évődő, udvarló hangja közeli, baráti kapcsolatról tanúskodik (Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára). Vö. ehhez: CSERZY BÉLA I. m. 94–100.

¹⁹ Milkó ismeretségét az Enyedi- és Zsótér-családdal több irányból közelíthetjük meg. Enyedi Lukács Szabadkán született 1845-ben. Apja, Eisenstädter István a város „legtékintélyesebb manufaktúristája volt” (Bácsmezei Napló. 1924. február 10. 9. l.). Milkó édesapja ugyancsak Szabadka legtöbb adó fizető polgárai közé tartozott (Szabadkai Hírlap. 1888. augusztus 12.). A társadalmi érintkezés lehetősége tehát fennállott. Egyébként is Milkó visszaemlékezésének hangja közvetlen, baráti viszonyt tünete fel (Bácsmezei Napló I. h.). Érintkezések irodalmi vonalon is nyilvánvaló. Milkó tárcaírója volt a Szegedi Naplónak (A Szegedi Napló huszonöt éve 11. l.). Rokonsága útján is tarthatta a kapcsolatot a jómódú Zsótér- és Enyedi-familiákkal. A szegedi Milkók is részt vesznek a kapitalizáló város életében. Vannak közöttük gyáriparosok (LÖW IMMÁNUEL-KULINYI ZSIGMOND: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged. 1885. 46.) és építési vállalkozók is (Szegedi Napló. 1881. szeptember 13. 3. l.). Nőtagjaik a zsidó nőegyletben szerepelnek (uo. 1881. január 25. 3. l.). Mikszáth már 1879 januárjában elismeréssel szól az izraelita nőegylet bajának haziasszonyairól (Szeged Könyve II. Mikszáth Kálmán Munkái. 39. kötet. 118.).

²⁰ Mikszáth a levelet Szegedről küldi Szabadkára 1879-ben vagy 1880-ban. Az 1878. esztendőét számlátson kívül hagyhattuk, mivel a szegedi felsővárosi plébánia anyakönyvi bejegyzése szerint Zsótér Sarolta Ilona mint Zsótér András Andor és Vékes Franciska leánygyermekke 1852. május 4-én született (BÁLINT SÁNDOR dr. egyetemi tanár szíves közlése). Mikszáth 1878 májusában még nem volt Szegeden. Tehát az ez évi születésnap alkalom kicsik az ünneplő lehetőségek sorából. E tény-körülményen kívül a levél írásának időközét még a névhasználat is meghatározza: Enyedi ugyanis 1880 szeptemberében cserélt nevet, Mikszáth pedig itt még régi nevén említi lapja szerkesztőjét.

Tisztelt barátom!

A „Pesti Hírlap” vezetőinek megbízásából mint a lap munkatársa,²¹ a ki önt személyesen is szerencsés ösmerni, fölkérem, szíveskedjék a lapot fölkeresni kedves tárczáival és csevegéseivel.²² Azt a honoráriumot, amit önnek Vadnay fizet, mi is szívesen megadjuk.²³ Ön egészen szó nélkül hagyott el bennünket a multkor.

Budapest Jun. 881.

Őszinte tisztelője

Mikszáth Kálmán

(A levélpapír fejléce: „Pesti Hírlap” szerkesztősége V. nádor utca 7. sz.)

Budapest, júl. 20. 81

Tisztelt barátom!

Nem értem önt. Mit vétett önnek Blaha Lujza, hogy csipkedi?²⁴
Elpalástolt szerelem-e az, — vagy pedig igazi epe?
Hiszen igaz, hogy mi ujságírók és mindenféle írók iszonyú helytelen positiókat foglalunk. Mi tesszük nagyga a színésznőket és érdekesekké — másoknak.
Mi írók faragjuk ki tündér sípna a nyers anyagot, mi adjuk rá a politurát is, de a mágnások fúrják ki.
Különben nincs kedvem vicczelni. Én ugy sem változtathatom meg a világot. Ön még — talán ...
A szabadkai szerény tudósításokat Piripócsy úr tollából kapjuk.²⁵ De ez — meg fogja ön engedni — nem a mi hibánk, de az öné.
Levelemet, melyet a redakció nevében írtam önnek előttem sokra becsült közreműködését kérve, fényes föltételek mellett, jónak látta válasz nélkül hagyni.
S így meg kell elégedni azzal — ami jut.

²¹ A Pesti Hírlap szerkesztőségéből 1881. május 26-án kivált Csukássy József szerkesztő és a lap belső munkatársainak egy része. Ekkor került a laphoz Borostyáni Nándor s általa Mikszáth (VÁRDAI BÉLA: Mikszáth Kálmán. Budapest. 1910. 80. l.). Mikszáth nyilatkozatát új szerződéséről és a lapnál adódó korlátlan munkalehetőségről I. MIKSZÁTH KÁLMÁNNÉ: Visszaemlékezései. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1957. 188.

²² E felszólítás után Fűrdoi élmények címmel július 21-én jelent meg Milkó-tárca a lapban (Pesti Hírlap. 1881. 199. sz. 1.).

²³ Vadnay Károly 1875 augusztusában fogadta Milkót a Fővárosi Lapok munkatársai közé. Meghívó levelében így ír: „ha ön egy szépirodalmi lap szerényebb budgetjéhez mért honorálásával (egy sor 3 kr) meg van elégedve, akkor állandó munkatársul szívesen üdvözölöm” (Vadnay levelezőlapja az ORI könyvtárban: Nyugat. I. h. 188.).

²⁴ Milkó Blahánéről szóló cikkét vagy másfajta írását nem sikerült megtalálnunk. Mikszáth tréfálkozó méltatlankodását azonban értjük. Lelkesedett Blahánéért. Így idézi: az ország legértartosabb szépe (Szegedi Napló. 1881. január 13. 2. l.); a legszebb asszony (uo. szeptember 11. 1. l.). Elárulja érzelmeit: „Összehúzta finyasan pisze orrocskáját” (uo.). Számára Blaháné a szépség-mérték: „Kedves arczocska (ti. Réthi Lauráé), némi hasonlatossággal Blahánéhoz (Szeged Könyve. II. 258. — L. még NACSÁDY JÓZSEF i. m. 28.). Midőn Yan Csi (= Sziklay János) karcolatot közöl Suppé Fatinica c. operettjének új betanulással és szereposztással megtartott népszínházi főpróbájáról, és benne arról a várható sikeréről ír, amelyet Blaháné szépsége fog majd kiváltani a közönségből (Pesti Hírlap. 1882. november 29. 14. l.), egy irodalmi levél Mikszáthnak tesz szemrehányást, hogy a cikk Blahánében csak a színésznőt dicséri, az énekesről ellenben hallgat (Bolond Istók. 1882. december 10. 6. l.).

²⁵ A riportszerű szabadkai tudósítások ebben az időben általában névjelzés nélkül jelentek meg a lapban. Pl. Arany és babér. Tárgya: gyalogló verseny Szabadkáról Palicsra (Pesti Hírlap. 1881. július 6. 4. l.). Palicsról. Tartalma: apró fürdői mozzanatok (uo. 1881. július 21. 1. l.). Blaháné szabadkai fellépéséről egy — csi névjegyű beszámoló tudósít (uo. 1881. július 10. 4. l.). Az álnév mögött Békefi Antal, a Szegedi Napló munkatársa rejtőzhet (vö. GULYÁS PÁL: Magyar Írók Alnév Lexikona. Budapest. 1956. 107.).

A „PESTI HIRLAP“ SZERKESZTŐSÉGE

Budapest V., nádor-utca 7. sz.

Budapest, jul 20. 81

Tisztelt barátom!

Vem értem ért. Mit vesett önnek Blaha László
hoggy csipkedni?

Elpálás volt szemem e az, - vagy pedig igazi épe?

Nincsen igaz hogy mi uszajint és mindenféle írók, uszonyi
helytelen posíciókat foglaltak. Mi tessék nezzem a nincseneket
és érdekesedik - másoknál.

He írni fagyatuk ki kúnder sijnak a nyers anyagot
mi adtuk rá a poltúrát is, de a misztikus fagyatuk ki.

Külsőben nincs kedvem viccelni. En nagy sem
váltorokkalam meg a világot. Ön meg - talán - . . .

A Szabadkai szerény tudósításokat Pispocsig ut
kollalint kapjuk. De ez - meg fogja ön cagedni - nem ami
hibénk, de az öné.

devenlét, melyet a redakció nevében értem önnek
elottem jóra kívánt körömmirőlésel kére, fényes fölételek
nehett, ~~szó~~ szót látni választ nélkül kézzel.

S így meg kell cagedni arról - ami jutt.

Ha Amny és Petőfi nem volna Gáspár Jánosnak
sundermené bankettelét: mert bankettelének lenni kell...

Kabar ön nem ért tartja.

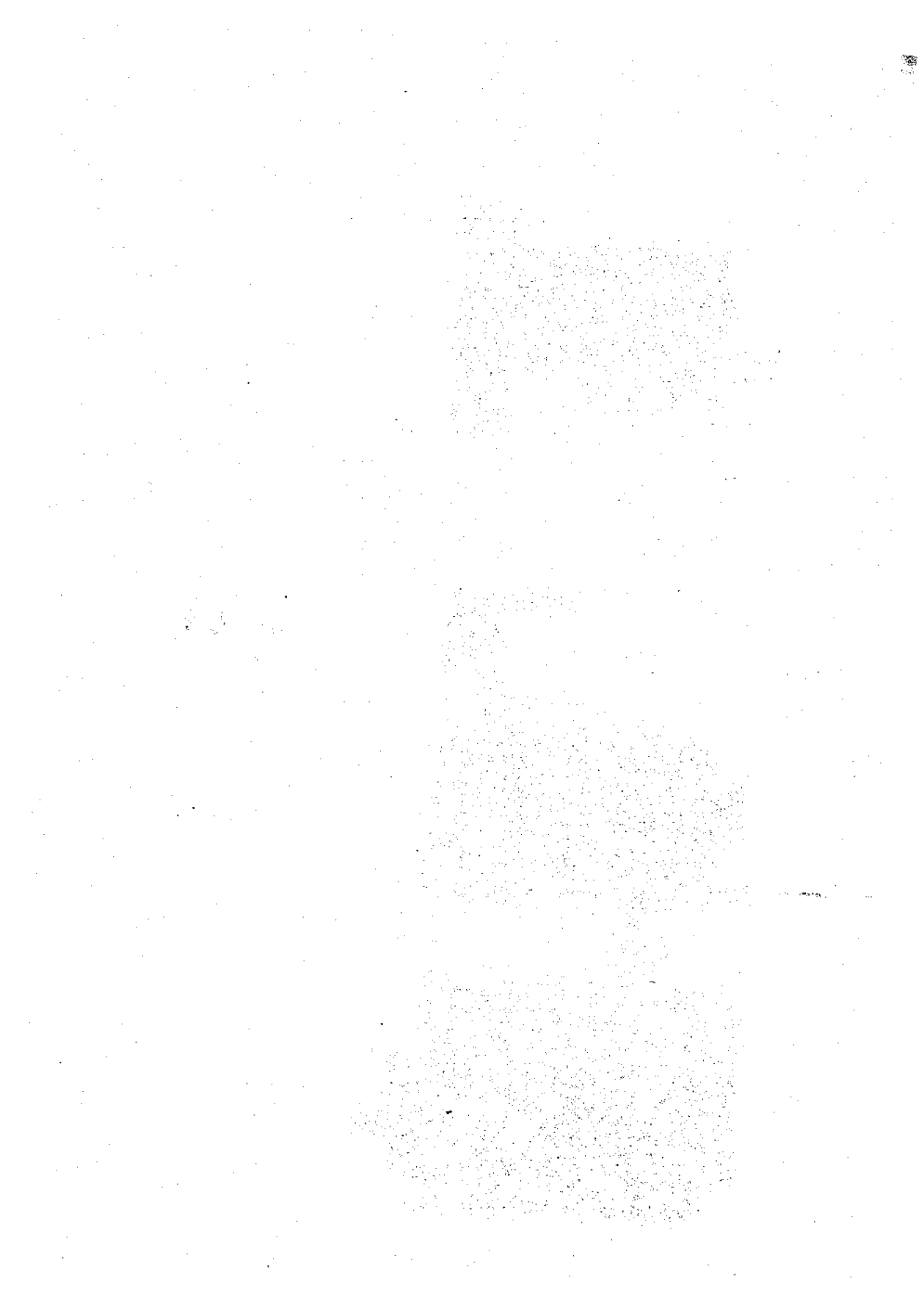
Ön lemond mindenről: mert lemond Blahánéval
lehetetlené teni magát ezzel arról, hogy valakit meg di-

csérhessen.

Legnagyobb a ki egyen itt elölről, minden a szóval van,
art írni, hogy elváltott leveleire vagy a választ.

En pedig kinta sumentel követelmény az egyen
országunkig.

Építő barátja
Miklós Kalmay

Ha Arany és Petőfi nem volna, Gáspár Imrének rendeznénk bankettekét: mert banketteknek lenni kell...²⁶

Habár ön nem ezt tartja.

Ön lemond mindenről: mert lemond Blahánéről. Lehetetlenné teszi magát ezzel arra, hogy valakit megdicsérhessen.

Légrády,²⁷ a ki épen itt ólálkodik, midőn e sorokat írom, azt üzeni, hogy elküldött levelére várja a választ.

Én pedig tiszta szívemből üdvözlöm az egész viszontlátásig.

Tisztelő barátja

Mikszáth Kálmán

(A levélpapír fejléce: A „Pesti Hirlap” szerkesztősége Budapest V., nádor utca 7. sz.)

4.

Tisztelt uram!

Kész örömmel írok lapjába, kivált deczembertől kezdve.²⁸ Mindjárt az első számokba nem küldhetek, mert két helyütt írok beszélyeket folytatásokban (Istók és Regényvilág),²⁹ ami csöpp üres időm van, azt arra kell fordítanom; mert mindig trémákat állok ki a szerkesztőim³⁰ miatt, hogy mit fognak csinálni, ha nem írom meg nekik? Valószínűleg ők is trémáznak.

De Ön legyen nyugodt, s hagyjon két hétig engem is nyugodtan küzdeni a kétségbeesséssel. Azontúl aztán (látni fogja) az Öné vagyok.

Igaz híve

Mikszáth Kálmán

[1882. október 1—8]³¹

(A levélpapír fejléce: A „Pesti Hirlap” szerkesztősége Budapest, V., Nádor-u tca 7. sz.)

²⁶ A célzás nem világos. Mikszáth és Gáspár Imre között a hetvenes években meghitt barátság szövődött. Együtt töltötték szabadidejüket, nélkülöző életük büfelejő éjszakáit (SZIKLAY LÁSZLÓ i. m. 97. l.). Mikszáth ebben a barátságban igaz segítő társnak bizonyult. Állást akar szerezni Gáspárnak: „Kedves Imre! Igéretemhez képest intézkedést tettem, hogy te nálunk mint újonddász leszel alkalmazva, s helyedek már holnap kell elfoglalnod: légy szives tehát ma délután öt óraker *okvetlenül* eljönni, hogy a szerkesztőnek bemutatassalak. Öszinte barátod Mikszáth Kálmán” (Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára). Ez a keltezetlen levél (talán behívó a Pesti Hirlaphoz?) minden fenntartás nélkül rögzíti Mikszáth érzelmi közelségét. A Milnkóhoz küldött levél kijelentése viszont némi idegenkedéssel Gáspár jellemvonásait veszi célba. Egy önmagát túlbecslő, nagyságával kérkedő egyén magatartására utal. Feltevéssünk több mozzanat valószínűsíti: Gáspár az általa szerkesztett versantológiában (Új nemzedék. Nagyvárad. 1877.) a maga költészetét jellemzi a leírészetesebben, magától közli a legtöbb verset (SZIKLAY LÁSZLÓ i. m. 56.), nem riad vissza az önréklám izetlen formáitól sem (uo. 67—68.). Hangosan kereste az érvényesülést. 23 éves korában így ír Milnkónak: „Igen örvendek annak is, hogy Önben immár tettem szert egy szavazatra, most a Petőfi Társaságba és később a Kisfaludy Társaságban nyerendő helyet illetőleg” (Bácsmegeyei Napló. 1929. december 29. 17. l.). Milnkó így jellemzi egykori barátját: „Mikszáth Kálmán figurázta ki őt egyszer valamelyik éleclapban, közölve a Gáspár Imre-társaság alapszabályait. Szelid gúnnyal tréfálta itt meg az érvényesülni kívánó fiatal költőt a későbbi nagy elbeszélő, s az ifjú poeta boldog volt, hogy gúny tárgyává tették. Hiübb volt, semhogy az agyonhallgatást elviselhette volna” (uo.). Egyébként Milnkó elismeréssel szól Gáspár Imréről: a magyar költészet érdekes alakja, szellemessége a maga időpontjának reprezentatív szülotte (uo. 1930. január 5. 17. l.). Gáspár hasonlóképpen nyilatkozik Milnkó tárcáiról: „A Fővárosi Lapokban olvastam a minap azon tárcák egyikét, melyeket „Uj Nemzedék” című könyvem utószavában is volt alkalmam igen szellemeseknek s könyved, kedves irály tekintében oly kiválóknak nyilatkoztatnom” (uo. 1929. december 22. 17. l.). Gáspár versantológiájának végén seregszemlért tart a magyar szépirodalom új nemzedékének művei felett. Milnkótól négy tárcát említ (i. m. 376.).

²⁷ Légrády Károly (1834—1903) 1878 decemberében alapította a Pesti Hirlapot. Egy ideig a lap főszerkesztője volt (SZINNYEI: Magyar Írók VII. 962—3.; Révai Nagy Lexikon XII. 595.).

²⁸ Milnkó 1882. október 1-től december végéig szerkesztette a hetenkint kétszer megjelenő Bácskai Közlönyt (SZINNYEI: Magyar Írók VIII. 1409.). Az újság 1882 végén a negyedik évfolyamán megszűnt (IVÁNYI ISTVÁN: Szabadka szabad királyi város története. II. Szabadka. 1892. 561.). A lap példányaira sem Budapest, sem Szeged könyvtáraiban nem sikerült ráakadnunk.

²⁹ A Bolond Istók 1882. október 8-i (41. sz. 6. l.) és 15-i (42. sz. 8. l.) száma közli Mikszáthnak *Egy vármegye a tarisnyában* c. elbeszélését (A Jubileumi kiadásban *Mikor a sarkóvet hoztuk* címmel s némi szöveg-módosítással jelent meg, pl. Bihar megye helyett Békés megye. A tekintetes vármegye. Mikszáth Kálmán Munkái. Budapest, 1910. 14. kötet. 46—55.). A Regényvilág három folytatásban hozta *A mi hőseink. Zahony és Graca története* c. elbeszélését (Regényvilág, Magyar családi regénytár a művelt közönség számára. 1882—83. Harmadik évfolyam. Budapest. 1883. 5., 25., 43.). Könyvalakban I. BISZTRAY GYULA—KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán Összes Művei. Budapest. 1956. 2. kötet 303.

³⁰ Bartók Lajos, a Bolond Istók és Révai Mór, a Regényvilág felelős szerkesztője.

³¹ A levelet Mikszáth 1882. október 1-e és 8-a között írhatta. Meggondolásaink a következők: Milnkó 1882 októberében vette át a Bácskai Közlönyt szerkesztését. Az a körlevél, amelyben Mikszáth Milnkót munkatársul hívja a Magyarországra s a Nagyvilághoz, ugyancsak 1882 október havában készült. A Regényvilág heti kiadvány volt, s minden évfolyamának első füzetét október első hetében jelent meg. Mikszáth elbeszélése az 1., 2. és 3. heten látott napvilágot. Tehát mindkét elbeszélés első részét október 8-ig köztölték, s így Mikszáthnak a folytatások írásához már 8-a előtt hozzá kellett fognia. Egyébként is a következő, október 12-én postára adott Mikszáth-levél minden bizonnyal csak válasz arra a kérdésre, amelyet Milnkó Mikszáth elhárító sorainak vétele után küldött Szabadkáról.

Nagyon szívesen egyezem bele mindenbe.³²

Nem győzőm üdvözölni.

Mikszáth Kálmán

(Postai levelezőlap. Címzés: Tek. Dr. Milkó Izidor úrnak Szabadkán. A postabélyeg kelte: Budapest-Főposta 1882. okt. 12 — Szabadka 1882. okt. 13.)

Igen tisztelt Barátom!

Nevének megpillantásánál kedves emlékekbe merülök a régi jó időkből, mikor még nem voltam se páciens, se doktor.³³

Szíves értesítését, valamint közreműködését kis ünnepem megszépítésében (mert ékesíti azt a szabadkai megnyilatkozás is) hálásan köszönöm.³⁴

Bpest ápr. 3 1910

Igaz híve
Mikszáth Kálmán

(Az író névjegykártyájára írva. Címzés a levélborítékon: Nagyságos Dr. Milkó Izidor úrnak Szabadka. A postabélyegző kelte: Budapest 910. ápr. 4 — Szabadka 910. ápr. 4.)

II.

Wolfner József (1856—1932)³⁵ könyvkiadói tevékenysége révén érintkezett Mikszáth pályájával. Az író kapcsolata a Singer és Wolfner céggel 1885-ben, a vállalat alapításának évében kezdődött. Ekkor indították meg a tulajdonosok, köztük Wolfner József az Egyetemes Regénytár c. sorozatot. Itt jelent meg Mikszáth A lohinaí fű c. elbeszélése.³⁶ 1888-ban adták

³² Milkó nyilvánvalóan közölni akarta a Bácskai Közlönyben Mikszáth valamelyik régebbi írását. Érdekes volna tudnunk, hogy Mikszáth melyik munkájának újabb megjelentetéséhez adta hozzájárulását.

³³ Az író 1909 januárjában súlyos tüdőgyulladásra esett át. A betegség az egyébként is asztmában és állandó hurutban szenvedő Mikszáth egészségét végzetlenül aláasta (MIKSZÁTH KÁLMÁNNÉ i. m. 271.) Erre az egészségi állapotra utal a „páciens” kitétel. A „doktor” cím célzás a Mikszáth-jubileum egyik mozzanatára. Az egyetem díszdoktorrá avatta Mikszáthot. Az oklevelet 1910. május 16-án a jubileumi ünnepség keretében adta át Sáhgy Gyula rektor (A Mikszáth-jubileum története. Mikszáth Kálmán Munkái. Jubileumi kiadás. 32. kötet. 41.).

³⁴ Beöthy Zsolt mint a Kisfaludy Társaság elnöke már 1909. február 21-én indítványozta Mikszáth 40 éves írói jubileumának megünneplését (A Mikszáth-jubileum története. i. m. 3.). A hivatalos ünnepségek sorát a Petőfi Társaság kezdte meg 1909. április 20-án (uo. 32.). 1910 elején az ország iskolái, irodalmi társaságok, vidéki művelődési egyesületek tartanak ünnepélyt (uo. 32.). MIKSZÁTH KÁLMÁNNÉ i. m. 278.). A Szabadkai Szabad Lyceum Egyesület Mikszáth-ünnepélyt 1910. április 3-án, vasárnap délután 5 órakor tartották a szabadkai Pest-szálloda nagytermében. „Az ünnepélyt dr. Milkó Izidor, a lyceum elnöke nyitotta meg, aki szép lendülettel szavakban ismertette röviden Mikszáth jelentőségét a magyar irodalomban. Indítványára az egyesület táviratilag üdvözölte Mikszáthot negyven éves írói jubileuma alkalmából” (Bácsmezei Napló. 1910. április 1. 2. l.; április 6. 1. l.). Méreiné Juhász Margit szívességéből közölhetjük a távirat szövegét: „A szabadkai Szabad Lyceum Egyesület Mikszáth-ünnepéről a város legnagyobb terméből, mely a költőt lelkesen ünneplő közönséggel van tele, tisztelettel és szeretettel teljes szerencse kívánatunkat küldjük a nagy írónak, aki negyven esztendő óta gyönyörködte a magyarságot és a nagy világot halhatatlan humoránál és nemes költészetének örökbecsű termékeivel, a magyar írásművészetnek világszerte megbámult remekeivel. Hálásan köszöntjük Nagyságodat ez országos nevezetességgel s az egész kultúr emberiség érdeklődésével megünneplelt évfordulón és kívánjuk, hogy még sokáig élvezhesse boldog családi körében Magyarországnak és az egész művelt világnak csodáló elismerését. Milkó Izidor elnök” (MTA Kézirattára. Jub. gyűjt. 2. cs. 28.). Ugyancsak Méreiné Juhász Margit jóvoltából közreadhatjuk a levél szövegének változatát is. Bármennyire feltűnő is a jelenség, Mikszáth fogalmazványt készített a levélről: „Igen tisztelt Barátom! Nevének megpillantásánál kedves emlékekbe merülök a régi jó időkből. Szíves értesítését, valamint közreműködését kis ünnepem megszépítésében (mert ékesíti azt a szabadkai megnyilatkozás), szívem mélyéből köszönöm. Igaz híve Mikszáth Kálmán” (MTA Kézirattára. Ms. 39/b.).

³⁵ Révai Nagy Lexikon. XIX. 585. l.: Uj Idők. 1932. I. 246., II. 539.

³⁶ Vö. BISZTRAY GYULA—KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán Összes Művei. 3. kötet. Budapest, 1957. 265—7.

ki először az Egyetemes Regénytár Almanachját. Ezt a kiadványt Mikszáth szerkesztette s huszonhárom éven át haláláig írta hozzá évről évre az előszót.³⁷ Az író közvetlen barátság fűzte kiadóhához, és ehhez a jóviszonyhoz nem kis mértékben járulhatott hozzá Wolfner Józsefnek írókat és irodalmat pártoló magatartása.³⁸

Az alábbi, Wolfnerhez írt Mikszáth-levél lelőhelye az ORI könyvtára.

Tisztelt Barátom!

Annyi mindenféle értekezlet volt Pesten a szabadelvű párt bomlási processusa kapcsán,³⁹ annyszor voltam Pesten s annyszor és annyian híttak és hínak folyton, hogy már meg van a fejem zavarodva, melyikre menjek, melyikre ne menjek, mikor hol vagyok és hol leszek, fii vagyok-e, leány vagyok-e, hazafi vagyok-e vagy hazaáruló — hogy ki se tudom mondani.

Ily viszonyok közt nehéz volt önt értesíteni.

Most azonban mégis jutottam annyira, hogy a következő program szerint reményilek mozogni.

Aug. 21-én Pesten keresztül Czirkeveniczába (!) megyek a familiával, de minthogy az nap este elutazom, Pesten mindössze egy délutánt töltök — tehát ott semmit se végezhetnék.

Azonban szeptember 9-én véglegesen hazajövök Czirkveniczából s azt hiszem, az előjeleket nézve, nem későn céljainkra nézve; ha azok esetleg megvalósíthatók most, megvalósíthatók lesznek akkor is.

Nézetem szerint elég, ha akkor találkozunk. Azonban természetesen csak örülnék, ha előbb is láthatnók egymást.

21-ikén Horpácson leszek.

21-én délután Pesten*.

22-től szeptember 8-ig Czirkveniczán. Wolfner József látásának mindenütt örül Mikszáth Kálmán és szívesen látja vendégül akárhol.

Reményilem azonban, hogy Wolfner József a puskát is elhossa akkorra.

Addig is maradtam, igaz szeretettel

hű barátja

Horpács aug 15. 1905

Mikszáth Kálmán

U. i. Azt kérdezhetné: Hogy mért nem maradok Pesten hosszabb ideig?

Taktikai célokból — felelem én, de mivel hosszadalmas volna írásban indokolni, majd csak élőszóval magyarázom ki.

Méreiné Juhász Margit

GYULAI PÁL SZÉLJEGYZETEI MIKSZÁTH: JÓKAI MÓR ÉS KORA C. MŰVÉNEK KORREKTURAPÉLDÁNYÁN

Mikszáth 1906-ban A „tökéletes könyv” c. tárcájában, amelyet a Vasárnapi Ujság számára írt,¹ a következőket mondja:

„... az első kötetet már megírtam, a nyomdában kiszedték és én a szedésből kefével lehúztattam vagy tizennégy példányt, szétküldvén azokat nagy tudományú celebritásoknak:

* Pesten nem leszünk szállva sehol. De ha ráérek betekintek a boltba⁴⁰ egy félórára.

³⁷ RUBINYI MÓZES: Mikszáth Kálmán élete és művei az összes művek bibliográfiájával. Budapest, é. n. [1917] 33. — Mikszáth Kálmán: Írói arcképek. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta BISZTRAY GYULA. Budapest, 1953. 5–6.

³⁸ L. Uj Idők, 1932. I. 245–250., 450. l., II. 537–39.

³⁹ A szabadelvű párt a Deák-párt és a Tisza Kálmán vezette balközép egyesülése alapján jött létre, s lett 30 éven át az ország kormányzó pártja (1875–1906). A századforduló idején a kiéleződő osztályharc és politikai küzdelmek során a függetlenségi párt meggyengíti erejét. Tisza István 1905. január 5-én felosztatja a képviselőházat. Az újonnan kilrt választásokon a szabadelvű párt vereséget szenved (MÓD ALADÁR: 400 év küzdelme az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1954. 398–400.). A párt 1906. április 11-én tartotta utolsó ülését (Révai Nagy Lexikon. XVII. 260.). Mikszáth az 1887. évi választásokon került be a parlamentbe. A Háromszék megyei Ilyefalván jut mandátumhoz kormánypárti programmal (Pesti Napló, 1887. június 12., reggelikiadás, melléklet 1. l.). Majd 1892-ben Fogaras képviselője lett (uo. 1892. január 30. A P. N. esti lapja 2. l.). Mikszáth és a szabadelvű párt viszonyát l. KIRÁLY ISTVÁN i. m. 99–111. Mikszáth 1905-ben szembe fordul Tisza Istvánnal (uo. 154.).

⁴⁰ A Singer és Wolfner cég könyvesboltja: VI. Andrássy út 10.

¹ L. VU. 1906. 53. évf. I. (jan. 7.) sz. 2.

Gyulai Pálnak . . . Beöthy Zsoltnak stb., azzal a kéréssel, hogy elolvassán, bíráló észrevétel leiket a margón szíveskedjenek megtenni . . .” Gyulai Pál nem írt levelet, hanem jegyzeteket tett a kifogásolt helyeknél . . . Különbösen üt-vág a hangyalábszerű apró betűivel jobbra balra és ahol azt írom, hogy hibátlan asszony, hibátlan regény nincs, odakanyarítja a lap szélére: Hibátlan életrajz sincs.”²

Az író és kritikus közötti ellentét szálaival valójában régebbi keletűek. Mikszáth: Galamb a kalitkában c. 1892-ben Singer és Wolfnernél megjelent kettős elbeszélését Gyulai Pál keményen megbírálta.³ A bírálatot Gyulai csak „—i.” aláírással jelezte, de mindenki tudta, hogy a már akkor tüneményes pályát befutott író babérait a szigorú Gyulai tépdeste meg. Már a regényhez írt bevezető előszavának minden állítását kifogásolja. Kétségbe vonja, hogy Mikszáth alkalmas lenne mélyebb lélektani feladatok megoldására: „győzi ugyan szóval, amennyiben íveken át elméskedik, de nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekményt tudjon alkotni” — írja Gyulai. Szerinte mindkét elbeszélést, nem tekintve, hogy azok különböző időben és helyen játszódnak le „megírta . . . ugyanazon komázó, operett stílusban”.

Különösen súlyos a vád a bírálat végén: „Mit tükröz hát vissza a két elbeszélés? Azt, hogy a középkorban az emberek mind becsületesebbek voltak, kivált Olaszországban, az újkorban pedig mind hitványak, kivált Magyarországon. De ha nem egymáshoz viszonyítva, s nem a korfestés szempontjából tekintjük is a műveket, úgy is meglehetősen léha művek.”

Mikszáthot mélyen sértette Gyulai kemény kritikája és még a következő évben vissza is vágott a Pesti Hírlap hasábjain.⁴ „Mikor a hóhért akasztják” címen név nélkül megjelent cikkében bírálta Gyulai verskötetét.⁵ Mikszáth bírálatának csak első része jelent meg, bár további folytatást is ígért. Hogy miért nem fejthette ki véleményét, azt abból a kötetből tudjuk meg, amelyet Mikszáth bírálat közben használt. Ez a verskötet Mikszáth tulajdonából a Nemzeti Múzeum levéltárába került.⁶ Ebben a kötetbe Endrődi Sándor a következőket jegyezte be: „A ceruzás jegyzetek Mikszáth Kálmán megjegyzései abból az alkalomból, amikor „Mikor a hóhért akasztják” c. Gyulairól szóló kritikáját írta a Pesti Hírlapban. Ebből a kritikából csak az első rész jelent meg, a folytatását Tisza Kálmán tanácsára abbahagyta”.

Mikszáth különben ebben a kötetben maga is írt széljegyzeteket Gyulai versei mellé, amelyek nem kevésbé epészek, mint Gyulai megjegyzései. Amellett, hogy egyes verseknél Petőfi, vagy Heine hatását állapítja meg, ilyen széljegyzeteket is találunk:

A székely fogoly — az izlés ellen, discretio ellen.

Pál gazda — sületlen

Marika elutazásakor: „Mari ne távozz többet. — (Nyilván, hogy a költő ne írhasson ilyen verset hozzá.)

A táblabíró: — Petőfi magyar nemesének fordítása. Hang, forma plágium és mégsem ér semmit.

Hogy tudott-e Gyulai ezekről a jegyzetéről, nem tudjuk. Endrődi Sándor képviselőházi naplószerkesztő volt, ő minden esetre tudott róla. Így, mivel maga is nyilván azon a nézeten volt, amelyen Tisza Kálmán, elmondhatott valamit Gyulainak is. És Gyulai, akihez Mikszáth mint pártatlan kritikushoz fordult, három év múlva sommásan adta vissza a lapszéli megjegyzéseket. A korrektúrapéldány első kötetét sikerült megtalálnunk Mikszáth hagyatékában. Ez a kötet jelenleg az MTA tulajdona.⁷

Mikszáth azt írja: „Gyulai Pál nem írt levelet”. Ez nem egészen felel meg a valóságnak. Gyűjteményünkben van egy Mikszáth hagyatékában talált Gyulai-levél 1906. okt. 16. kelettel, amely a következőképpen szól:

Tisztelt barátom! Révai úr sürget, hogy küldjem vissza önnek a Jókai életrajza próbaíveinek második szállítmányát. Vissza is küldeném, de az Leányfalván maradt. Nincs is reá más megjegyzésem, mint az, hogy benne Jókairól, mint regényíróról csak egy pár dicséző phrasisa van, de mint regényírónak irodalmi méltatása teljesen hiányzik. Így csak nálunk szokás írói életrajzot írni. Ha a munka megjelenne, s bírálatot írok róla, ezt is meg főgom jegyezni.

Maradtam teljes tisztelettel
Gyulai Pál.⁸

² L. még: Hátrahagyott munkái I. köt. 203–208. (Bp. 1914. Franklin)

³ L.: Budapesti Szle. 1892. 71. köt. 478–480.

⁴ L.: P. H. 1893. 345. sz.

⁵ Gy. P. költeményei 3. bőv. kiad. 1893. (1894-es jelzet.)

⁶ Ism. KOZOCSA SÁNDOR: Mikszáth jegyzetei Gyulai Pál költeményeihez, ItK. 1937. 409–410.

⁷ Jelz. Ms. 347.

⁸ A levél jelenleg az MTA kézirattárában. Jelz. Ms 38/j.

A barátságosnak éppen nem mondható levélben lehetetlen fel nem ismernünk a tekintélyében és főleg költői hiúságában sértett Gyulainak személyes ellenszenvét. Így az is érthető, hogy Mikszáth, bár 1889-ben levelező tag lett, a 90-es években nem járt el az Akadémia üléseire, 1901-ig felolvasást sem tartott. Gyulai volt ugyanis az I. osztály titkára.

Ilyen előzmények után nyilvánvaló, hogy Gyulai, bár objektivitásra törekszik, széljegyzeteiben lépten-nyomon elárulja haragját.

Mégis rendkívül érdekes ez a jegyzetelés, mert egyrészt a 80 éves Gyulai szellemi frissességét tükrözi, másrészt azért, mert érdekes látni, hogy Mikszáth mint ellenfél is hogyan mérlegeli az agg kritikus megjegyzéseit és ott, ahol érzi Gyulai tudásbeli fölényét, meghajlik előtte és javít.

Összevetettük az alábbiakban Jókai Mór élete és kora I. kötete első szövegét, a széljegyzeteket és a Révai-féle 1907-es kiadás végleges szövegét.

Gyulai széljegyzetei a következő szövegrészeket érintik:

88. 1. l.: A *Zsidó Jüval* kapcsolatban mondja Mikszáth: A drámát egy *nemzeti színházi* pályázatra írta versekben.

Gyulai széljegyzete: (aláhúzza az „egy nemzeti színházi”-t) *Akadémiai pályázat, régebb, mikor se Teleki, se Karácsonyi pályázat nem volt, mert az Akadémia a maga pénzéből tűzött ki drámai jutalmat.*

Mikszáth a végleges szövegben nem korigált.

89. 1. Mikszáth említi, hogy a költőknél a rím kedvéért néha felesleges bombasztok fordulnak elő. Garai azt írja: „Magyar hölgynek születni nagy és szép gondolat.”

Gyulai széljegyzete: *ez igaz.*

Ugyane bekezdésben Gyulai aláhúzza Mikszáthnak Vörösmartyval kapcsolatos megállapítását, hogy t. i. a rím kedvéért „toldja-foldja a versét.” Bizonyításul idézi Mikszáth a Főti dal két első sorát:

Fölfelé megy borban a gyöngy, jól teszi,

Tőle senki e jogát el nem veszi.

Gyulai széljegyzete: *ez nem toldás, hanem egy jökedvű ivő szesszenete.*

Mikszáth nem változtatott a szövegen.

95. 1. Jókai ifjúságáról szólván, Mikszáth ezt mondja: A kecskeméti leányoknak szemet szúrt a csinos jogász, de őt, mint Toldi Miklóst, nő szem még eddig meg nem perzselte.

Gyulai Pál a *Toldi Miklóst* aláhúzza és mellé írja: *Miért Toldi Miklós? Toldi szerette az asszonyokat, eggyel pörül is járt a monda szerint.*

Mikszáth a kifogásolt nevet elhagyta.

110. 1. Mikszáth: Petőfi-azon túl is mindig „Marci”-nak hívta Jókait.

Gyulai széljegyzete: *Mások is így hívták.*

Mikszáth a kifogásolt mondat helyett a véglegesben (112. l.): Marci volt a becéző neve.

112. 1. Mikszáth arról ír, hogy a 19. század második harmadában az írók és költők nyomorogtak. Pákh Albertről megjegyzi: „maga foltozta ruháit.”

Gyulai széljegyzete: *nem igaz.*

Mikszáth a szövegen nem változtat.

Mikszáth Vachotról: „Vachotnak volt olykor-olykor jövedelme ...” Gyulai széljegyzete (a volt szó után T jelt téve): *jövedelme és tőkéje is.*

Mikszáth beszúrja a végleges szövegbe (114. l.): *sőt tőkéje is.*

Gyulai széljegyzete: *Sükei 1849-be [!] jött Pestre.*

113. 1. Az előbbi témával kapcsolatban a nyomorgó írók között említi Mikszáth Lauka Gusztávot és Frankenburg Adolfot.

Gyulai a lapszélre jegyzi: *nem voltak ezek oly éhenkórászok.*

Mikszáth nem változtat a szövegen.

Uo. Mikszáth Sárossy Gyulával kapcsolatban mondja: „... egy elaboratumon törte fejét, lejjebb: hogyan kellene meggazdagodni olyan módon, hogy az ember két-két pengőt kérne minden jól öltözött ismerősétől kölcsön.”

Gyulai margóra jegyzi: *Ezt Vas Gereben javasolta később.*

Mikszáth a kifogásolt részt (115. l.) kihagyja.

114. 1. Mikszáth a századeleji Pestről szólván arról ír, hogy nem vált még nemzeti központtá. „Még talán Dabas is inkább — jegyzi meg.

Gyulai lapszéli jegyzete: *miféle beszéd! Dabas akkor sem volt semmi, mint most.*

Véglegesben 116. l. nincs változás!

Mikszáth két sorral lejjebb: [Pestnek] Aristokráciája nincsen, a legnagyobb úr a pestmegyei viceispán.

- Gyulai lapszélén: *hát Károlyi, Baththyány hol lakott, ha nem itt.*
Véglegesben (116. l.) nem változtatt a kifogásolt szövegen. Más figyelmeztetésre javítja itt Kubinyi Ferenc nevét Kubinyi Ágostonra.
115. l. Mikszáth századeleji folyóiratokat sorol fel.
Gyulai itt betoldja a Mikszáth által kifejlesztett *Athenaeumot*.
Mikszáth a betoldást (117. l.) elvégzi.
119. l. Mikszáth: Ez időtájt kezdte használni ugyanis a „Mór” keresztnévet, ami Tóth Lőrinc műve, ki először címezte hozzá írt levélkijét „Jókai Mór úrnak”; eleinte bosszankodott érte s visszacímmezte a levélborítékon „Tóth Lőr” úrnak ...
- Uo. Gyulai a lapszélén: *Ez nem igaz, Szentkirályi Mór és Tóth Lőrinc között történt.*
Mikszáth nem változtat.
- Uo.
lejjebb: Mikszáth: ellenállhatatlanul vonzattott az irodalom által.
Gyulai Pál az „által”-t aláhúzza: *miféle magyarság?*
Mikszáth javítása: (121. l.) vonzódott az irodalomhoz.
120. l. Mikszáth: Csakhogy az akkori legjobb írónak sem volt annyi jövedelme, mint egy cancellistának.
Gyulai széljegyzete: *Nem igaz. Nagy Ignácnak elég szép jövedelme volt.*
Mikszáth a csakhogy” után betoldja (végl. 122. l.): „az egy Nagy Ignácot kivéve”.
- Uo. Mikszáth: A jelesebb könyvek egy kötetét 160—180 frttal fizették a kiadók.
Gyulai széljegyzete: *Eötvöst és Keményt elég jól fizették.*
Mikszáth nem változtat a (végl. 122. l.) szövegen.
- Uo. Mikszáth: A napilapok munkatársai 30—40 frt. havi fizetést kaptak.
Gyulai széljegyzete: *de az több volt, mint most 100 forint.*
Mikszáth (végl. 122. l.) nem korrigál.
123. l. Mikszáth: Kemény Zsigmondtól még csak néhány novella jelent meg Kolozsvárott, mély, tömör, de nehézkes. Az elbeszélő műfaj nem is neki való, mintha az elefánt menüettet táncolna.
Gyulai széljegyzete: *Keménytől nem jelent meg novella csak regény: mutatványok az Athenaeumban. — Jó volna, ha Mikszáth tudna úgy írni mint Kemény a sikerültebb részekben.*
Mikszáth a „novella” szót „regény mutatvány”-ra javítja. (végl. 127. l.)
Mikszáth: Pákh Albertnek van humora és sarcasmusa de az fanyar, mint a vadalma, nem a magyar szájaizéhez mért.
Gyulai széljegyzete: *nem igaz.*
Mikszáth (végl. 127. l.) nem javít.
124. l. Mikszáth: Kemény Zsigmond elbeszélései egy nagy comprehensiv elmének gondolatvilágát tárják elé, ... de valójában egyik nem mesélő talentum.
Gyulai széljegyzete: *Hogy leszólná Mikszáth Balzacot, ki hasonlít Keményhez.*
Mikszáth (a végl. 128. l.) nem változtat.
- Uo. Mikszáth: Csakis ily recept birtokában írhatott naponként egy nyomtatott ívet e derék Jósika Miklós, kinek mégis több híve volt az olvasók közt, mint a többinek összesen, mert ... a meséléshez mégis a mese a legszükségesebb.
Gyulai széljegyzete: *Meséje Jósikának van annyi, mint Mikszáthnak. Egyéb a baja.*
Mikszáth (végl. 128—129. l.) nem változtat.
126. l. Mikszáth Jókairól: Legalább sehol sem említik a kritikusi irányának csodálatos természetességét ... az ember észre sem veszi, hogy olvas ... Milyen irány az, amit észre se lehet venni!
Gyulai széljegyzete: *Ezt bizony észre vették.*
Végl. (130. l.) változatlan.
- Uo. Mikszáth Jókairól: Hol szerezte ez a fiatal ember azt a nagy titkot, mikor még csak hosszú évtizedek mulva jelenik meg a földi lámpák elé Dosztojevskij és Maupassant...
Gyulai széljegyzete: *Hát Dickens és sok más?*
Végl. (130. l.) változatlan.
128. l. Mikszáth Jókai népiességéről szólván: Képzeltetni ... Jósika Miklós gúnyos mosolyát, aki eddig szuverén „hevéllyel” gyártotta a magyar szavakat ... otthon a kényelmes pamlagon ülve ...
Gyulai széljegyzete: *Jókai is csinált egy pár tollszót, pl. dalidó.*
Végl. (132. l.) nincs változás.
141. l. Mikszáth a főuraknak a magyar irodalommal szemben mutatott közönyével kapcsolatban ellen tétül felhossa esztelen pazarlásukat: Még élt az a Festetich gróf, ki a fősvény Fer enc császárt látván vendégül, a két gyertyánál, amellyel a magas vendéget

hálószobájába kísérte, harminc darab ezrest elégetett abban a naiv hitben, hogy a császár zsebébe megy — mint aki ennyivel több bankót nyomathat magának. Gyulai széljegyzete: *Nem igaz, csak akarta elégetni, de Ferenc császár azt mondta, tegye a kandalló párkányára, majd elégeti ő. Deák így beszélte.*

Végl. (145. l.) nincs változás.

143. l. Mikszáth Jókai színírátairól az Életképeknél: Neki minden előadás remek volt és minden színész egy-egy Tóth József vagy Lendvai... Gyulai széljegyzete: *Tóth József akkor nem volt pesti színész. Jobb lesz helyébe Fánscsit vagy Egressyt tenni.*

A végleges szövegben (147. l.) Mikszáth Tóth József helyett Fánscsit ír.

144. l. Mikszáth: ... Nagy Ignácnak ment jól a dolga és Kuthy Lajosnak, kik hosszú regényeket írtak s azokat füzetekben a saját költségükre adták ki... Gyulai széljegyzete: *Kuthy csak egy ilyen regényt írt.*

Végl. (143. l.) nincs változás.

- Uo. Mikszáth: a regények sok pénzt hoztak. Nagy Ignácnak vagyona volt, Kuthy pedig nagyúrias fényben élt, s pezsgős vacsorákat adott... Gyulai széljegyzete: *Kuthy nem az irodalomból uraskodott Batthyá[ny]nak volt titkára, s a gyáralapító társaságnál hivatala volt.*

Végl. (147. l.) nincs változás.

162. l. Mikszáth: A pontozatok, melyeket Jókai öntött át népszerű alakba, gyorsan szivárogtak ki a lakosság közé.

Gyulai széljegyzete: *Ugy tudom, hogy Irinyi írta a tizenkét pontot.*

Végl. (166. l.) Mikszáth „Jókai” után beszúrja: „az Irinyi szövegéből”.

192. l. Mikszáth: ... Jókai sértődve rögtön áthurcolkodott onnan a Hatvani-utcának abba a házába, ahol Laborfalvi Róza lakott, s hol ma a Nemzeti kaszinó van.

Gyulai széljegyzete: *Ez a ház a Casino mellett van. Ma Pfeijeré s alatta boltja van. Én itt látogattam meg Jókait 1848-ban.*

202. l. Mikszáth Laborfalvy Róza leányáról: ... ki jobb cipőjét feltűnően ferdén tartotta. Gyulai javít: *csipőjét*

Mikszáth a végl. (204. l.) szövegben nem javít.

Végl. (195. l.) Mikszáth a mondat végét így javítja: „a Nemzeti Kaszinó tőszomszédságában.”

215. l. Mikszáth: A Petőfivel való meg hasonlítás mintegy kizárta az írói kompániákból [Jókait].

Gyulai széljegyzete: *Nem zárta ki.*

Végl. (218. l.): „mintegy kizárta” helyett Mikszáth „elvette kedvét”-re javít.

218. l. Mikszáth az eseményeket korrigáló elbeszélőkről: Még a nagy történetírók is beleesnek ily hibákba, ha sok szépirodalmi elementum van bennök, így például Maculay a Warren Hastings essayben. Fáj neki, hogy a hálátlan Anglia igazságtalanul ítélte el a nagy államférfit... s midőn valahol egy jelentéktelen adatot talál... kidomborítja fantáziájával a jelenetet...

Gyulai széljegyzete: *Maculayt kár ide hozni. Az nem phantasia játéka volt nála. M[aculay] nem csak az egy szócskából [„éljenzés”] indult ki, voltak neki más adatai is.*

Végl. (221—222. l.) nincs változás.

229. l. Mikszáth: Nyáry Pál egyike az elmúlt század legjobb koponyáinak, szinte egyenértékű Deák Ferencsel.

Gyulai széljegyzete: *A jene, egy nap nem is lehet emlegetni a kettőt.*

Végl. (229. l.) nincs változás.

- Uo. Mikszáth: Jókait nem lehet se dicsérni, se gáncsolni a cikkeiért, neki nem voltak meggyőződései.

Gyulai széljegyzete: a „voltak” után T jelet téve: *T erős.* [Tehát így korrigálja:] nem voltak erős meggyőződései.

Mikszáth végl. (232. l.) beszúrja az „erős” szót.

230. l. Mikszáth az 1848-as forradalom balsorsáról és a politikai állásfoglalások ellentéteiről. Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, mely Nyáry Pál körül gyűlt. Ide tartozott Csányi, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, szóval mérsékeltek...

Gyulai széljegyzete: *Nyáry mérsékelt volt Kossuth ellenében, de körütte nem képződött párt. Kovács Lajos, Kazinczy Gábor körül képződött az úgynevezett békepárt: Kemény Zsigmond is ide tartozott.*

A végl. (233. l.) Mikszáth már Kazinczy-körrel beszél.

242. l. Mikszáth itt újra a „Nyáry-kör”-t említi.

Gyulai széljegyzete: *Az nem volt Nyáry-kör.*

- A végl. (245. l.) a „Nyáry-kör” Kazinczy-körre van javítva.
244. l. Mikszáth Madarász László és Jókai hírlapi harcáról ír. Madarász László volt az, aki a forradalom zürzavarában a reá bizott Zichy-féle kincsekből állítólag ellopta a gyémántokat. Jókai erre vádat emelt ellene az Esti Lapokban. Madarász Jókait hazaárulással próbálta vádolni, de Klapka tisztázta az írot a gyanú alól: „A Nyáry-kör föllélekzett e diadalon és mostmár erőre kapva nem engedte a Madarász-ügyet elaludni.”
247. l. Mikszáth Jókairól: ... huszonnégy éves volt, nagy gyerek ... Gyulai: a „nagy gyerek” kifejezést bekarikázza és deleálni jelzi.
Mikszáth a végl. (292. l.) szövegben nem deleál.
Gyulai széljegyzete: *Kovács Lajos és Kazinczy Gábor adták az adatokat és részben írták is az Esti Lapok cikkeit. Nyáry pansioha [?] tette magát.*
Végl. (247. l.) A „Nyáry-kör itt is „Kazinczy-kör”-re van átírva.
248. l. Mikszáth: ... Budára nem lehetett átmenni ... Vachot Imrénének volt kellemetlen, a ki e nehéz időkben is szerkeszté a maga jámbor Pesti Divatlapját ... s a ki szerette estéit a budai kiskocsmákban tölteni. Kívüle más író nem igen volt a fővárosban.
Gyulai széljegyzete: *Itt volt Garay, Erdélyi és Nagy Ignác.*
A végl. (251. l.) Mikszáth nem változtat a szövegben.
249. l. Mikszáth: Jókai még egyszer összejön itt állítólag* Petőfivel. (Csillag alatt:) Ezzel szemben vannak állítások, hogy Petőfi e napon nem volt és nem lehetett Pesten.
Gyulai széljegyzete: [az „állítások”-at bekarikázva]: *Nem állítások, hanem adatok.*
A végleges (249. l.): Mikszáth nem változtat a kifejezésen.
284. l. Mikszáth: ... Jókai volt az egyetlen kinevezett tagja az Akadémiának.
Gyulai széljegyzete: *Volt a fenét: 1859-ben választottuk meg, s Albrecht kir. jöherceg erősítette meg, mint másokat.*
Végl. (287—288. l.) Mikszáth több változtatást tesz a szövegben, és a kifogásolt mondatot elhagyja.
289. l. Mikszáth a *Janicsárok végnapjairól*: szólván megjegyzi, hogy a török alakok bár nem reálisak, de a bűvös légkörhöz illőek. Magyar ember nem is tudna reális ábrázolást adni: ... ha valóban úgy írná le, aminő Zola és Gogol tollával, közel sem érne el oly nagy hatást.
Gyulai: *Zrínyi jól tudta leírni. Zola és Gogol nem tudták volna úgy leírni.*
Mikszáth a végl. (292. l.) szövegben nem változtat.
290. l. Mikszáth: Pákh Albert haza se jött még egy ideig, Jókai szerkesztette nevében a lapot ...
Gyulai széljegyzete: *Nem igaz, Pákh itt volt, hanem elment, 1855-ben Grafenbergbe s azalatt szerkesztette Jókai.*
Mikszáth a kifogásolt részt átírta (végl. 293. l.).
296. l. Mikszáth: A Magyar nábob és Kárpáthy Zoltán élete végéig a legkedvesebb könyve maradt, ha nem is a legjobb ... Kékkő vár-urának, Balassának a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal. A hetven éves öreg főúr egy fiatal szegénysorsú lányt vett nőül, kitől Balassa Antal született.
Gyulai széljegyzete: *Nem igaz. Részben inkább egy gróf Venkheim esetéből vette a tárgyat.*
Mikszáth a végl. (299. l.) nem változtat a szövegben.
297. l. Mikszáth: De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs.
Gyulai széljegyzete: *De még hibátlan életrajzról sincs.*
299. l. Mikszáth (Gyulainak Jókairól írott bírálatával foglalkozva): ... de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?
Gyulai: *Ugy, hogy a regényíró első feladata az emberi szívet rajzolni s ehhez Jókai nem igen értett.*
Végl. (302. l.) Nincs változás.
300. l. Mikszáth: Még a legvonzóbb talentum a komáromi Beöthy László volt ...
Gyulai széljegyzete: *Volt a fenébe.*
Mikszáth a végleges kiadás (302. l.-jén) a kifogásolt mondatot elhagyja.
Gyulai Pál levelében Leányfalvát említi. Itt volt Gyulainak nyaralója. A Duna melletti nyaralótelep ma Leányfalu néven ismeretes. —
A széljegyzetekkel kapcsolatban nem érdektelen megemlítenünk, hogy Mikszáth 1906-ban már feladta az ellenségeskedést, még a korrektúrapéldány elküldése előtt. A nyolcvan éves Gyulai üdvözléséhez ő maga is hozzájárult egy cikkel, amelyben már borostyánkoszorusán látja Gyulait, aki „Nemcsak nagy kritikus, de legjelesebb élő költőnk is.”⁹

* L. VU. 1906. 53. évf. 3. (jan. 21.) sz. 38—39.

Ragyogó mondatokban dicséri Gyulainak élesen ítélő esztét, egyenes gerincét: „ami a gerincet illeti, ilyen egyenessé a gerinc már nem igen keményedik meg ebben a mostani levegőben”. (Mintha elfeledte volna már azt az 1899. okt. 6. előtti botrányt, amelyet az váltott ki a Kisfaludy Társaság szept. 29.-i ülésén, hogy Gyulai nem éppen gerincesen óvást emelt az aradi vértanúk sírjának a Társaság nevében történő megkoszorúzása ellen. A vita a P. H. hasábjain került nyilvánosságra; a lap, amelynek Mikszáth belső munkatársa volt, okt. 5-én részletesen kitért az eseményre; kapcsolatos tüntetésre is, amelynek során az egyetemi hallgatók Gyulai loyálisát már hazaárulásnak bélyegezték.)

Gyulai nem mutatott több hajlandóságot az íróval szemben a januári cikke¹⁰ megjelenése után sem,¹¹ sőt levele még újabb fenyegetést is tartalmaz a megjelenés előtt álló mű bírálatával kapcsolatban. Ezért is mondja Mikszáth Révay Mórhoz írott levelében a 14 korrektúrapéldány megjegyzései nyomán történt korrekció után: „Kedves Mór! Úgy vigyázz a könyvre, mint a két szemed világra! Öt napig dolgoztam rajta, soha többé nem bírnám még egyszer megcsinálni. Ha lehet, küldd el mingyárt a nyomdába s rendeld el, hogy sieszenek vele.”¹²

Szalatnai Rezső

MIKSZÁTH KÁLMÁN SZLOVÁK NÉPDAL-FORDÍTÁSA

A Vasárnapi Ujságban 1871. február 19-én, a népszerű hetilap XVIII.-ik évf.-nak 8. számában, az Egyveleg rovatban, annak vezető közleményeként jelent meg Mikszáth Kálmán szlovák népdalfordítása, alighanem az első, de nem az egyetlen, amelyről eddig tudunk, s egyúttal Mikszáth legelső publikált írásműveinek egyike. „Egy érdekes tót népdal” címen közli a lap ezt a vadonatúj népdalt, mert nem régi népköltészeti poemáról van szó, hanem éppen akkor keletkezett, politikai jellegű és tartalmú friss versről, a szlovák néplélek érdekes német-ellenes megnyilatkozásáról a porosz-francia háború idején.

Ehhez röviden el kell mondani, hogy Magyarország népe keményen elítélte a poroszok hódító hadjáratát Franciaország ellen. Nem III. Napóleon bukását fájlalta a magyar közvélemény (sőt, Napóleonról annak előtte is és a háború alatt is leplezetlen gúnnyal szólt, kalandornak s pénzgyűjtőnek nevezte), hanem a francia nemzet megalázása ellen tiltakozott s kipellengérezte a porosz brutalitást. A népszerű Vasárnapi Ujság számról számra részletesen ír az egész hadjáratról. A francia foglyok és sebesültek számára megindul az országos pénz- és adománygyűjtés. A magyar színtársulatok előadásai, bevételének kétharmadát küldik be a lap szerkesztőségének, magánosok, iskolák, egyesületek kisebb-nagyobb összegekkel s nevüket és címüket közölve járulnak hozzá a gyűjtéshez, mely egyszerre csak jelentős összege emelkedik. A budapesti francia konzul a Vasárnapi Ujságban és a napilapokban megköszöni az ország önzetlen s önként jelentkező együttérzését a francia néppel. Az egész magyar sajtó nyíltan ír a német hadak durvaságáról s kegyetlenkedéséről. 1871. január 8-án a Vasárnapi Ujság, konkrét porosz kegyetlenkedések közlése után, közvetlenül a porosz királyt teszi mindezért felelőssé. „A mézárulás, gyilkolás, helységek porig rombolását, ezer meg ezer családnak, melynek atyját meggyilkolták, világba kergetését, koldúsbotra juttatását szemforgató imával űzi a «dicső» király” — írja a lap. Mikor a poroszok fogoly francia tisztet kivégeznek, megölik egy kisváros polgármesterét és fiát s a körülkerített Párizs lakossága télvíz idején embertelen nélkülözéseknek és szenvedéseknek van kitéve (amit a lap még képekben is bemutat), a magyar hetilap ezt írja: „Kétségbe kellene esni a jobban érző embernek az emberi nem e nyomorúsága felett, ha nem bíznék az igazság, a testvériség, a szabadság, az emberségi eszmék egykori diadalában”. (VU, 1871. I. 8. sz.)

Ilyen körülmények közt közül a Vasárnapi Ujság verseket, franciákkal együttérző, ügyük mellett lándzsát törő magyar költők vallomásait, s a hírek közt arról is értesülünk, hogy önkéntesek jelentkeznek Magyarországon, akik a franciák seregében óhajtanak harcolni.

Igy érthető a szlovák népdal keletkezése s így érthető a frissen termett népdal magyar fordítása is. Az ismeretlen Mikszáth Kálmán nyilván valamely nógrádi kocsmában hallja a dalt, leírja és legott magyarra fordítja. Hová is küldje be közlés végett? Természetesen a Vasárnapi Ujságba, mely a nemzetiségi béke és barátság jelszavával indult s első szerkesztőjének, a rozsnói Pákh Albertnek, a Felvidék iránti különleges figyelme, a szlovák nép életének és zellemének megörökítése azóta is, hogy Pákh meghalt, a Vasárnapi Ujság jellemző vonása

¹⁰ VU. 1906. jan. 21.

¹¹ L. Mikszáth Hátrahagyott munkái I. köt. Gyulai Pál nyolcvan éves 96–103.

¹² Faksimilje: Révai Mór: Írók, könyvek, kiadók, II. köt. 212.

maradt. Itt jelennek meg Gáspár Imre szlovák versfordításai, a szlovákságról szóló cikkei, itt látnak napvilágot Szeberényi Lajos, Lehoczky Tivadar írásai a Felvidékről s az ő szlovák népdal-fordításaik is.

A lap szerkesztői bevezetőt írtak Mikszáth Kálmán szlovák versfordítása elé, ennyit: „Hogy hazánk népe, nemcsak a magyar ajkú rész pedig, a világesemények iránt érdeklődik, bizonyítja az alább közlött népdal is, mely legújabb keletű terméke a tót népköltészetnek, s meiyet, tót eredetiből fordítva, Uj-Zsélyről (Nógrádm.) Mikszáth Kálmán úr küldött be lapunk számára.” Zsély Nógrád vármegye balassagyarmati járásában van, kisközség, melynek 1910-ben 920 magyar lakosa volt, közelében van Sósár, egy kis fürdő, a faluban kastélya van Zichyéknek. Mikszáth szlovák népdal-fordítása így szól:

Páris alatt . . .

Páris alatt áll
Fekete lovam
— Tombol szüntelen —
S azon a lovon
Fekete lovon
Én és fegyverem.

Veszélyes csata
A német csata
És oly szomorú . . .
De még ezerszer
Három ezerszer
A frank háború.

Tudod-e rózsám,
Mi az ebédem?
Nem halok éhen . . .
Ételem lóbból,
Italom hóbból.
— Ez az ebédem.

Tudod-e rózsám,
Milyen az ágyam,
Mely ringat lágyan?
Jég hideg kövön
Terített köpöny.
— Az az én ágyam.

Tudni óhajtod
Milyen halálom?
Szép harczy halál,
Észre sem veszem,
A földre esem
S jó kardom alám.

Tudni óhajtod
A temetésem?
Miséznek szépen
Az öreg ágyu
S a dob, a bárgyu.
— Az temetésem.

Mikszáthnak erről a szlovák versfordításáról, mely kétségtelen jele a nagy író érzelmi összefonódásának a szlováksággal, Mikszáth-kutatásunk s a készülő Mikszáth-bibliográfia nem tud. A vers azóta sehol nem jelent meg. A Vasárnapi Ujság, minthogy csak az Egyvelegben közölte a fordítást, nem írta ki a fordító nevét s a vers címét az évfolyam tartalomjegyzékébe, a kutatók alighanem ezért nem vették észre. Szerettem volna a fordítást összevetni a szlovák eredetivel, azonban az elérhető szlovák népdalgűjteményekben a „Páris alatt” nem szerepel. Lehet, hogy valamely regionális népdal-kiadásban megtalálják. Lehetőséges, megvan a túrócszentmártoni múzeum szlovák népdalgűjteményében. Talán lejegyezték a dallamát is, vagy — ami valószínűbb — valamely ismert népdal dallamára komponálta

strófáit az ismeretlen szerző. Némely kifejezés (pl. a frank háború) s az egész versezetnek némiképpen a históriás énekekre jellemző ódon stílusa arra utal, hogy itt aligha lehet szó köznépi eredetű poémáról. A francia—porosz háború nem érintette közvetlenül a szlovákságot, a nép közvetve vette tudomásul s nem az eseményekkel párhuzamosan. A vers-reflexió csakis újságolvasó műve lehetett, tehát értelmiségi emberé. A szlovák újságolvasók nagyobb része a konzervatív polgári Národnie Noviny-t járatta, mely Túrőcszentmártonban jelent meg, de volt egy értékes haladó kisebbség, amely Bobula Slovenské noviny-jét olvasta, ez pedig Pesten jelent meg. Bobula a magyar—szlovák kiegyezés őszinte híve volt. A Národnie noviny alapszemléletéhez híven, „semlegesnek” nyilvánította magát a francia—porosz ügyben s elzárkózott a színvallástól. A Slovenské noviny evvel ellentétben kiállt a franciák mellé, gyűjtést rendezett a francia nép megsegítésére, akár a haladó magyar sajtó. Logikus, ha Mikszáth fordításának eredetijét ezen a patrióta, szabadságszerető, haladó polgári vonalon keressük. Talán valamely tanító, kántor, hivatalnok vagy jogász személyében. Voltak ilyen dalszerzők azon a tájon. Mikszáth föltehetően híven fordított, látható, hogy népdalaink ritmusában, igen kifejező erővel és biztossággal. Nem első verséről van szó. Rejtő István tanulmányából (Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák) tudjuk, hogy önképzőkori diák korában is szerzett verseket, korával ellentétben, nem líraiakat, epikus jellegűeket, nyugodt festő modorban. A fordítás közzétételével pedig alighanem azt akarta bizonyítani, mennyire azonos véleményrel van a magyarsággal a szlovákság is, ilyen fontos és elvi jelentőségű dologban: a háború, az emberség és szabadság kérdésében. Mikszáth jól ismerte a szlovákokat, talán tudott a vers szerzőjéről is, abban a mindössze is-kicsiny környezetben, ahol mindenki mindenkit ismert. 1871-et írtak, pár napja halt meg Eötvös József, még nem volt uralmon Tisza Kálmán.

Póth István

EGY SZERB MIKSZÁTH-KÖTET, AZ ÍRÓ ELŐSZAVÁVAL

A nagy magyar költők és írók műveinek fordításairól, e művek külföldi fogadtatásáról és esetleges hatásokról irodalomtudományunk még nem mindig eléggé tájékozott. Mikszáth Összes művei VII. kötetében (Budapest 1957) — mely a *Szent Péter esernyője*t foglalja magában — a 287. lapon többek között a következőket olvashatjuk: „Az alábbiakban bemutatjuk az idegen nyelvű kiadásokról szóló hazai irodalmat. A közlemények feltűnő szegénysége és egyoldalúsága önmagában is jelzi a mulasztásokat Mikszáth világirodalmi kapcsolatainak feldolgozása terén. Feltűnő, hogy csupán az angol nyelvű kiadásról szólnak részletesebben a beszámolóik, míg a többiről csak futó megjegyzéseket találunk.” S ha ez így van a *Szent Péter esernyőjével*, mely mind belföldön, mind külföldön nagy sikert aratott, akkor nem is csodálkozhatunk, hogy kis szerb-horvát nyelvű elbeszélő kötetünk elkerülte a figyelmet. Bár ez a könyv az akkori Magyarország területén, Nagybecskerekén (1893-ban) jelent meg és kötelezpéldányként is be kellett volna jutnia a Széchenyi Könyvtárba, ma sincs a könyvtár állományában és Gulyás Pál *Magyar szépirodalom idegen nyelven* (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke IV. 1917.) c. bibliográfiában sem említi, sőt Heimlein István *Mikszáth művei idegen nyelveken* (Akadémiai értesítő 1910) c. cikkében sem tesz említést róla. Ennek alapján talán nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a cirillbetűs szerb Mikszáth-kötet nálunk teljesen ismeretlen volt.

A könyv címe: *Pripovetke Kolomana Miksata. Kolo I. Sa dopuštanjem i predgovorom piševim preveo Joca Bogdanov. U Vel. Bečkereku, izdanje knjižarnice i štamparije J. Grčića. 1893.* (Mikszáth Kálmán elbeszélései. I. sorozat. Az író engedélyével és előszavával, fordította Joca Bogdanov. Nagybecskereken J. Grčić könyvkereskedésének és nyomdájának kiadása. 1893.)

A könyv viszonylag korán, Mikszáth nagy regényeinek megjelenése előtt, került a szerb olvasóközönség kezébe, de Mikszáth ekkor már a szerbek körében is ismert író volt. Elbeszélései, karcolatai a nyolcvanas évek második felétől kezdve elég gyakran szerepeltek a szerb lapok és folyóiratok hasábjain. Mikszáth alkotásainak szerb-horvát nyelvű túlzott közlése ellen a Mostarban (Hercegovina) megjelenő *Zora* (1901. 3. p.) c. irodalmi lapban Ljubomir Nedić¹ (1858—1902) irodalomtörténész, kritikus, belgrádi egyetemi tanár kifogást

¹ Nedić fenti írását nem sugallhatta magyarellenes érzés. Hiszen ugyanő néhány évvel korábban *Az élő szerb írókról* (Magyar Szajon 1894. I. 264.) című, a magyar olvasó közönségnek szánt cikkében többek között a következő mondatot írta le: „Szeretem a magyarokat, ezt a nemes, vitéz nemzetet, akikkel annyi jó és balszerencsét osztottunk meg a múltban, és akikkel a jövőben is megosztjuk azt, amit a sors rájuk és mi ránk mér”. Egy évvel később pedig 1895-ben az ő szerkesztésében megjelenő *Srpski pregled* c. irodalmi folyóiratban egy meleg elismerő cikk jelent meg Vajda Jánosról St. Mat. (?) (Budapest) tollából *Pedasetogodišnjica Jovana Vajde* (Vajda János ötvenéves írói jubileuma) címen.

is emelt a *Srpska prevodna književnost* (Szerb fordítási irodalom) c. cikkében. Nedić annak az óhajának adott kifejezést, hogy Mikszáth helyett inkább Lawrence Sterne (1713—1768) angol író fordítsák szerb-horvát nyelvre.

A fordítás forgó Mikszáth-kötet tartalma a következők: *Talpig ember* (Čovek od glave do pete), *Az öreg gróf* (Stari grof), *A brézói ludak* (Brezljanske guske), *Timár Zsóji özvegye* (Sofija Timareva), *Minden asszony — asszony* (Žena je žena), *Bede Anna tartozása* (Ona je nevina), *Szücs Pali szerencséje* (Sreća Pavla Siča), *A „Burkus”* (Burkoš), *A kétezeréves ember* (Čovek od dve hiljade godina), *A majornoki támadás* (Buna u Majornoku), *Két major regénye* (Roman dvaju majura), *A szép Bulykainé* (Lepa Buljkaiovića), *A kis csizmák* (Male čizmice), *Az a pogány Filcsik* (Onaj bezbožni Filčik).

A válogatás jól sikerült, Mikszáth jelentősebb rövid elbeszélései szép számmal szerepelnek a kötetben. Mikszáth előszava alapján feltételezhetjük, hogy neki magának is része volt a kis könyv összeállításában.

A szóban forgó elbeszélés-gyűjtemény az Újvidéken megjelenő *Letopis Matice srpske* 181. kötetében (135—136. p.) (1895) M[ilan] S[avić] é² tollából igen kedvező bírálatban részesült. A kritikus dicséri a jó fordítást, a fordító gördülékeny stílusát és kiemeli Mikszáth parasztfiguráinak kiváló jellemzését.

A fordítások valóban sikerülteknek mondhatók, mivel a fordító nem ragaszkodik szolgai módon a magyar eredetihez, s Mikszáth könnyed stílusát, szellemes fordulatait, ízes szólásmondásait a szerb-horvát nyelv szellemében igyekszik visszaadni és ez legtöbbször sikerül is neki.

Milan Savić fent említett kritikáját a következőképpen fejezi be:

„E gyűjtemény legfinomabb elbeszélése talán *Az a pogány Filcsik*. *A talpig ember* hatalmas tragikumot rejt magában; finom és — ha ilyen jelzőt szabad használni — isteni a lélekábrázolás *A kis csizmákban*. Érdekes, az emberi természet ingatóságát bemutató *Szép Bulykainé*, *Szücs Pali szerencséje* pedig az emberi ösztön ellenállhatatlanságának ábrázolásával.

Kétségtelen, hogy nekünk szerbeknek a legérdekesebb az író előszava *Néhány szó a szerb kiadáshoz* címmel. Így ír egy nemes lélek és egy igazi költő.”

Számunkra is mindenképpen Mikszáth előszava a legbecsebb e kis szerb-horvát nyelvű kötetben, melyből nagy írónk mély humanizmusa, igazi emberszeretete árad. Nem sikerült sajnos Mikszáth eredeti kéziratát megtalálnunk, ezért az alábbiakban a szerb-horvát nyelvű előszó magyar fordítását közöljük:

Néhány szó a szerb kiadáshoz.

Minden író ahhoz a fajtához tartozik, melynek nyelvét használja. Más irodalom számára idegen. Amely íróra ez nem vonatkozik, az nem jó író, azt nem érdemes olvasni.

S mégis örül minden író, ha alkotása valamilyen idegen nyelven lát napvilágot. Ez a mi³ hiúságunk.

Hát nekem is örömet okoz ez a könyv, mely imo a becsületes szerbek zengő nyelvén látott napvilágot. Mintha e könyvvel a lelkem is elindult volna lenge szárnyakon egy rövid kis útra a szerb tájakra, a Száva innenső és túlsó partjára.

Számomra csak a nyelv ismeretlen, magukat a szerbeket jól ismerem. Van közöttük sok barátom, szépszámu rokonságom és sok-sok földim. Őket is gyakran szerepeltetem írásaimban. S nyugodtan állíthatom, hogy mindnyájukat mint becsületes, értékes és jó embereket ábrázoltam, az asszonyok pompás szépségek, a férfiak hősiességek, elszántak és bátorszívűek.

A fordító szép számmal találhatott volna irodalmunkban e művemnél jobb alkotásokat, de az én írásaim nem találhatnának jobb fordítót, aki elbeszéléseim tartalmát és formáját jobban és lelkiismeretesebben adná vissza, s aki jobban igyekezett volna, hogy magának a mesének a ritmusát is átültesse egyszerű szerb népi nyelvre.

Menj tehát utadra kis könyvem! Nem vagy hivatva, hogy izgalmat hagyj magad után, sem hogy világhírességet terjessz magad előtt. Hiszen alig van más jogod, mint hogy vendégeskedj a szerb szépirodalomban, s ha csak jelentéktelen százalékát is viszonzod annak az élvezetnek, melyet a szerb népköltészet nyújtott nekünk, ez teljesen elegendő lesz részedről és számodra is.

² Milan Savić (1845 — 1930) kritikus, költő és műfordító. Mint költő nem ért el különösebb sikereket, magyar szempontból azonban említésre méltó *Dojčin Petar* c. drámai költeménye. E művét *Vino pije Dojčin Petar varadinski ban* (Bort iszik Dojčin Petar pétérvári bán) c. ismert szerb népdal alapján írta, és ennek fontosabb alakjai Dóczy (Dojčin) Péteren kívül Mátyás király és Janus Pannonius. A darabot — mely a dunamelléki népek együttműködésének szellemében íródott, s melyben Mátyás szemére veti Janus Pannoniusnak, hogy miért nem ír magyar nyelven — az újvidéki szerb színház a múlt század kilencvenes éveiben sikeresen adta elő.

³ Kiemelések a szerb-horvát nyelvű előszó szerint.

A politika átkozott vén boszorkány, ki minket könnyen összeveszít. Az irodalom jóindulatú bájos lengeszárnyú tündér, a béke anyja, aki arra tanít, hogyan szerethetjük meg egymást. . . . Két kert terül el egymás mellett, s mindkettő tele van mindenféle jóillatú virággal. Mekkora dőreség lenne a szorgalmas méhecskéktől, ha nem repülnének egyik kertből a másikba és nem szívják magukba az illatos mézet . . . a mieink az önök kertjéből, az önök méhei a miénkből?

Hiszen a kerítést csak az az útálatos átkozott boszorkány építi, fonja és foltozza!

Mikszáth Kálmán

Bár a fordításban kétségtelenül elhalványult az író mesteri stílusa, mégis érezzük ebben a kis előszóban is Mikszáth egyéniségét: közvetlenségét, egyszerűségét, kedvességét, emberszeretetét — és művészetének sajátos varázsát.

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

1—12. köt. Szerkesztik: Bisztray Gyula és Király István. Regények és nagyobb elbeszélések. 1871—1901. Bp. 1956—1959. Akadémiai K.

1956 elejétől egyik legnagyobb elbeszélőnk, Mikszáth Kálmán összes műveit is a kritikai kiadás módszerével jelenteti meg az Akadémiai Kiadó Bisztray Gyula és Király István gondozásában. Vállalkozásuk méretét talán azzal érzékeltethetjük legjobban, ha megemlítjük: Mikszáth összegyűjtött műveinek korábbi kiadásai meghaladták az ötven kötetet. Pedig ezek a kiadások nem is közölték az író teljes hagyatékát. De nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is bonyolult tudományos feladatot kellett megoldani. Hiszen a korábbi irodalomtörténet és filológia az újabb irodalommal vajmi keveset foglalkozott, így nincs számottevő Mikszáth-filológiánk sem. A Mikszáth-életmű első gondozójának, Rubinyi Mózesnek a Jubileumi Kiadást befejező Hátrahagyott Iratok (a továbbiakban Jk, ill. Hi) egy esköteteihez fűzött lakonikus megjegyzéseiben, Mikszáth stílusával foglalkozó kötetén és a Jubileumi Kiadásokból kihagyott művek bibliográfiáján kívül György Lajos és Scheiber Sándor motívumtörténeti tanulmányait és néhány részletkérdéssel foglalkozó tanulmányt tartatunk csak számon.

A kritikai kiadás szerkesztőire hárult tehát az előmunkálatok teljes elvégzése, nekik kellett összeállítaniuk a művek pontos kronológiáját, felkutatniuk a szövegek változatait, meghatározni a művek keletkezési körülményeit. E munkájukhoz a már említett filológiai anyagon kívül mindössze néhány több-kevesebb pontossággal megírt életrajzi és fejlődéstörténeti munka állott rendelkezésükre.

Az anyagfelmérő előmunkálatok alapján a szerkesztők Mikszáth-életművét öt ciklusba sorolták, ezeken belül az oda besorolt műveket szoros időrendben állítják. A ciklusok: „Regények és nagyobb elbeszélések”, „Elbeszélések”, „Versek és mesék”, „Cikkek”, „Levelezés”. A sorozat a „Regények és nagyobb elbeszélések” ciklussal nyílt meg.

A kritikai kiadás (továbbiakban: Krk) alapelveiben, beosztásában, jegyzetei elrendezésében az I. Osztály által meghatározott és „A magyar klasszikusok kritikai kiadásá-

nak szabályzatá”-ban (I. Oszt. Közl. V. köt. 239—241 l.) tételesen megfogalmazott iránymutatását követi, csak a szövegközlés helyesírásával kapcsolatban térnek el a szabályzattól. Ezt a változtatást két tény tette szükségessé. Egyrészt a nagymérvű vállalkozás az Akadémia számára csak úgy vált kivitelezhetővé, ha a tudományos kiadást összeköti az olvasóközönség szélesebb köreiből szóló ún. tömeg-kiadással. Másrészt — s ez az elsősorban fontos — Mikszáth művei különböző kiadókánál jelentek meg, különböző helyesírási szemléletet tükröznek. Ezek a helyesírási eltérések sohasem estek egybe a mű megjelenésekor érvényben levő akadémiai helyesírási előírással, hol elmaradtak tőle, hol megelőzték. Ha a szerkesztők a szabályzat ide vonatkozó pontját követték volna, akkor kötetenként más és más helyesírási „norma” állott volna elő, s csak tovább fokozta volna a zűrzavart. — Így, mint maguk a szerkesztők írják — „a mai akadémiai helyesírás következetes alkalmazása látszott az egyedül helyes megoldásnak... A központozást szintén a mai helyesírás elveinek megfelelően alkalmaztuk, arra törekedve, hogy az írásjelek is a mondanivaló minél jobb megértését segítsék elő. A régebbi kiadásokban ugyanis sokszor éppen az írásjelek hiányos vagy helytelen feltüntetése okozott súlyos értelemzavaró hibákat. Természetes, hogy minden egyéni nyelvi sajátóságot (régies vagy tájéjtést, egyes hangok vagy szavak nyomatékos megkülönböztetését stb.) kiadásunk híven megőrzi.” (Krk I. k. 250. l.)

A Krk egyes köteteinek jegyzetanyagát az alábbi fejezetcsoportosításban közlik: 1. Kéziratok és kiadások felsorolása. 2. A mű keletkezési körülményei, források. 3. Szövegváltozatok. 4. Tárgyi magyarázatok és vándormotívumok. 5. A műre vonatkozó irodalom.

*

Az első tizenkét kötetben* található művek kiadásfelsorolása és a szöveg változatainak számbavétele, tehát a kritikai kiadások

* 1. k. Ami a lelket megmérgezi, A batusz zsidó lánya, A lutri, A vár nagyje rókija. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1956. 307 l.; 2. k. Az apám ismerős. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. Nemzetes uraimék. Sajtó alá rendezte: Király István. 1956. 404 l.; 3. k. A lohinali fű, A két koljusziák, A beszélő köntös. Sajtó alá rendezte: Király István. 1957. 376 l.; 4. k. Galamb a kalitkában, A kis primás, Farkas a Verhovinán. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1955. 259 l.; 5. k. Kísértet Lublón, Az eladó bírtok, Páva a varjúval. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1957. 233 l.; 6. k. Beszterce ostroma. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1957. 324 l.; 7. k. Szent Péter esernyője. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1957.

szabványos feladatait megoldó rész is már sok új eredményt tartalmaz. Így elsősorban több műnek írt sikerült először pontosan megállapítani keletkezési idejét: a *Kisértet Lublón* c. nagyobb elbeszélésének megírását a kötetben való megjelenése alapján az 1896-os esztendőre tették, holott már 1893 elején megjelent a Pesti Hírlap tárcarovatában. Ennél még jelentősebb tévedést helyesbít a Krk a *Beszterce ostroma* és a *Szent Péter esernyője* kronológiai egymásutánjában. Több irodalomtörténeti kézikönyv attól a tényről megtévesztve, hogy a két regény szinte egyidőben, 1895 végén jelent meg kiadásban, megcserélte a sorrendet és a *Szent Péter esernyőjét* a *Beszterce ostroma* elé helyezte. Pedig a két regény befejezése között több mint másfél esztendőnyi idő telt el.

A szövegváltozatok számbavétele minden kritikai kiadás legizgalmasabb része közé tartozik: itt láthatunk bele az alkotómunka belső műhelytitkaiba. A napi sajtó számára dolgozó írók kéziratjai az esetek többségében elkallódtak. Erre a sorsra jutottak Mikszáth írásai is. Őt művének — sajnos, nem éppen a legjelentősebbeknek — kézírata azonban megmaradt. (*A lohinai fű, A kis primás, Körvélyesi csiny, A Krúdy Kálmán csinytevései, A szelistei asszonyok.*) A sajtó alá rendezők pontosan nyomon követték a kéziratok változásait és ebből igen érdekes tanulságokat vontak le Mikszáth írói módszeréről: könnyebben írt párbeszédek, mint leíró részeket, az utóbbiakban sok a törlés, javítás; tömörségre törekszik (névmásokat, kötőszavakat húz ki utólag); kerüli a szóismétléseket és árnyaltabb stílusfordulatokat keres. (Krk 3. k. 269—270. l.) A kéziratban található javítások arra mutatnak, hogy általában előre átgondolta meséit, nem fogalmazás közben formálta elbeszéléseit. Nagyobb törlések nincsenek, javításai csak a csiszolás nyomait viselik magukon. (Krk 9. k. 213. l.)

A kéziratok vallomásai természetesen csak az alkotás első megfogalmazásának jellegzetességeire utalnak. Mikszáth azonban az első — rendszerint sajtóban napvilágot látott — közlés után, mielőtt kötetben is megjelenetné (de sok esetben a későbbi kiadások alkalmával is) tovább csiszolja műve szövegét. E stílus javításokon kívül azonban számtalan olyan módosítást is találhatunk, amelyek hol kisebb, hol nagyobb mértékben a mű koncepcióját is változtatják. A fiatal író pályája elején egyik-másik hosszabb elbeszélésért több helyütt is közli.

A közlések eltérőek, világosan jelzik a téma kialakulása felé vezető utat. Így formálódott *A vármegye rókjája* és *Az apám ismerősei* c. elbeszélése. Az utóbbit 1875-ben *Egy homályos történet* címen tette közzé. Két későbbi kötetében (1883, 1898) felvette, a Jk-ban azonban már nem közölte. 1878-ban a Szegedi Napló hasábjain ezt a három évvel korábban írt elbeszélést kibővítve *Az apám ismerősei* címen jelentette meg. (A Szegedi Naplóbeli formát Mikszáth soha kötetben nem közölte, csak halála után jelent meg a Hi 18. kötetben.) A Krk *Az apám ismerőseit* tekintette főszövegnek, az *Egy homályos történetet* pedig teljes szövegében a Függelékben közli. A két szöveg összevetéséből kitűnik, hogy az 1878-ban átdolgozott elbeszélés főhősévé Bornemissza István csendbiztost tette, a történetet, amely korábban az 1860-as évek derekán vagy végén játszódott, a Bach-korszak idejére helyezte és ezzel egészen más atmoszférát teremtett. Terjedelmesebb szövegkijelölések, ill. betoldások más későbbi műnél is előfordulnak, ezek hol egy-egy alak jellemét módosítják, hol az író által feleslegesnek ítélt kitérőt tüntetnek el. Ezek a változtatások csak teljes szövegkörnyezetükben plasztikusak, így bemutatásuk-ról sajnos le kell mondanom. Egy igen érdekes, a már érett író belső válságára, a közéleti témától való átmeneti visszavonulására utal az *Apró képek a vármegyéből* c. 1899 végén befejezett elbeszélése. Ugyanennek az évnek a legelején kezdte meg lapjában, az Országos Hírlapban a *nagy szakállú Borcsánszky* című elbeszélésének közlését. Hat folytatás után a hetedikkel, a január 26-i számmal hirtelen befejezte elbeszélését. A befejezést a külső körülmények idézték elő: ez volt alig másfél éves lapjának utolsó száma. A közölt részekből kitűnik, hogy az író a megyei élet visszasságait, a hivatalnokok nemtörődöm tehetetlenségét akarta kigúnyolni. A félbemaradt művet Mikszáth 1899 végén befejezi. Az Országos Hírlapban megjelent szöveget az ott közölt utolsó két folytatástól eltekintve szinte változatlanul újra közölte és még két új fejezetet fűzött hozzá. A koncepció változását már azzal is jelezte, hogy az eredeti címet a *főispán vendégeire* változtatta, középpontban nem a megyei tunyaságot jelképező „nagy szakállú Borcsánszky” került, hanem az első változat két epizód szereplője, Hanka és a német professzor. A történetet Mikszáth kettőjük romantikus szerelmévé változtatta. Király István e változsból az alábbi következtetést vonja le: „Roman-

328 l.: 8. k. Ne okoskodj, Pista!, Nagy kutya a vicebíró. A zöld légy és a sárga mókus, Praszkovszky, a siket kovács, A gavallérok. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1958. 344 l.; 9. k. Két választás Magyarországon. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1958. 323 l.; 10. k. A demokraták, Új Zrinyiasz. Sajtó alá rendezte: Király István. 1957. 388 l.; 11. k. Apró képek a vármegyéből, A Krúdy Kálmán csinytevései, A mi örökös barátunk, Egy éj az Arany Bogárban. Sajtó alá rendezte: Király István. 1959. 336 l.; 12. k. A fekete kakas, A szökevények, A szelistei asszonyok. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1959. 364 l.

tikus történetek írásának esztendeje lett Mikszáth életében az 1899-es év (*A Krúdy Kálmán csínytevésai; Egy éj az Arany-Bogárbán; A fekete kakas*). A felnövő közéleti undor, s az annak ellenmérgeként ható mesélő vágy változtatta meg az Apró képek a vármegyéből kezdeti művészi kompozícióját is... De az 1899-es év romantikus történetei nemcsak a belső megtorpanást, az átmenetet is jelezték. Az átmenetet a közéleti szatíraktól a nagy társadalombíráló regények felé... (Krk 11. k. 212., 213. l.)

Nem lenne teljes a képünk a „Szöveg-változatok” fejezet nyújtotta anyagról, ha nem említenénk meg, hogy bár Mikszáth műgonddal alakította írásai stílusát, a részletekben való közlés, illetőleg írás, a gyors sajtó alá rendezés következményeként sok ingadozást találhatunk mellékalakjai családnevének (néhol még a személynevének) írásában, helységnevek alkotásában. A szerkesztők ezeket az elírásokat kijavították és a variánsok jegyzékében esetről esetre jelzik.

A szöveggondozás egyik lényeges eleme az alkotás szövegére rakódó szövegromlások hiteles helyreigazítása. A Mikszáth-életmű esetében ennek, a többszöri kiadás miatt, fokozott jelentősége van. Több százra tehető már az eddig megjelent kötetekben azoknak a javításoknak a száma, amelyeket a sajtó alá rendezők a kézirat vagy az első közlés alapján végrehajtottak. Néhány példa az örökletesség vált hibák javítására: „minden részeg emberen megérzik az állatok valamelyike. A mi hősnünkön csak a birka [hibásan: *abrakja*] látszott.” (*Galamb a kalitkában* 4. k. 16: 2), „veres [hibásan: *véres*] orral” (*Beszterce ostroma* 6. k. 25: 11), „búgó [hibásan: *buzgó*] érces hang” (uo. 121: 3), „az árvák és gyámoltalanok gondviselője [hibásan: *képviselője*] (Szent Péter esernyője 7. k. 26: 7), „átnyújtván [hibásan: *odányújtván*] azt Zrinyinek” (*Új Zrinyiász* 10. k. 55: 22), „két újját szájára illeszti [hibásan: *ereszti*]” (uo. 188: 29) stb.

*

A Mikszáth-filológia mulasztásait a jegyzet-apparátus két fejezettípusa, a művek keletkezési történetével és forrásaival foglalkozó részek, és a szöveghez kapcsolódó tárgyi jegyzetek pótolják. A felszabadulás előtti Mikszáth-irodalom elsősorban csak az anekdotikus eredetű motívumokra figyelt fel és a történelmi tárgyú írások forrásvidékére utalt. A Krk első tizenkét kötetének jegyzetanyaga e korábbi általános utalásokat konkrétta teszi és ugyanakkor felfigyel arra az inspiráló hatásra, amelyet az újságírás, a politikai élet alakulása gyakorolt az íróra. Ez a hatás természetesen nem mutatkozik meg mindig közvetlenül. Előfordul, hogy sokszor éveknek kell eltelnie, tapasztalatok-

nak kell egymásra rakódnia ahhoz, hogy a téma művé érjen, de olyan hatás is adódik, amely a már korábban kialakult művészi megfigyeléseket szinte robbanásszerű hatásal hirtelen művé érleli.

A *Nemzetes uraimék* keletkezési körülményeit vizsgálva Király István figyelmeztet arra, hogy a dzsentri-ről szóló regény téma megformálásához az 1880-as évek elején kibontakozó dzsentri-vita nagymértékben hozzájárult. Mikszáthot korábban foglalkoztatta az idő sodrából kiszakadó középnemesség helyzete. A dzsentri-vita ezeket a kérdéseket előtérbe állította és bár publicisztikai írásában Mikszáth véleménye inkább a konzervatív Asbóth Jánoséhoz állt közelebb, a vita további alakulása arra késztette az író, hogy regényében már inkább a liberális Láng Lajos álláspontját szálaltassa meg: a dzsentri érdekében nem az időt kell hátrafordítani vagy lassítani, a dzsentrinek kell hozzáidomulnia a változó időkhöz. A mikszáthi alkotó módszerre jellemző, hogy ehhez az „aktualitás” szülte regényéhez a környezetrajzot egyes figurái jelleméhez a motívumokat, jobbára saját fiatalkori, szülőföldi emlékeiből merítette.

A *Beszterce ostroma* „keletkezéstörténetét” maga az író árulja el egy később megjelent cikkében. E vallomás szerint a témát a bolondos Pongrácz gróf egyik távoli rokonától, Pongrácz Károlytól hallotta. A sajtó alá rendező Bisztray Gyula elsődleges feladatának tekintette az írói nyilatkozat adatainak és utalásainak tényszerű alátámasztását, hiszen a korábbi irodalom minden megállapítását a mikszáthi nyilatkozatból merítette. A tények szembesítésével kiemeli a regénynek az írói lelemény szülte részeit, elkülöníti a bár inspiráló, a műben mégis más alakot öltő esemény-mozzanatokat, bemutatja a mű megírásával kapcsolatos anekdotikus visszaemlékezéseket, és ezek összvetéséből vonja le a következtetéseket. Érdekes adatokat közöl a nedeczei várúr családjáról, majd sorra közli azokat az írásokat, amelyek a regény megjelenése után a Vasárnapi Újság hasábjain napvilágot láttak. Ezek az írások hol kételkedve fogadták a regényben bemutatottakat, hol még újabb adalékokat említettek a gróf don quijote-i tetteiről. Bisztray az általa bemutatott keletkezéstörténet új adatainak bemutatása után is figyelmeztet a még megoldásra váró filológiai feladatokra: még fel kell tárnai „a bolond grófról életében megjelent esetleges közléseket, amelyekre Mikszáth [a Nyílt levélben] csak homályosan és pontatlanul utal”. (6. k. 202. l.)

A mű genezisének történetéből adódó problémák késztették a szerkesztőket arra, hogy Mikszáth egyik ismert regényén, a *Két választás Magyarországon* kompozícióján változtassanak. Az alkotást Mikszáth több for-

mában közölte. 1893-ban írta meg a Katángy-leveleket, majd 1895-ben az „olvasók kívánságára” hőse élettörténetét. 1896-ban kötetben kiadta az 1895-ben írt élettörténetet, de hozzáfűzte Katángy leveleit és *Katángy egyéb művei* címen öt politikai karcolatát. 1898-ban pedig megírta hőse másodszori képviselővé választásának történetét *Egy választás Magyarországon vagy A körtvélyesi csiny* címen. A különböző időkben megalkotott írásokat a Jk-ban adta ki közös kötetben, az azóta általánossá vált *Két választás Magyarországon* főcímmel. A kötet hármas tagolása (Katángy viszontagságos élete, Katángy levelei, A körtvélyesi csiny) közismert. A Krk e hármasból — az alábbi megindokolással — elhagyta Katángy leveleit: „A Krk jelen ciklusa mellőzi, illetőleg egy későbbi ciklus számára tartja fenn *Nagy-ságos Katángy Menyhért országgyűlési képviselő úr leveleit*. Nemcsak azért, mert gyűjteményünk ez első ciklusa kizárólag Regényeket és nagyobb elbeszéléseket hirdet, hanem azért is, mert ezek a levelek Mikszáth országgyűlési karcolatainak szerves tartozékai és műfaji szempontból egyaránt egy későbbi csoportba, a Politikai karcolatok ciklusába valók.” (Krk 9. k. 183. l.) Véleményem szerint ez az érvelés még formai megfontolások alapján is vitatható. Az igaz, hogy a Katángy-levelek a Wekerle-kormány idején Mikszáthnak az álnév mezébe burkolt országgyűlési karcolatai voltak, de ez a rejtőzködés már akkor irodalmi célzatú. Katángy Menyus alakjában a kormányt mindenben támogató mamelukot formázta meg. Nem véletlen az sem, hogy amikor Menyus élettörténetét megírta, a kötetkiadásba beleillesztette a Katángy-leveleket is. Szerves összefüggést teremtett a pénztelen dzsentri hí hozományhajszája és a családi kapcsolatok révén a parlamenti mamelukok politikai „hozomány-hajszája” között. A Jk-ban végrehajtott további összevonás sem véletlen szülötte. A hármas tagolás ebben az esetben meggyőződésem szerint annak a társadalmi, politikai konzekvenciának az eredménye, amelyet az 1900-as években írt nagy regényei is tükröznek: a magyar liberális politika válságának okát az elmúlt évtizedek alacsony szintű „dzsentri centrikus” politikájában látta. És e politizálás alappilléret a Katángy Menyusok mameluk-szolgasága teremtette meg. Tehát itt a formai megfontolások nem játszhatnak szerepet, hiszen a ránk maradt végső kompozíció Mikszáth elképzelését tükrözi.

Az 1890-es évek vége két jelentős munkájának keletkezési körülményeit Király István Mikszáth politikai csalódásaival köti össze. A *demokraták* megírását Mikszáthnak a magyar progresszió felemásával kapcsolatos ellenérzéseiből eredezteti, korábbi novelláiban

és országgyűlési karcolataiban megbúvó utalások alapján. Filológiai adalékokkal alátámasztva bemutatja, hogy az író a két elbeszélés hősét élő személyek jellemvonásából gyúrta: a *Szervusz, Pali bácsi* Molnár Pálját részben Blaskovics István, részben Fejérváry Miklós alakjából gyúrta össze; az *Ugyan eredj Rákócziadal* hőse pedig Kállay Ákos. Az elbeszélés első változatában alakját eredeti nevén szerepeltette, és ez kisebb sajtópolémiát váltott ki. Király közli ennek az anyagát és hozzáfűzi Mikszáthnak magánlevelét, amelyet e vitával kapcsolatban az egyik Kállay-rokonhoz intézett. A levélben igen érdekesen fejtegeti véleményét a történelmi tények írói ábrázolásával kapcsolatban. Az *Új Zrínyiász* keletkezési körülményeit szinte külön tanulmányban tárja fel. Bemutatja és jellemzi a regényfolytatásokat közlő *Országos Hírlapot*, Mikszáth rövidéletű lapvállalkozását. Felfigyel arra, hogy az újság már 1897 novemberében bejelentette az *Új Zrínyiász* folytatásos közlését, Mikszáth pedig december 17-én Milyen lesz „Az új Zrínyiász” címen ismerteti terveit, valójában azonban csak február derekán jelent meg az első részlet. A nehézkes nekiindulásban Tisza Kálmán előzetes aggályoskodásának nyomait fedezi fel Király. Megállapításait az író későbbi, a tényeket kissé szépitő vallomásával támasztja alá. A regényt kiváltó külső körülményekre utalnak a fejezet további részletei: felidézi II. Vilmos német császárnak Zrinyit dicsőítő beszédét (1897), amely a magyar közélet nacionalistáit fokozott öntönjenezésre készítette; bemutatja a klerikális reakció pártjának, a néppártnak botrányait, a parlamenti életet gátoló obstrukciós vitákat és a politikusoknak a közgazdasági életben folytatott tevékenységét. Ezekből az aktuális elemekből formálta meg Mikszáth regényének szatirikus szálait. Zrinyi Miklós életére vonatkozó történelmi tényeket; szöveg szerint kimutathatóan Horváth Mihály történelemkönyvéből merítette. Végül utal az irodalmi ösztönzésekre is.

A Krk izgalmas újdonságai azokhoz a művekhez kapcsolódnak, amelyek keletkezésének forrásvidékét, a politikai élet alakulásának művészi tükröztetését a korábbi kutatás majdnem teljes egészében mellőzte. De lényegesen új és főként konkrét anyagot nyújt a történelmi témákat feldolgozó művek keletkezéstörténete is. A *kis primás* forrásait Bisztray Gyula Fraknói Vilmos „Mátyás király élete”, Horváth Mihály „Magyarország történelme” és Teleky József „Hunyadiak kora Magyarországon” című műveiben találja meg. A *két koldusdiák* közvetlen forrásainak számbavétele (Thaly Kálmán, Horváth Mihály) mellett Király István utal a regényben előforduló történelmi hiúlensé-

gekre és pontatlanságokra és a történelmi tények írói felhasználását összeveti Jókai írói gyakorlatával. A *Kísértet Lublón* című regényében Mikszáth utal egyik forrására, Matirko Bertalannak az *Ethnographia* 1890-es évfolyamában megjelent értekezésére (ennek szövegét a Krk jegyzetanyagában közli), Bisztray Gyula e szöveg mellé odahelyezi a fiatal Mikszáth egyik olvasmányélményét, Jósika Miklós „II. Rákóczi Ferenc” c. regényét, ezzel is utalva arra, hogy az író érdeklődését már korábban magára vonhatta a Kasperek-téma és idézi még Mikszáth Kálmán egyik kedves olvasmányának, a Pitavalnason hasonló helyzetet bemutató részletét.

E néhány példa is érzékelteti, hogy a művek genezisést tárgyaló részletek nagymértékben elősegítik a Mikszáth-filológia kibontakozását és belevilágítanak az írói munkamódszer eddig ismeretlen mozzanataiba. A „Szövegváltozatok”-at követő „Tárgyi magyarázatok” pedig a részletes filológia eszközeivé váltak a Krk-ban. A ma már homályos utalások magyarázata mellett a szerkesztők a Mikszáth-életműben visszavisszatérő motívumokra, helyzetekre utalnak, anekdoták forrásait, módosulásait, felfelbukkanásait tartják számon. Ezekben a látszólag apró jegyzetekben sokszor hosszú hetek és hónapok munkája rejlik.

*

Az egyes művekre vonatkozó jegyzet-apparátust az irodalom bemutatása zárja le. Nyomon követi a művek irodalomtörténeti utóéletét a megjelenést követő kritikai fogadtatástól napjainkig. A Krk-nak ezt a célkitűzését helyeslehetjük, hiszen az egykorú kritikai visszhang által megütött hang nagymértékben befolyásolja a mű későbbi utóéletét, de nemcsak ezt, hanem az egész írói életmű hangsúly-arányainak kialakulását is. Mikszáth irodalmi hírnevét a *Tót atyájak* és a *Jó palócok* rajzaival vívta ki. Ez a tény hosszú időn át befolyásolta a *regényíró* műveinek fogadtatását. A *Nemzetes uraimék*, *A lohinaí jű*, *A két koldusdiák* egykorú kritikáiból kitérünk, hogy ezekben a művekben nem a nagy epikára törő író szándékát méltányolták, hanem a rajzok szempontjából vizsgálták újabb írásait és minduntalan hanyatlásról, „regényírói képesség” hiányáról értekeztek. A kilencvenes évektől kezdve a kritikai fogadtatás már megoszlik. A libe-

rális irodalmi csoport elismeri regényírói tehetségét, a konzervatív körök még mindig a korábbi álláspontot képviselték, azaz nem tudták felfedezni a regényírói vénát. De ezekben az ellenvetésekben már ott bujkál a ki nem mondott vád is: a korabeli társadalmi problémák felé való fordulás nehezémezése. Az irodalomtörténeti utóéletben az egyes művekben a szerzők irodalmi állásfoglalásának megfelelően bukkannak elő az említett kritikai szempontok.

A szerkesztők a művek utóéletéhez szervesen hozzátartozónak tartják a színpadi feldolgozásokat és megfilmesítéseket. Álláspontjukkal teljes egészében egyetérthetünk, hiszen köztudomású, hogy különösen a Horthy-korszakban sorra vitték színpadra vagy a film vásznára Mikszáth alkotásait. Ezek az átdolgozások az eredeti művek „áthangolásával” nagymértékben befolyásolták a műről és az író életművéről kialakult közvéleményt. Elég csak a Harsányi Zsolt-féle átdolgozásokra utalnunk.

Az irodalmi utóélet tehát vitathatatlanul szerves tartozéka a Krk jegyzet-apparátusának. Erről az említett tények és a kötetekben található további anyagok mindenkit meggyőzhetnek. A tizenkét kötet átlapozásakor azonban szembeötlővé válik, hogy a Krk szerkesztőit ezen a területen nem mindig vezetik egységes szempontok, sokszor túlzottan részletesen idéznek egy-egy írásból. Ez különösen ott válik feltűnővé, ahol a Mikszáth-irodalom egy-egy korábbi, viszonylag könnyen hozzáférhető darabját idézik, vagy a felszabadulás utáni, részben könnyen hozzáférhető, szakfolyóiratban megjelent írást túlzott részletességgel, ill. teljes egészében közlik, vagy irodalomtörténeti szempontból jelentéktelennek tűnő alkalmi kritikák ún. „üres járataival” is foglalkoznak. Ez a bőbeszédű idézési módszer sokszor elhomályosítja a lényegét. A sorozat további kötetiben ezt az egyenetlenséget könnyűszerrel el lehetne kerülni.

*

A Mikszáth Kálmán Összes Művei első tizenkét köteté már eddig is a Mikszáth-életmű számos ismeretlen összefüggésére, az írói munkamódszer eddig figyelembe nem vett formáira hívja fel a figyelmet. Gazdag filológiai eredményei pedig remélhetőleg további kutatásokra serkentenek. *Rejtő István*

KÖHALMI BÉLA: A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KÖNYVTÁRÜGYE

Bp. 1959. Gondolat K. 258 I. 12 t.

A Magyar Tanácsköztársaság, fennállásának rövid ideje alatt, kulturális területen is igen sokat végzett; csak most, a különféle emlékezők, tanulmányok és szöveggyűjte-

mények megjelenése után lehet igazán látni, hogy mennyit. Köhalmi Béla régóta várt könyve 1919 könyvtárügyének első hiteles ismertetését adja s igazolja régen meglevő

sejtésünket: mindaz, ami tudományos és népművelési szempontból e kérdéssel összefügg, igen nagy jelentőségű a magyar kultúra egészét tekintve is. A Tanácsköztársaság idején mindenütt nagy előrehaladás történt, de — alapos történeti okok miatt — a könyvtárügyi terén végzetek kiemelkednek a 133 nap nagyszerű eredményei közül is. Szabó Ervin és a köréje gyűlt liberális-szocialista csoport hosszú időn át tartó rendszeres munkája készítette elő a tanácshatalom könyvtári politikájának sikerét és tette lehetővé, hogy európai viszonylatban is a kor követelte legmagasabb színvonalon bontakozhassék ki ez a politika. A szerző, e csoport egyik legtevékenyebb tagja, a Tanácsköztársaság könyvtárügyének egyik irányító biztosa az egyetlen, aki mindezt a tények felsorakoztatásával egyértelműen bizonyíthatta is.

A könyvtárügyi megbízottak irattára ugyanis a Tanácsköztársaság bukása után elkallódott s ma már kevés a reménye, hogy valaha is előkerül. Éppen ezért mind ez ideig csak az ellenforradalom alatt készült, sokszor céltatosan ferdítő összefoglalásra voltunk utalva s 1919 könyvtárügyének adataiból csak azokat ismerhettük, melyeket a kurzus könyvtári szakemberei jónak láttak közölni. Kőhalmi Béla alig használ fel valamit ezekből az adatokból, hiszen azok ellenőrzésére nem nyílt lehetősége; ellenben alapos kutatómunkával derített fel egy sor, eddig lappangó dokumentumot az egyes könyvtárak irattárában, közzétéve egyben néhány sikeresen megőrzött egyéni feljegyzést is. Könyvét számos egészen új történeti adat felsorakoztatásán túl az is jellemzi, hogy szigorúan megmarad a tényeknél, annál, ami történt, s nemigen szól azokról a tervekről, melyek nem valósulhattak meg. (Ezért választotta műve címéül is a könyvtárügyet, a könyvtári politika helyett.)

A Tanácsköztársaság idején végrehajtott intézkedések jelentőségét tudományos alapossággal úgy támasztja alá, hogy egy-egy kérdés érintésekor annak egész előtörténetét röviden összefoglalja, s bár néhány esetben (például a 63. lapon, a múzeumpolitika ismertetésekor) túlzott részletességgel megzavarja a kötet fővonalát, gyakorlatilag vázlatosan a magyar könyvtárügy századeleji helyzetképét is adja. Igen tanulságos adatokat sorol fel a múlt század egészséges polgári törekvéseinek (elsősorban Trefort Ágoston terveinek) előadásáról, a magyar imperializmus kultúra-ellenességéről, a hazai könyvtárügy erőinek elsorvasztásáról, s ezzel kapcsolatban mutat rá arra, hogy a proletárhatalom tulajdonképpen a cserbenhagyott polgári terveket is megvalósította, sőt, a legmerészebb elképzeléseken is túllépett.

A Fővárosi Könyvtár radikálisai a legfejlettebb polgári módszerek felhasználásával, angol és amerikai tanulmányutak tapasztalatainak leszűrésével készültek már az első világháború előtt a teljesen liberális alapokon nyugvó könyvtárpolitika uralomra-juttatására. A közülük kikerült 1919-es vezérkar azonban nem elégedett meg ennyivel: mind a tudományos, mind a közművelődési hálózat területén a proletárdiktatúrát igyekezett szolgálni. Kőhalmi egyúttal szerencsésen mutat rá arra is, hogy a konzervatív beállítottságú, de szakmailag jó könyvtári vezetők közül hogyan lehetett nem egyet éppen a tervek és a tettek nagyszerűségével megnyerni e szolgálathoz.

A szerző adat-fiztetete, ragaszkodása a tények, az eredmények érveléséhez a könyv hitelét vitán felülivé teszi ugyan, a *tervek* részletes ismertetése nélkül azonban — úgy érezzük — némileg csonka marad 1919 könyvtárügyének képe. A korra oly jellemző felszabadult (sok irreális, de sok megvalósítható) tervezettség bemutatásával nemcsak hogy a Tanácsköztársaság könyvtári politikájának irányáról kaptunk volna még lenyűgözőbb képet, de többet érezhettünk volna azoknak a hónapoknak a lendületéből is. Kőhalmi Bélának — érthetően — egyik legfontosabb feladata az volt, hogy a Horthy-korszak rágalmaival a tényeket állítsa szembe, de néhol talán túlságosan is védekező, magyarázó mű született e koncepció alapján. A szerző puritanizmusa esetenként önmagával szemben is túlzottan nyilvánul meg: szerénységből saját szerepét a valóságosnál kisebbnek mutatja meg, és sem a *Könyvtári Szemlével* kapcsolatos nagy munkáját, sem a Dienes László mellett végzett szervező és irányító tevékenységet nem tünteti fel a kellő súllyal (sőt, a 179—180. lapon olvasható cikk szerzőjeként sem nevezi meg magát).

Külön szólni kell a könyv érdekes stílusáról, mely a tudományos prózát a forradalmár szókinccsel ötvözi. Jelzőivel folytonosan visszautal az alapvető osztályellentétekre s látszólag nyugodt mondatai így izzanak át a Tanácsköztársaság egyik vezetőjének érzelmeivel. Ez a letagadhatatlanul megnyilatkozó szubjektivitás, mely az értekező stílus szorítottságában teljesen kiáradni nem tud, különös vibrálással tölti meg a sorokat. S jogszerű teszi, immáron a tudományos színvonalú mű elvégzése után, az *emlékezések* összegyűjtésének és megírásának kérdését is. E könyv gazdag adattárának és sok utalásának alapján hasonló értékű emlékgyűjtemény ugyancsak értékes adalékokat szolgáltatna az utókornak.

Szabó György

ADY ENDRE VÁLOGATOTT LEVELEI

A leveleket válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Belia György. Bp. 1956. Szépirodalmi K. 644 l. 24 fénykép.

Egy élet és egy kor dokumentumai — ezt a címet adhatnánk a válogatott levelezést bemutató írásnak. Ady maga versben többször vallott rendkívülinek érzett életéről: „Én élni és hódítani fogok egy fájdalmas, nagy élet jussán” — (Ifjú szívekben élek) — írta élete vége felé. „S én, jaj, magamnak vagyok hőse” — panaszkolta az Ilosvai Selymes Pétert idéző versében. Ebben a vaskos levelezés-kötetben engem legfőképpen ez a probléma izgat: a levelek vallomása Ady életéről. Az Ady-élet minden szférájába bepillantathatunk e levelezés tanulmányozása közben: a „hotel szobák lakójának” mindennapjait csakúgy felidézük, mint ahogy a mindennapoktól ihletett Ady-poézisnek a háttérére is sok esetben fény derül itt.

Ez a 620 Ady, ill. Adyhoz írott levél időben több mint húsz évet ölel fel: 1897. IV. 24-én datálódik az első és 1918. IX. 7-én az utolsó. A feladási helyek Érmindszenttől Csucsáig — Ady életének kezdő és záró állomásai — változnak, közben Párizst, Budapestet és a levelezők tartózkodásának más-más pillanatnyi helyét is érintve. A címzettes, ill. feladók nevei között olvashatjuk a szűkebb család tagjain kívül az irodalmi és más barátok, ismerősök neveit is, valamint a korabeli közélet egy-két képviselőjének nevét. A levelek témái Ady magánéletéhez kapcsolódnak: anyagi gondok, kiadási ügyek, családi bajok, szerelmes levelek — s csak ritkán térnek ki az alkotással kapcsolatos gondjaira. Igaz, hogy ilyenkor rendszerint fontos vallomások buknak ki Adyból.

A levelekből kirajzolódó Ady-portré: egy neuraszténias ember arcvonásait mutatja: „Nekem ellenségem az élet” — írja Brüll Bertához (1905. II. 16. 116. l.). S ezt az az Ady írta le, aki többször is variálta azt a gondolatot, hogy: „idegeimből élő fajta vagyok” (Lédához 1905 őszén — 129. l.) — később — ugyancsak Lédának, s mindkét alkalommal kissé mentegetőzősképpen is megismétli: „Idegeimből élek és idegéletet élek” (1909. október 8. után. 298. l.). S nem sokkal később így vall önmagáról, szintén Lédának: „Iszonyú neuraszténias vagyok. Rettenetes gyötrelmem minden írás... Csak éppen nem akarom magam még végleg elesni hagyni.” (Bp. 1906. máj. 10. — 150. l.) S így sorakoztathatnánk a vallomásokat, amelyek mindmind egy neuraszténias idegrendszer vitustáncáról vallanak: az élet, sőt a természet legkisebb eseményei, rezdülései hatással vannak Adyra: „...havazó télre virradtam s ez földérintett” (1903. XI. 29. Brüll Bertához. 76. l.). Am a következő napi levélben ezt

olvashatjuk: „...állandóan ideges vagyok. A tegnapi kis örvendeztető télnek vége. A sár még nagyobb, s a felhők még piszkosabbak” (1903. XI. 30. Brüll Bertához. 77. l.). A művészileg is legszebb ilyen vallomást azonban egy Lédához írott levélből idézhetjük: „...csúnya, fekete, sáros a világ, csupa vizes hajlandóság az ólmos ég, ökörszekér vagy faláb hozhatna érintkezésbe az érmindszenti külső világgal, ha egyáltalán vágnék erre az érintkezésre, engem már napok óta földhöz verve tart ennek a csúnya falusi ősznek a hangulata, deportált lénynek érzem magam...” (1903. XI. 23. Diósy Ödönéhez. 70. l.)

*

Bizonyos levelezés-egységek bontakoznak ki: egy-egy periódusban voltak alkalmi levelező partnerei és volt, aki egész életében elkísérte: korai — Párizs előtti — korszaka levelezéséből messze kiemelkednek a Somló Bódoghoz, Biró Lajoshoz és Brüll Bertához írottak: nekik vallja meg legőszintebben kételyeit, önmagát, tehetségét, művészetét illetően: „Én tudom, hogy neked és nekem igazunk van s hogy voltaképpen minden mindegy. De mégis csak irigylenedők, kik erre az igazságra sohse jönnek reá” — írja Biró Lajosnak 1903 őszén. Somló Bódoghoz néhány nappal később írt leveléből hallatlan művészi tudatosságára és igényességére derül fény: „Első nagyobb dolognál nem elegendő, ha esztétikámmal tisztáztam a kérdést. Hátra van a nagyobb. Most már mennyi kell lealkudnom a sikerért és a publikum nivójáért, de úgy, hogy sem én ne vessem meg magam nagyon, se azok, kik nem tartoznak számolni avval, hogy én leszállítottam a magam értékét. Keresői diszpozíció ez.” Ady tehát mindjárt társadalmi relációjában vizsgálja művészetét, de emellett állandóan felszínre tör belőle a szubjektív kétely is: „Féltérek, gyöngeségek — írja akkori írásairól. — Föl fog emészteni a tehetetlenség, amely a költés első pillanatában a leghatalmasabb érzéseimnek gátakat rak.” (Somló Bódoghoz. 1903. XII. 18. — 91. l.) Ezek az önmagával kapcsolatos kételyei művészi szinten összegeződnek egyik ekkor írt, s igen szép novellájában, a Leczy Tóni-ban. S írjuk ide még azt a mondatát is az egyik Biró Lajoshoz írott levelének, amelyik szintén fontos önvallomása: „Talán egész életemben a te hatásod volt reám a legerősebb, a legmaradandóbb” (104. l.). Párizsi útja céljáról is többször ír ezekben a hónapokban, a legpregnansabban

talán egy Diósy Ödönkéhez írott levélben: „... egész utammal az a céloom, hogy a jövőm érdekében tegyek valamit, s megmentsem magam a vidéki elzúllástól“ (72. l.). „Nem monok le többet önmagamról. A magamé akarok lenni“ — írja Brüll Bertához ugyan-csak ezen az őszön (59. l.). Ezekkel a több címzetthez intézett levelekből való idézetekkel azt hiszem sikerült dokumentálni ennek az 1903-as ősznek sorsfordító jelentőségét Ady életében.

S míg ezzel a három emberrel — Biró Lajossal, Brüll Bertával, Somló Bódoggal, az 1903-as ősz tanúival — később csak szórványossá válik a levelezés, ekkor lép be az életébe az az Asszony, akihez csaknem kilenc évig íródnak az önmagát pillanatnyi idegállapotában is legmélyebben megmutató levelek: Brüll Adél. „Örjögő“ korszaknak lehetne nevezni a megismerkedésük első — 1903 ősze—1904 január között írott Ady-levelekből kirajzolódó periódust: s ezekből a levelekből az derül ki, hogy Léda mindenképpen a rég várt, de éppen jókor érkezett Felszabadító volt Ady számára: a bakfisok, színésznők és orfeum-szereplők után az első nő, akiért mindenképpen érdemes volt lán-golnia: ez a nagy élmény érteti meg a korai levelek ilyen vallomásait: „Ma már nem az elpusztulás vágya volt bennem erősebb, de élni és provokálni az életet Magáért“ (43. l.). „Én az akarok lenni, aminek Maga akar engem“ (1903. IX. 23-i levél. — 48. l.). S már ekkor leírja azt a mondatot, amely ennek a szerelemnek a legjellemzőbb vonását mutatja meg: „Soha jobban nem szenvedtem még meg, mióta Magát ösmerem, a Maga látásáért“ (50. l.). Hányszor elmondja ezt a szerelem kilenc éve alatt. „Mindig — s ha lehetett, mindenképpen — hangoztattam, hogy maga által vagyok valaki, ha vagyok. Ha fáj valami magától, az néha-néha egy kis nagyon-asszonyos gyarlóság, mely — én tudom legjobban, sőt talán egyedül — nem illik a maga mindenképpen egyetlen, csodálatos értelmű és ösztönös emberségéhez.“ S ugyanebben a levélben így jellemzi önmagát: „kevés emberpéldány van ma már olyan sok becses, jó indulattal, gyermekes, fehér hittel és szeretni tudással elég székspszis és értelem mellett egy asszonyhoz, aki Maga, az élethez s önmagához, mint én. A többi: idegrángás, roham, szeszély, de múlt és nem igaz. Tartsuk meg egymásnak magunkat s ne keressünk alantasságokat egymásban. Ember még nem akarta szilárdabban asszony-ember társával a minden lehető boldogságot, mint én, a híres momentáné. S rendelkezézzék — meggondoltan írom — az élettemmel, ahogy maga akarja!“ (12—9. l.). Van olyan pillanata ennek a szerelemnek, amikor Ady az egész megelőző életét ennek az élménynek a szempontjából látja: „És egész

életem — készülés volt s készülés Magához.“ (147. l.) Az idézeteket szaporíthatnánk, idézhetnénk Léda permanens féltékenységről valló részleteket, rámutathatnánk az Ady—Léda-ügy furcsaságaira (Diósy Ödön szerepe stb.), s ugyanitt a titkolt asszonyi fájdal-makról is beszélhetnénk, amelyek a néhány fennmaradt Léda-levélből derülnek ki — de az eddig bemutatott részletekből is igazolódik, hogy a Léda-verseket magyarázzák a Lédával való levélváltások. (S így különösen sajnálhatjuk, hogy Léda leveleiből oly kevés maradt fenn.) S a verseket s a levelezést egységben látva, az Ady—Léda kapcsolat legáltalánosabb jellemzéseként ezt az Ady-levél-részletet érzem — szemben az Elbocsátó szép üzenet már torzított látásával: „Áldja meg az Isten azért, amiket átéreztetett velem“ (135. l.). Igen, ez volt a lényeges mozzanat ebben a szerelemben: új érzés-szférákat tárt fel Ady lelkében ez a nagy élmény. Így lett ez a polgári szemmel „amoralis“ kapcsolat a legnagyobb emberi élmények „átéreztetésére“ alkalom.

*

A kortárs irodalom színe-java felsorakozik e levelezés-kötet hasábjain. Maga Ady is úgy jelenik meg elöttünk, mint a modern irodalom tudatos szervezője: „olyan kevesen vagyunk, hogy még levélbanalítások árán is ápolni kell a mi közösségünket“ (93. l.) — írta Hatvany Lajosnak a barátságukat megalapozó levelében. „A modern irodalom nagy ügyé“-ről volt itt rendszerint szó, ahogy Schöpfung írta Adynak (360. l.). S itt mindjárt jegyezzük meg, hogy az Adyt körülvevő barátok, értők közül Bölöni, Hatvany mellett messze kiemelkedik Schöpfung Aladár. A leghiggadtabb leveleket a kortársak közül ő írta Adynak. Ő már ekkor felülemelkedett a kortárs érzékenységen és szinte az irodalomtörténész távlatából nézte Adyt (L. pl. 221—223. l.). Úgy jelenik meg Schöpfung ebben a levelezésben, mint az utakat többfelé szeretettel egyengető barát. Helyzete folytán is inkább tehetette ezt, mert nem kötődött a Nyugathoz. — A Nyugattal való bonyolult kapcsolatáról is ezekből a levelekből tudunk meg lényeges momentumokat: „ti nem mindenkinek engeditek meg a véleménymondást“ — (319. l.). A század első két évtizede sokféle irodalmi törekvéseiről is képet kapunk: pl. Horváth János egyik Adyhoz írott levelében „józan modernség“-ről ír, mint ami felé a Budapesti Szemlé is tendáltni kell (316. l.). Nem célunk itt ilyen szempontból teljesen bemutatni a kötetet, inkább csak néhány jellemző vonást szeretünk volna kiemelni. S így éppen csak megemlítjük a párizsi évektől a haláláig elkísérő, mindig segíteni kész, hü-

séges barátot, Bölöni Györgyöt, Hatvany Lajost, az Ady mellett harcoló esztétát s mecénást: nekik írja meg például a háború miatti rettenetes szenvedését (505., 534. l.). „Minden ellenem s életem eredményei ellen” — írja 1916 októberében Bölöninek (534. l.). S csak példaként említjük meg a Móricztól kicsiholt életre szóló fogadalmat (292. l.), s azt, hogy Áchim „lelkem danoló madarának” nevezi Adyt (195. l.), s azt is, hogy Kaffka levelei is milyen vallomásokot tartalmaznak mind Ady hatásáról, mind pedig a saját művészetéről. S arra, hogy tudott Ady embereket megítélni, meglátni, a legjobb példa a Pintér Jenőhöz írott levél (468. l.). Ahogy Kosztolányi egész költészetére következtetett első kötetéből, úgy villantotta fel Pintér egész későbbi pályáját korai megalkuvásaiból. És hogy mit jelentett az Ady-líra a legjobb kortárs koponyáknak, annak érzékeltetésére idézzük Jászi Oszkárt: „Nagyon kimerülten és elutazás előtt úgy érzem, hogy egy nagy adósságom van Önnel szemben. Megköszönni azt a sok vigaszt, reményt és kipihenést, amit az Ön csodálatos verseiből kaptam. Mikor ennek a mai generációnak minden termékét rég elporlasztotta az idő, s elenyésztek mindazok nevei, kik filozófiát, művészetet, tudományt és propagandát csináltak, az Ady Endre neve és poézisa még mindig élni fog” (205. l.). S az érzéseit szemérmesen rejtegető Schöppflin is leírja, hogy „testvért lát” Adyban (187. l.), s hogy Ady lírájában a saját lelkének tükrét látja, s éppen ezért „a személyes hála érzése is” fűzi Adyhoz (199. l.).

*

A kötet hallatlan gazdagságából még néhány mozzanatot emelünk ki: rendkívül érdekesek, sokatmondóak az alkotásra vonatkozó vallomásai: Juhász Gyulának a saját hangját már megtalált költő ad tanácsot (124. l. — 1905. VII. 30-i levele) — a Radó Antalhoz írott levelében máig kiaknázatlanul vallott tárcanovelláiról (1907. VI. eleje. — 163—164. l.). A háború alatt rendkívül fontos vallomást tett testvéröccsének az „asztalfiók számára” írt versekről (537—538. l.). Sok szó esik ezekben a levelekben Ady betegségről, egyáltalán egészségi állapotáról: az olvasót a hihetetlen, szinte csodálatos regenerálódó képessége lepi meg, ahogy mindegyik zuhanás után összeszedi magát.

*

A levelekből kirajzolódó Ady-élet volta-keppen egyénileg színezett életformája a polgári korszak művészenek, aki már a saját munkájából kell, hogy megéljen, hiszen mögötte már nem áll a független alkotást lehetővé tevő vagyon. „... de meg írnom kell, hogy éhen ne vesszek” (321. l.) — írja

Lédának 1910-ben. Innen érthető kompromisszumai, állandóan zavaros pénzügyei, s az olyan jellegű megjegyzése, hogy „... szeretnék Adyhoz méltóbban élni” (482. l.). Egyáltalán: e levelezéskötet végigolvasása után még nagyobbá válik előttünk Ady: így látjuk csak, hogy milyen mindennapok között dacolta ki a líráját.

S e levelezés-kötet tanulmányozása segített hozzá, hogy mélyebben megértsem egyik legszebb, egykori iskolájába — Kincs Gyulának — üzenő versének sokszor olvasott sorait:

Arcomon ma is áldott tekintetét
Szemeidnek érzem,
Mennyit biztattál és az élet-öröm
Nem jön el hozzám, nem jön mégsem, mégsem
.....

És mégis-mégis, ha nem is örömet,
Szép megkísértetni az élet talányát.
(Vén diák üdvözlete.)

E között a mégsem és mégis között hullámszik ez a líra. A legnagyobbak e között a dilemma között éltek, s innen, erről a mégisről dobták fel az életüket. Erre a mégsem-mégisre próbálok a feleletet már régóta megtalálni. Ez a levelezés csak megerősített abban a sejtésben — amiről életműve különböző szféráiban is együttesen árulkodik —, hogy ez az ember az élet legnagyobb ügyeiben maradt egyedül. Ady „dekadenciája” is innen érthető: ezt a „dekadenciát” az élete töltötte fel szomorúsággal, s nem egy irodalmi divat rekvizitumait ismétli. Ady valóban az életét dobta arra a máglyára, amely a tehetségét állandóan vörös izzásban tartotta. S egyben Ady életműve segített mélyebben megérteni egy régi, nagy igazságot: minden megvalósult élet egy lehetséges válasz a sors által minden élőnek feltett nagy kérdésre: a nagy vizsgán Ady Sorsát faggató lírájával válaszolt. A lázadó Titánok kései utódjaként kérdéskövekkel dobálta meg az Istent (Rendben van, Ürsten). S ez az élet beszorítva a liberalizmus korának hazugul optimista magyar világába, amely világ szenvedéseinek okozója, s lázadó művészetének inspirátója volt egyben. Ime: itt áll előttünk a Sors belső (alkati, személyes) és külső (társadalmi) burka. — Ady életének keretezői, amelyek a mégsem és mégis dilemmáját megértetik. Ám olykor elementáris erővel tört fel a vágy ebből a lélekből a „szabályos”, a kiegyensúlyozott, a rendezett élet után (A Sorsom ellopója) — bár végig tisztában volt vele, hogy nagy poézisnak rendkívüli élet az ára: „Petőfi korszakokért, generációkért élt és volt boldogtalan, zaklatott” — írta a Petőfi nem alkuszik-ban. „Jön egy poéta, ki élete, boldogsága, vére és idegei árán

kitalál egy új nótát” — írja félreérthetetlenül önmagáról (B. N. 1907. VIII. 22.). S ahogy Ferenczy Károly remekén, a Józsefet eladóják testvérei című képen, a bibliai Józsefnek a képből kinéző könyörgő szemei már elkísérnek egész életemben — mintegy Tölem, a nézőtől várva segítséget — úgy hallok, most már a levelezéssel megerősítve mindig Ady főszólamaként az Északi ember vagyok befejező sorait:

Ember beszél, kinek a sors,
Az élet, évek és napok
Szívének gyökeréig fájnak.

*

A levelek nem művészi szándékkal íródtak — sok esetben elsiettek, modorosak (429. l. — *hozzáörülni*), sok a szecessziós elem bennük — mégis megformáltságukon átít a költő Ady: a tömörítés, a jelzők halmozása, az asszociációkkal való élni tudás az, ami a költőre emlékeztet: „Küldöm hát Magához minden szomorú, reményes, lemondó, forró érzésemet s könyörgésemet: higgyen bennem Édes, Egyetlen, Minden s aki várt világa egy kicsi, bús életnek” (42. l.). Elég csak „A könnyek asszonya”-ra emlékezni, hogy azt mondhatjuk: a Lédához írott levél e sorai verssorok — prózában. Az 1903-as őszi érmindszenti levelek igen gazdagok az impresszionista természetfestésben: „Ez a szürke, néma, monoton világ igen-igen elernyeszt” (78. l.). Ez a sor viszont a „falu” versei egy-egy sorával harmonizál. A Brüll Bertához írott levélben így olvashatjuk a „Meg akarlak tartani” c. vers gondolatát — prózában: „Kezdem magamon konstataálni, hogy a vonzalmaim távolságokat kívánnak, ami elég szerencsétlen, perversus lélekre vall” (114. l.).

Mindezeket szem előtt tartva is azt mondhatjuk, hogy bár Adynak vannak kiemelkedően fontos és megformáltságukban is nagy levelei, de többségükben inkább életrajzi adalékok ezek a levelek.

*

A Magyar Századok sorozatban megjelent, izléses, zöld köntösű kötettel kapcsolatos filológiai munkát Belia György végezte. Kitűzött célját, hogy ti. a válogatással „átfogó és igaz képet adjon az olvasónak Ady életéről” (553. l.) sikerült elérnie. Igen gazdagon dokumentálja például Ady 1903-as őszi hónapjait, s ezen belül is a Lédá-szerelem első etapját. Ady levelei felfedik „A könnyek asszonya” motívum érzelmi hátterét és kiobbantóját. A válogatással kapcsolatban egyetlen lényeges számonkérnivalónk van. Az Ady—Hatvány-levelezésből egészében

kellett volna közölni „A magunk szerelme” körüli vitát, amelynek kicsúcsosodása Ady ragyogó vitazáró válasza, a „Hunn, új legenda” című vers (1913. IV. közepe—1913. VI. 1. közötti levelek. L. Hatvány: Ady a kortársak közt 184—198. l.). Belia közli Ady választát Zempléni Árpád leveleire, amelyben a Petőfi Társaságba invitálta Adyt. Szívesen olvastuk volna Zempléni érdekes levelét is.

Révész megbízhatatlan, s az életrajzok, memoárok sok esetben tendenciózusan kiszakított publikálása után az első tudományos igényű Ady-levél publikáció ez. Belia gyűjtőköre: az Ady-irodalom kézikönyvei és a Széchényi, illetőleg Akadémiai Könyvtár kéziratára. „Ady hatalmas levelezésének... talán harmad vagy negyedrésze...” került be ebbe a válogatásba (553. l.). Filológiai pontatlanságra csak abban az esetben akadunk a szövegközlésben, ha nem kéziratból publikál: így pl. az 548. számú levélből, amelyet Ady Lajosné könyve alapján közöl, kimaradt a következő szöveg: „Ha a kis titkárral beszél(sz) kérdezd meg Sugár Elemér címét. Ő küldi a H. Sz. 300 koronáját s.” (MTA Kéziratár.) A 382. számú levél kéziratában *fölmérhetetlen* olvasható a kötetben olvasható *felmérhetetlen* szemben. S az Ady által üdvözöltek nevei között Földessy nevét is felfedezni véljük. A válogatással, sajtó alá rendezéssel kapcsolatban nyitott kérdés az is, hogy a „nyílt levelek” bevéndők-e egy ilyen válogatásba: így pl. a Fehér Dezsőhöz írott híres levél inkább publicisztikai mű, mintsem levél (39—40 l.).

A leveleket magyarázó jegyzetek általában sikerültek: az olvasóközönséget tájékoztatják — de az irodalomtörténet olvasó számára is hoznak novumot. Az alább következő néhány megjegyzésünk az ilyen érdeklődésű olvasó megjegyzése, aki minden vonatkozást szeretne kiderítve látni: 9. jegyzet: F.-né: nem: R.-né? 15. jegyzet: Azt hiszem, hogy inkább Bánffy Miklósról van szó és nem Bánffy Miklósról, 22. j. Stern Marciné — Stern Mártonné — felesleges magyarázat, 26. j. melyik Nietzsche-műből idéz Ady?, 52. j. néha a levélből érthető dolgokat is megmagyaráz (Vészi—Braun), 557. l. „... december első napjain megkezdte nagyváradi újságíróskodását a Szabadság szerkesztőségében” — köztudomás szerint január első napjaiban kezdte meg; egyes neveket, bizonyos adatokat egymást követő levelekben is megmagyaráz — ami felesleges (139—140. levél: Radó). Az irodalomtörténet olvasó ugyancsak feleslegesnek érzi az 52. és 60. sz. (B. N.—Vészi J.), valamint a 30. és 60. sz. jegyzetek ismétlődő magyarázatait is (V. H. O. Sz.). S itt jegyezzük meg azt is, hogy osztjuk Kovalovszky Miklósnak a 262., 348., 432. számú levelekkel

kapcsolatban kifejtett dátumozási korrekcióját (It. 1958. 178. l.). A jegyzetekkel kapcsolatban még annyit, hogy azok olykor túlságosan szűkszavúak: egyes levélbeli utalások, nevek kiderítésénél Ady publicisztikájához is fordulhatott volna Belia. A gazdag anyag elrendezése mintaszerűen jó.

Beliának a kötet elején közölt bevezetése a levelek vallomásainak felhasználásával megrajzolt Ady-pályakép. Igényes írás, nyeresége az Ady-irodalomnak. Talán csak azzal nem érthetünk egyet, hogy aránytala-

nul részletesen foglalkozik — más, éppen a levelezésből kiderülőben fontos szerepet játszó kortársakat mellőzve — Hatvany Lajos szerepével. Hangsúlyozom: az aránytalanság a probléma és nem az, hogy Hatvany szerepét jelentősnek látja Ady életében. Másrészt: Lédával szemben érezhetően hűvösen tartózkodó álláspontot foglal el, s ez a levelek értelmezésében is kissé egyoldalúvá teszi.

A kötetet jól összeválogatott, gazdag ikonográfiai anyag zárja le.

Varga József

NAGY ENDRE: VÁRAD, PEST, PÁRIZS

Válogatta, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Kellér Andor. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 553 l.

Ez az egy kötetben kiadott három könyv egy — a modern magyar irodalom történetében jelentős szerepet játszó író életének három állomásáról számol be. Egy város regénye az első könyv címe, s ebben váradi újságírói éveire emlékezik vissza Nagy Endre. Krúdy kalauzolásának keretében mutatja be a századelő Nagyváradját. Sokoldalúan elevenedik meg az egész korabeli élet: a századelő magyar vidéki városának annyi jellegzetes színfoltja és alakja: az újságíró, s egyáltalán az egész vidéki újságírás, a katonaság és az újságírók kapcsolata, a vidéki város különféle intézményei, amelyekben egy újságírónak meg kell fordulnia, eredeti figurák sorában lép elébünk a letűnő dzsentri, s a nagy mulatozásokról, az ostoba tréfákról is beszámol Nagy Endre, amelyek már mind ennek az osztálynak a dekadenciájáról beszéltek. Nagy Endre könyvében azonban valahogy megszépül mindez: társadalomszemlélete: a kiegyező polgáré. Pedig váradi újságírói éveire visszaemlékezve, ő maga is a radikalizmust tartja legnagyobb élményének: „Ez a radikális áramlat sodort magával bennünket, ifjú írókat...” — írja (34. l.). Könyve műfaját címéből olvashatjuk ki: egy város regénye. Nem memoár hát Nagy Endre könyve, hanem mint a cím is mondja: regény. Inkább hangulatot, atmoszférát ad vissza, mintsem konkrét kortörténelmet. „...szándékosan nem voltam körültekintő és tárgyilagos. Előre megmondtam, hogy nem történelmet akarok írni, sem statisztikát, sem szociográfiát. A magam emlékezetével akartam bevilágítani a múltba és előre tudtam, hogy ez a világitás egyoldalú lesz. De vállaltam, hogy inkább a ténybeli adatokhoz leszek hűtlen, mint a lírához” (130. l.) — vallja ő maga. Az irodalomtörténetírás is elsősorban ezt az általános korképet használhatja, valamint egy-két adatot: pl. Nagy

Endre pontosan megírja elkerülését Váradról (1900. VI. 28. A névtelen Ady-cikk megítélése szempontjából ez például fontos momentum. 145—147. l.). A könyv műfaji következménye egyébként — az egy város regényéből fakadó sajátosság —, hogy a szerző egyéni arcéle kevésbé domborodik ki: egy a szereplő figurák sorában.

A kabaré regénye és a Párizs, 1913. (A kabaré regényének második része) a címe Nagy Endre következő írásainak. Egy különös, szerencsés élet bontakozik ki előttünk ezeken az oldalakon: a véletlen döntötte el Nagy Endre életpályáját. Egy esti szereplésre való felkérésből alakult ki konferansziéművészet: ez döntötte el sorsát, s az írói pályáról ez vitte át az előadóművészi hivatásra. Nagy Endre könyve becses művelődéstörténeti forrása is ennek az új művészetnek: úgy vizsgálja, mint „ennek a szegény, ordenáré, újdonsült és mégis tehetséges városnak” a művészetét, tehát mint jellegzetesen városi, budapesti jelenséget. Bizonyos feltevélei voltak e kabaré megszületésének, s mindenekelőtt a műfaj megmagyarosodása. Másrészt: az új magyar irodalom megszületése, amely műsorral látta el a kabarét. A kabaré regénye két részben játszódik: az út az Andrassy úti kabaréig, majd pedig az Andrassy úti kabaré, a Modern Szinpad története. Nagy Endre cáfolja azt a legendát, mintha a kabaré mintáit Párizsból hozta volna (259. l., 438—439. l.). Kabaréjának jelentőségét úgy látja: „Egy kis fórumot csináltam pódiumomból és annak technikai magasságával helyettesítettem azt a hiányzó erkölcsi magasságot, amellyel a dolgok fölé döntőbíróvá kerekedhettem volna. Most már utólag bűnbánattal állapítom meg, hogy az egyes kérdésekben állásfoglalásomat sokszor nem az átértett igazság, hanem a siker lehetősége szabta meg” (200. l.). Ez önkritikus megállapítás mellett is világosan látja azon

ban vállalkozásának valódi funkcióját: „Érdemem volt, hogy ha könnyelműen, frivolan is, de a közérdeklődést mégiscsak rátereltem azokra a magasabbrendű kérdésekre, amelyek akkor a könnyebb fajta szórakozások területére sohasem juthattak volna el” (201. l.). Egyébként maga Ady is „a lelkiismeretünk”-nek nevezte Nagy Endre Fórumát a Nyugatban (1912: 223. l.). Színháztörténetileg is jelentős tett volt Nagy Endre vállalkozása: a lokál-eredetű szórakozási lehetőségből valami új született: az új mondanivalók és új formák kísérleti színpada. Igaza van Nagy Endrének végkonklúziójában is: a kabaré írói új formáikkal szétrobbantották a színpadi szórakozás összeszűgödött, vén kereteit (275. l.). Az irodalomtörténetet mind ezen túl elsősorban az érdeklő regényből: hogyan vonja maga köré a kabaré a kibontakozó modern magyar irodalmat (Szép Ernő, Karinthy Frigyes, Gábor Andor.). Könyvének legszebb ilyen vonatkozású része: Ady szerzői estjének a leírása (252—253. l.). Nagy Endre a saját fórumát Ady új költészete népszerűsítésének a szolgálatába állította, mert — miként írja — az „mozgalommal, izgalommal töltötte meg a kabarét és az új eszmék, irányok, világnézetek harcossai közé sorozta” (253. l.). Az új magyar irodalom megszólaltatása része volt egy jól átgondolt programnak, amelynek keretében az egész magyar kultúrát birtokába vette a kabaré

(251—252. l.). Mindezek ismeretében érthető aztán, hogy a kabaréban a munkásság is saját fórumára ismert (268—270. l.). A Párizs, 1913. a kabaré regényének második része a tízes évek Párizsáról és általában Franciaországról ad sokoldalú képet. Kilenc portré (Bródy, Móricz, Janka, Osvát, a fiatal Ady, Szomory, Eötvös K., Ujházy Ede, Gárdonyi Géza) zárja a könyvet: ezek lírai ihletésű írások, de szépségükön túl egy-egy olyan motívumot is tartalmaznak, amit az irodalomtörténet olvasó nyersanyagként használhat. Kellér Andor szép bevezetője — Az öregedő Nagy Endre — nem pályaképet, hanem kitűnő arcképet ad.

S végül van ennek a kitűnő könyvnek anyagán túl egy Nagy Endrére vonatkozó jelentősége is: élete nagy dilemmáját, hogy ti. író-e vagy konferanszié váljék belőle, itt sikerült egyensúlyba hozni: megadatott neki — e három könyvvel —, hogy mint rangos szépirodalmi maradjon meg az olvasó emlékezetében. Nagy megelevenítő képességgel ábrázolja szűkebb témáján túl az egész korabeli életet: a legemlékezetesebb portréi (Bálint Dezső, Kossuth Ferenc stb.), de a magyar arisztokráciát bemutató részt sem egyhamar felejt el az olvasó. A Nagy Endre maga készítette — és Réber László illusztrációi kitűnőek. A szövegeket némileg rövidítették.

Varga József

EMLEKKÖNYV KELEMEN LAJOS SZÜLETÉSÉNEK NYOLCVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Szerkesztette Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila. Kolozsvár 1957. Tudományos Könyvkiadó (Bukarest). 699 l.

Kelemen Lajos neve jól ismert mindazok előtt, akik az utóbbi fél évszázadban bármilyen vonatkozásban Erdély múltjával foglalkoztak. Személyét elsősorban az a fáradhatatlan gyűjtőmunka tette ismertté és megbecsültté, mind a Román Népköztársaságban, mind hazánkban, amellyel az egykori Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárát hosszú évtizedekig gazdagította, és még inkább az a páratlanul önzetlen segítőkészség, amellyel önnön kutatási eredményeit bárkinek rendelkezésére bocsátotta. Bizvást elmondhatjuk: az ő hatalmas felkészültsége és puritán egyénisége nemzedékeknek szolgált már és szolgál ma is példaképül, a tudományos munka területén éppen úgy, ahogyan emberiség dolgában is.

A kitűnő tudós 80. születésnapjára a Bukaresti Tudományos Könyvkiadó, tanítványainak és tisztelőinek 45 tanulmányát magában foglaló, 699 oldal terjedelmű emlékkönyvet jelentetett meg. Az egyes

cikkek szerzői között egyaránt találunk Magyarországon és Romániában élő román, szász és magyar nemzetiségű kutatókat; Kelemen Lajossal majdnem egyidőseket, és ugyanígy, a mai fiatalabb nemzedék képviselőit is.

A kötet tanulmányai Kelemen Lajos sokfelé ágazó munkásságának megfelelőleg igen sokfélék; az ókortól a XIX. század második feléig tárgyalják az Erdélyben élt népek történetét, művelődéstörténetét, művészettörténetét és így tovább.

Kifejezetten irodalomtörténeti jellegű tanulmány viszonylag kevés van a Kelemen Lajos Emlékkönyvben, mint ahogy Kelemen Lajos életművének is csak kisebb része érinti az irodalomtörténeti problémákat. Mégis haszonnal forgatja az egész kötetet az irodalomtörténet is, mivel a cikkek tanulságai sok tekintetben gyümölcsözőnek az ő számára is.

E vaskos kötet teljes anyagának ismerete-

tése messze meghaladná egy recenzió kerekeit. Így csak néhány cikket említhetünk meg, szinte izelítőül.

*

A könyv legnagyobb részét a művészet-történeti írások foglalják el. Elsőként kell megemlíteni Entz Géza *Művészek és mesterek az erdélyi gótikában* című, gazdag okleveles anyagra építő tanulmányát, mely a polgárság szerepének fokozatos erősödését, a művészi öntudat lassú kibontakozását szemlélteti a középkorvégi Erdélyben, egészen a reneszánsz művészet első képviselőinek megjelenéséig.

Igen sokat mond az irodalomtörténész számára Jakó Zsigmond tanulmánya, mely a városi levéltár anyaga alapján ismerteti a XVI—XVII. századi kolozsvári polgárság otthonkultúráját. E cikk alapján szemléletes képet nyerünk a reneszánsz kori Erdély polgári életformájáról, s éppen ezáltal, ha közvetve is, számos irodalmi jelenség megértéséhez juthatunk közelebb.

Benkőné, Nagy Margit cikke a bethlenszentmiklósi kastély építéséről szól; az emlékiratíró Bethlen Miklós építési tevékenységével foglalkozik. E téma irodalomtörténeti vonatkozásait szinte felesleges hangsúlyoznunk.

Hasonlóképpen ez a helyzet Dani János *Szathmári Papp Károly gyermekkoráról* szóló tanulmányával is. E munka fontos adalékokkal szolgál a művész életművének, egyéniségének végre elfogulatlan és tárgyias magyarázatához. Aki a XIX. századeleji Erdély irodalom- és kultúrtörténeti vonatkozásait kutatja, az itt megírtak ismeretében teljesebb képet kap az eddigieknél az erdélyi reformkor már kezdetekben megmutatózó belső ellentmondásairól és útvesztőiről is.

A mi szemszögünkből nézett határterületi témák fontossága a kötet iskola-, könyvtár-, múzeum- és levéltártörténeti tanulmányai-ban ugyancsak megmutatkozik. Az erdélyi könyv- és levéltárak a régebbi magyar irodalomtörténet igen sok, részben még feltáratlan forrását őrzik. A nagyenyedi, a marosvásárhelyi és a kolozsvári iskolák tanárai és diákjai között a XVI. századtól a XIX. századig számos jelentős író található; az említett „tanodák” nem egyszer tűzfészkei voltak a haladó kulturális és politikai mozgalmaknak. Az emlékkönyv ilyen tárgyú tanulmányai a következők: Benczédi Pál: *A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratáráról*, Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár (a volt református kollégium könyvtára)*, Benkő Samu: *A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben*, Vita Zsigmond: *A nagy-*

enyedi kollégium múzeumának kialakulása, Szentmártoni Kálmán: *Adatok a torockói iskola történetéhez* és Kiss András: *Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XVI. századtól a XVIII. század végéig*.

A könyv kultúrtörténeti anyagából a régi irodalomtörténet kutatóit is érdekelheti Bónis György jogtörténeti tanulmánya, amely a XV. századi somogyvári formuláskönyvről szól, s még inkább Tóth Kálmán írása, amely a Heltai-nyomdát a XVII. század elején újjászervező Makai Nyírő János deák működését ismerteti.

Ami az emlékkönyv történeti és gazdaságtörténeti részét illeti, az kiváltképpen hasznára válik az irodalomtörténészeknek. Ahogyan ugyanis magyarországi viszonylatban elkerülhetetlen, hogy a reformkor irodalmának kutatója ne ismerje például Berzeviczy tevékenységét és elveit (melyek, ha áttételesen is, hatással voltak a korabeli közgondolkozásra), ugyanúgy szükséges, hogy mindazok, akik e kor erdélyi pendantejét vizsgálják, behatóan ismerjék Csetri Elek igen hasznos írását a racionális gazdálkodás 1848 előtti erdélyi intermezzójáról (*Kelemen Benjámin, a haladó gazda*).

Hasonló összefüggések miatt, ám még nagyobb nyomatékkal ez mondható el Victor Chereșteșiu írásáról is (Martie 1848 — la romîni din Transilvania), mely egy ugyan-csak az ő tollából származó másik cikkel együtt megfontolandó és lényeges megállapításokkal járul hozzá népeink közös múltjának az eddigieknél igazabban megértéséhez. E téma fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.

I. Tóth Zoltán posthumus tanulmányrészletének (*Bălcescu, az ember*) is ezért van különleges fontossága. Az ő műve a mi számunkra nemcsak tárgyiassága miatt példaszzerű, hanem azért is, mert hangja a szív mélyéről fakad; a baráti népnek szóló őszinte megbecsülés és tisztelet hatja át, úgy, ahogyan ez tendenciaként az egész emlékkönyv szelleméből, valamint az ünnepelelt Kelemen Lajos életművéből egyébként is következik.

*

Bőven folytathatók még e szükségképpen szűkre szabott felsorolást. Kós Károly tanulmánya — *Orbán Balázs, a néprajzkutató* — ezt éppen úgy megérdemelné, ahogyan Mihail Dan munkája is (*Hunyadi János hadseregének összetétele és jellege*). Szükséges még szót ejteni a minket legjobban érintő részről is.

Mint említettük, e kiadvány irodalomtörténeti anyaga, érthető okok következtében, aránylag szűkre szabott. Kárpótlásul szolgál azonban az, hogy e részt Jancsó Elemér és Kristóf György jeles cikkei kép-

viselik. Az előbbi *A jakobinus-mozgalom hazai hagyományai* c. értekezésével, az utóbbi *Meltzl Hugo, a kolozsvári Petőfi-irodalmi iskola* c. tanulmányával szerepel a könyv munkatársai sorában.

Jancsó Elemér. Magyarországon jól ismert kutatásaihoz pontosan beleépül mostani munkája. Azt a korszakeletet idézi — mint annak legjobb romániai ismerője —, amely az Erdélyben járt Kazinczyt fogadta annak idején, és amelynek végleges feltárása még izgató eredményekkel kecsegtet. Gondoljunk csak az idősebb Wesselényi Miklós és a jakobinus-mozgalom még távolról sem felderített kapcsolataira, mindazokra a momentumokra, amelyek az erősen politikai érdeklődésű és hajlamú Wesselényit kényszerből, végül is kultúrpolitikussá, szenvedélyeinek hódoló külön főúrrá formálták!

Kristóf György tanulmánya egy ettől messze eltérő időből veszi tárgyát. A tőle kapott összegezés és értékelés aktualitása napnál világosabb. Mindannyian éreztük, hogy Meltzl újabban már-már elfeledett alakja az újabb magyar irodalomtörténet-írás adósságai közé tartozik. E tanulmány haszna nyilvánvalóan akkor fog megmutat-

kozni, amikor (reméljük, nem sokára) sor kerül majd a magyar irodalomtörténetírás történetének régóta esedékes marxista feldolgozására is.

A Kelemen Lajos Emlékkönyv ennyiben a jövőt előlegezi. És még egy másik vonatkozásban is. Meg kell említeni ugyanis, hogy e rangos gyűjtemény utolsó cikkeként a *Kelemen Lajos életrajzi adatai és tudományos munkássága* c. összegeztet olvashatjuk. E bibliográfiai gyűjtés szerzője Kelemen Lajos hí tanítványa, a hazánkban is jól ismert nyelvész és irodalomtörténész professzor, Szabó T. Attila. Az ő munkája kétségtelenül a jövőben fog kamatozni. Egészen biztos, hogy összeállítását a legkülönbébb tudományágak kutatói haszonnal fogják használni. Már csak azért is, mivel Kelemen Lajos egyes, olykor fél évszázada írott cikkei annak idején elszórtan, részben rejtjelesen jelentek meg, s így egyikük-másikuk ma már „felfedezésre” szorul. E cikkeket éppen ezért kivételes öröm így, rendszerezve és csokorba gyűjtve látni, azzal a biztos hittel, hogy holnap, holnapután bőséges ismeretanyagot meríthetünk belőlük.

Pirnánt Antal—Somogyi Sándor

NEMESKÜRTY ISTVÁN: BORNEMISZA PÉTER AZ EMBER ÉS AZ ÍRÓ

Bp. 1959. Akadémiai K. 558 I. 1 térk. (Irodalomtörténeti Könyvtár. 4.)

„Nyissuk ki most a könyvet, elevenedjen fel újra a XVI. század világa.” Így vezeti be Nemeskürty Bornemisza Folio-postillájának tárgyalását. Ez áll egyszersmind az ő művére is, mely egy író-sors ábrázolásán túlmenően egész korának képét is törekszik megrajzolni. Író-sors ábrázolása nem jelent azonban minden részletre kiterjedő életrajzot. A szerző programul tűzi, hogy nem kívánja ismételni azt, amit Schulek Tibor kitűnő biográfiájából, az *Ördögi kísértetek* Eckhardt Sándor által gondozott kritikai kiadásának jegyzeteiből és egyéb újabb részlettanulmányokból ismerünk. Persze adatszerűen újat keveset tud nyújtani: mindössze két levelet sikerült felkutatnia a nagyszombati levéltárban, melyek Bornemisza Semptéből való kiütetésének dátumát segítenek közelebbről meghatározni (313. l.) és a Postillának esetleges egyedüli külföldi mintájaként Nicolaus Hemmingius dán lelkész, Melanchthon-tanítvány (377—378. l.) eddig elhanyagolt munkájára tudja ráirányítani a figyelmet.

A rendelkezésre álló életrajzi adatoknak kimerítő felsorolásában, világos csoportosításában és kritikai megrostálásában, amivel a diskurzív elbeszélés módszerét helyettesíti, rejlik a könyv első érdeme. Bornemisza V. Postilla-kötetének életrajzi vázlatában és a

Folio-postillákban hemzsegő önvallomásokban többszörös fogalmazással előkerülő megnyilatkozások így világosan állnak az olvasó szemei előtt. Persze az életrajz eddigi hiányait így sem lehet pótolni, a meglévő adatokból való kombinálás pedig nem mindig meggyőző. Tudjuk, hogy Bornemisza a kassai kaland után onnan 1554-ben volt kénytelen elmenekülni. Maga elmondja, hogy három év múlva újból fogságba került, majd 8 évet töltött Német- és Olaszországban. Nemeskürty ebből azt következteti, hogy a jelzett három évet Bornemisza itthon töltötte, s 1557-ben ment külföldre, mégpedig előbb Itáliába (1557 tavaszától őszig), azután Bécsbe (1557—62), végre Wittenbergbe (1562—1563). Nem tekintve azt, hogy ily részletes útinaptarra semmi támaszpontot nem bírunk, s a 8 év így 1565-re vezetne, holott Bornemiszát jóval hamarabb itthon tudjuk, az, hogy ő Németországot előbb említi Olaszországnál, és hogy Huszt várából búcsúzik hazájától — mert bizonyára északnak indul hamar elhagyva a magyar területet s nem nyugatra, mi még hosszú napokon keresztül honi földön marasztotta volna—a wittenbergi tartózkodást tételezi fel elsődlegesnek és huzamosabbnak. Kassai protestáns kiállása, későbbi viszonya Me-

lanctonhoz és Manliushoz is erre látszanak mutatni. Egyébként is arra gyakori példa van a XVI. században, hogy wittenbergi diák hosszabb-rövidebb időre Páduába kívánczik, ott egészíti ki teológiai tanulmányait jogiakkal vagy orvosiakkal, de nem fordítva. Páduába közvetlenül nemesi ifjak járnak tőlünk, akik mint széphistória-fordítók, vagy történetírók értékesítik azután itthon az ott tanultakat. Ha csak sok tusakodás után is lett prédikátorrá, Bornemisza lelkialkata mégis vallási alapokon nyugszik, s ehhez járul Páduában a már Kassán Volaterranuson nevelkedett humanista érdeklődés, melyet Tanner hatása virágoztat ki teljesen Bécsben. Ma is úgy gondolom, hogy (lt. 1953. 91 kk. 11.) külföldi tartózkodása alatt nyomdász-munkával kereste meg „gazdagon” a kenyerét, mint ahogyan aztán Semptén is siet saját nyomdát szerezni, s ahhoz életének minden viszontagságai közt ragaszkodik. Ezért nem szerepel sem Wittenbergben, sem Páduában neve az egyetem anyakönyvében. Eközben történhetett, hogy — mint N. idézi (263. l.) — Bornemisza saját bevallása szerint „izgattatott, hogy tanulságát félbehagyja”.

N. hajlamos arra, hogy az író életrajzában mutatkozó hézagokat „lehetséges bár nem szükségképpen bizonyos” (79. l.) feltevésekkel töltsse ki, de ilyenkor fejtegetéseinek e jellegét pontosan jelzi. Így számon tartja Bornemisza gazdáinak bonyolult családi összekötéseit, melyekből következtetéseket vél levonhatni Bornemisza életkörülményeinek alakulására.

Bornemisza sejthető kapcsolatait olasz humanistákkal N. megtoldja Brutus Mihály semptei látogatásának eddig elhanyagolt értékelésével (140. l.), de már indokolatlanul túl nagy jelentőséget tulajdonít Augustinus mellett Petrarcanak Bornemisza önvallomásaiban. A Volaterranus-kötetben általa eszközölt aláhúzásoknak kevés a bizonyító erejük, mikor oly konkrét összefüggésre nincsen semmi nyom. Viszont mind az Elektra utószava, mind a Folio-postilla utalásai az antik történet és költészet kiterjedtebb ismeretére látszanak mutatni, mint amennyit N. megenged. Bizonyos az, hogy protestáns vallásosság és humanista életlátás ilyen ötvözete egyedül Bornemisznál tapasztalható, s így nem tudjuk mire magyarázni N. ama állítását, hogy az 1550-es évektől körülbelül a 70-es évekig fellépő jelentős haladó magyar írók mindannyian „humanista műveltséggel rendelkező protestáns papok” (70. l.) voltak, annál inkább nem, mert egy lappal odébb meg arról panaszkodik, hogy Bornemisza „a maga haladó jellegű politikai és vallásos meggyőződésével szembe találta magát az ország legkiválóbb humanistáival”. Ezek katolikusok voltak

(Oláh Miklós, Verancsics Antal, Bornemisza Pál), de távolról sem hatotta őket úgy át a humanizmus szelleme, mint Bornemiszt.

Az életrajz vonatkozásában azzal hoz főleg újat N., hogy igyekszik elevenen ábrázolni azokat a helyi és időbeli körülményeket, melyek közt Bornemisza életpályáját befutotta. Meglátogatta a felföldön működésének színhelyeit (Zólyom, Galgóc, Sempte, Detrekő, Ráborok, Széleskút); térképen és függelékül közölt fényképekkel jeleníti meg őket. Rekonstruálja történelmi adatok alapján a gazdasági és társadalmi viszonyokat, melyek közt a szerző ott élt. Ez N. könyvét, amellet, hogy kiváló irodalomtörténeti szakmunka, egyszerűen élvezetes olvasmánnyá avatja egy tágabb közönség számára.

A könyv nagyobb fele azonban Bornemisza életművét tárgyalja. Ez talán még jobban kidomborodott volna, ha következetesen legfontosabb művei — így az *Elektra* — főcímbe kerültek volna. Új szempontokban a munka e része még inkább bővelkedik, mint az életrajz. N. egyrészt pszichológiai magyarázatot keres Bornemisza írói működésének alakulására — így gyermekkori benyomásokra vezet vissza a szorongó érzést, mi prózáját mindenütt kíséri —, másrészt azt a magyar társadalmi helyzetből eredezteti. Mindkét szempont különösen az *Ördögi kíséret*ek magyarázatánál válik be. A múltban az eshetett kifogás alá, hogy irodalomtörténetünk Bornemiszában csak a protestáns prédikátort látta, és e szempontból ítélte meg. N. az embert és írórt keres benne, s talán a világi és esztétikai szempont túlönnan háttérbe is szorítja nála a korábbi, olyan szándékokat tulajdonítva neki, mik nemigen lehetnek a XVI. század iróié. Így nem tartjuk valószínűnek, hogy Bornemisza azért tért volna át az énekköltésről a postillákra, mert „felismerte a felvidéki társadalom prózaigényét” (112. l.), sem hogy önéletrajzi valloásaival az a tudatos célja lett volna, hogy „belső világát, egy ember belső világát tárja az olvasó elé” (183. l.). Véleményünk szerint az *Ördögi kíséret*ekben sem kapcsolható ki a prédikátor ama alapvető szándéka, hogy „a megrögtent szívnek vigasztalására” (232. l.) írjon!

N. a korrajzot nem határolja a magyar valóságra, hanem európai távlatokat keres neki. Szépek azok a fejtegetései, melyekkel az ördöghit XVI. századi elterjedésének okait keresi, s az *Ördögi kíséret*ek viszonyulását kutatja az európai ördög-irodalomhoz, kiemelve a személyes érdemny elsődrendű fontosságát a forrásszerű átvételek másodrendű jelentőségével szemben. Bevonja vizsgálatába az egy gyökérből fakadó analógia során Brueghel, Brouwer és Bosch festészetét, s túlzásba is megy, mikor azután Kleistig, E. T. A. Hoffmannig, Dosztojevszkijig, Wasser-

mannig és Huxleyig meg sem pihen, vagy úgy állítja be az isten—ördög viszonyt Bornemisznál, mint Sherlock Holmesét a gyilkosával s azt állítja, hogy sok rémtörténetben az ördög az operettszálló szerepét játssza (277. l.). Ez talán már nem egészen helyes alkalmazkodás egy irodalomtörténeti munkában a várt tágabb olvasóközönség feltételezett ízléséhez. De viszont a legszigorúbb filológus is helyesléssel fogadja a függelékben Bornemiszsa összes prózai műveiből külön a személyes élmények és az idegen forrásokból vett közlések összeállítását, mi a további Bornemiszsa-kutatásnak nagy segítségül fog szolgálni.

Kitűnök N. stílusvizsgálatai Bornemisza „grobián-stílusát” ismételtelen hasonlítja a kortárs Benvenuto Celliniéhez. Persze csak távoli analógiaként, hiszen tudvalevőleg Cellini önéletrajza csak 1728-ban jelent meg először nyomtatásban. Ha Itáliában érdekelték egykorú irodalom iránt, Pietro Aretinót érezhette inkább rokonának, aki 1556-ban halt meg Velencében, kevéssel Bornemiszsa odaérkezése előtt. Arcképe ott fésűtártó dobozokon volt látható; muranói üveg-neműt és utcát jelöltek meg nevével. Más-különbön is sok minden hívhatta fel az utazó figyelmét a szegények közt népszerű alakjára. Ezenkívül Aretino erősen rokonszenvezett a protestantizmussal, és vallásos műveiben a pszichológiai aktualizálásnak és a bibliai történeteknek ugyanolyan novellisztikus modernizálását gyakorolja, mi annyira jellemző Bornemisza Postilláinak különösen első kötetére. Bornemisza ugyanolyan vakmerően beszél Miksa és Rudolf császárokról, gúnyosan örülve Báthory Istvántól elszenvedett vereségükön, Izabelláról, Fráter Györgyről, ugyanúgy idéz néven főurakat és főpapokat,

ahogyan Aretino V. Károlyral, I. Ferencsel, VII. Kelemennel, olasz fejedelmekkel és bíborosokkal teszi. A másik olasz író, ki rokonságba hozható Bornemisznakkal, Matteo Bandello. A XVI. század társadalmi életét ostromozó novellái 1554-ben jelentek meg először. A bosszúálló szerencsen történetét (Ö. K. krit. kiad. 843. l.), mely röviden megvan Manliusnál, Bandello egy novellája is tárgyalja bővebb változatban. Mindkét olasz író szellemben és stílusban közelebb áll Bornemiszához Cellininél, és lehetne arra gondolni, hogy a kíméletlen szókimondásban, lefojtott nemi ösztönök ördögi lázadásának ábrázolásában tőlük is nyert bátorítást. Hiszen voltak olasz orvosbarátai, akik figyelmét írásaikra felhívhatták.

N. jól megmutatja, hogy a Folio-postillákban megváltozik Bornemiszsa népies stílusa és cicerói körmondatokban kanyarog. Talán Telegdi Miklós támadása volt az oka mind ennek a változásnak, mind pontosabbá váló forrásidézésének is. Telegdi érezte vele, hogy nem tartja képzett teológusnak, sem művelt írónak: és ez rá a válasz. N. azonban nem említi, hogy e két jelzett stílus mellett van Bornemisznál az első postilla-kötetben egy harmadik, meglepő hasonlatokat és metaforákat hajhászó stílus is, mi jellemző lesz majd Balassi költeményének stílusára, és ami az akkor már terjedő olasz manierizmusnak lehet hamar leküzdött visszacsengése. Persze ezek is csak „lehetséges bár nem szükségképpen bizonyos” feltevések, de közelebb állnak a valósághoz a Cellini-analógiánál.

A maga egészében véve Nemeskürty Bornemiszsa-portréja kitűnő könyv, mely nemcsak az irodalomtörténész elismerését, de a tágabb olvasóközönség érdeklődését is alkalmas kivívni.

Koltay-Kastner Jenő

VARGHA BALÁZS: BERZSENYI DÁNIEL

Bp. 1959. Gondolat K. 292 l. 8 t.

Berzsenyiről írni nehéz feladat. Versei kéziratának kalandos útja, eltűnése, felbukkanása, barátainak önkényes javíthatásai is épp elég filológiai talányt okoznak. A legnagyobb rejtélyt azonban maga az író adja fel. Nagy alkotó-korszakaiban nem tűnteti fel a versek keletkezési idejét, s ha igen, akkor is megbízhatatlanul. Önkényesen jelöl meg korábbi vagy későbbi időpontot, ha úgy érzi szükségét, ha egy-egy élmény későn alakul alkotássá, vagy ha valamely költeményt egy történelmi aktualitáshoz kapcsolhat. Újra meg újra visszatér egy-egy vershez, szavakat, sorokat, strófákat cserélget, kedvenc gondolatait, képeit újra meg

újra megformálja. Szinte lehetetlen pontos kronológiai rendet teremteni versei között.

A fejlődés kutatása az irodalomtörténet feladata, de vannak költők, kik maguk is tisztelik az utat, melyet a nagy alkotásokig megtettek, magukénak vallják bártortalan, félsikerű műveiket is, talán mert ifjúkoruk élményeit élik újra a kezdetlegesebb formákban; talán, mert az első próbálgatások lelkesedését tisztelik bennük; talán, mert visszanevezve mércét, összehasonlítási alapot keresnek, mintegy önigazolásként figyelve a megtett nagy út első állomásaira. De Berzsenynek mást jelent a versírás: az élmények tisztelete az élmények elmélyítését, s ha

összehasonlít, a következményt visszafelé is levonja: a tökéletesedés útján tovább kell alakulniuk a korai alkotásoknak is. Csak a tökély a fontos; a horatiusi kilenc évet ő nem szó szerint, de lényegét értve veszi halálos komolyan.

A különös alkotásmód különös karakterből fakad, s épp ez a zárkózott és ellentéteiben őrlődő emberség az, amely a Berzsenyi-irodalom egyik legvonzóbb témája. Különös, de így van: a korszak reprezentatív nagy költőjéről, Csokonairól szóló irodalom mennyiségben, elmélyültségben, érdekességben jóval elmarad a Berzsenyiről írott munkák mögött. Megragadó szép esszék magyarázzák már Berzsenyi költészetét és egyéniségét, de egyik sem úgy, hogy valamit ne szerettünk volna hozzátenni, és egyik sem úgy, hogy valahol ne kívántunk volna ellentmondani, mást mondani. Nem tekinthetők kivételnek még a legszebb, legművészebb munkák: Horváth János és Németh László könyvei sem, mintegy tanúsítván, hogy a Berzsenyi-probléma nincs lezárva, örökké vonzó, de örökké kibogozatlan marad, ezer talányt és ezer kérdést vet fel ez a különös emberi alkat a legobjektívabb és legnagyobb igényű marxista esztétika számára is. Korhatás és egyéniség, akarat és vágyak, valóság és álmok összetevőiből bonyolódik egyé a jellem, s ki tudná ma már megmondani, hogy mi mennyi nyomot hagyott benne — hiszen még életének eseményeit is csak megközelítő pontossággal ismerjük.

Vargha Balázs könyvéről szólva mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy nem a szakembereknek íródott elsősorban, hanem az irodalmat szerető közönség számára, inkább népszerűsíteni akar, mint nagy felfedezéseket tenni. Mindez nem jelenti, hogy a szerzőnek nincsenek egyéni meglátásai, új és érdekes elgondolásai, de ezek inkább ötletszerűen vetődnek fel, nem a tudományos kutatás problémalátó sokoldalúságával. A Berzsenyi-irodalom eredményeit is magától értetődő természetességgel alkalmazza, nem vitázó félként, hanem a válogatás jóváhagyó, illetve elmarasztaló módszerével. S népszerűsítő munkában ez így is helyénvaló. Ha a szerző hosszasan ismertetné, hogy például az Eszterházy-óda keletkezési ideje miért problematikus, az összes filológiai, történelmi, életrajzi, stilisztikai érvek és ellenérvek felsorolása minden bizonnyal kevésbé járulna hozzá az író megkedveltetéséhez. Elhelyezi és csoportosítja a verseket úgy, amint azt a Berzsenyi-kutatások elrendezték, s ahogy azok a szerző szubjektív belátása szerint egyik vagy másik évszámhoz kapcsolódnak.

A kronológiai problémák nagyvonalú kezelése könyvének egyik erénye, de hibája is. Erénye annyiban, amennyiben elkerüli a

filológizáló aprólékosságot, mint a népszerűsítő műfajhoz nem illő módszert; hibája annyiban, hogy a művek kronológiai csoportosítása határozza meg a pályakép szerkezetét. Egy-egy korszakban, egy-egy évszám körül — tematikai, eszmei, stílusi összetartozás alapján — együvé kerülnek bizonyos alkotások, de a korszakok egymással nem. Állóképek mozaikjából tevődik össze az írói pályakép, s nem a fejlődés összefüggései és ellentmondásai szerint. A túlzott tagolás, a fejezetek nagy száma csak növeli és erősíti ezt a hatást. Nem szerencsés, hogy két különálló részt iktat be a versformákról és a stílusról, melyek lehetnek a maguk nemében jó összegezesek, de így, a pályakép közepére ékelve csak tovább tagolják az amúgyis darabokra hulló fejlődésrajtot. De nemcsak a fejezetek — egyes korszakok — különülnek el egymástól, hanem helyenként a korszak és a költő, a mű és az emberi magatartás is, egymástól mintegy független elzárttságban. Nagyon érdekes például a Berzsenyi és Kazinczy között lefolyt vita fejtegetése. A széphalmi mesterrel folytatott polémia, a balsikerű pesti utazás, meg az a szinte tragikus helyzet a nyelvújítás harcaiban, megannyi állomása az emberi és költői kedély elborulásának. Azt azonban nem látjuk világosan, hogy a vallástörténeti értekezés, a drámatörődék és a költői levelek milyen összefüggésben vannak ezeknek az esztendőknél súlyos élményeivel, a két oldalról gúnyolt költő sértett büszkeségével, a növekvő magányérzettel, világnézeti és érzelmi válságaival.

Az író életművét általában kétféle szempontból nézi és magyarázza: vagy történeti — reális alapjaiból, vagy a költészet régióin belül maradvány helyenként érdekes műelemzéssel. Az interpretálás következetlensége és kétfélesége helyenként nagy hiányérzetet okoz, a csak-történeti, vagy csak-művészi — magyarázat nem visz közelebb az író teljes és objektív megismeréséhez. Az elégiák szép és nagy szeretettel megírt elemzése sem mutatja meg e versek igazi jelentőségét, mivel nem kapcsolódik össze a világnézet — általában osztályna nézeteinek, életeleinek — válságával, időtlenségével, melyből ez a mély líra fakadt. Az elégiák nosztalgijában, a belenyugvás fájalmában, az érzelmi hajlékonyságra képtelen emberi alkatban már egyéni tragédiájának, végső magányának alapja adva van; az ő sorsa pedig jelképpé nő a korban, erkölcsi nagysága, tehetsége megdöbbentő erővel figyelmeztet, hogy aki nem tud vagy nem akar továbbmenni a haladás útján, azt sem a tehetség, sem az alkotás, sem a becsület meg nem óvja. Az elégiák keletkezési idejének bizonytalansága szorosabban vett történeti magyarázatot nem enged meg, annál inkább szüksé-

ges, hogy legalább a korszak érzés- és gondolatvilágához kapcsolódjak az elemzés. Másfelől: az epiztolákat tárgyaló fejezetben a csak eszmei, világnézeti magyarázat bizonyul kevésnek. Az ódairó és elégiaköltő Berzsenyiről már írtak sokan és szépen, a költői levelek elemzésével azonban igen kevesen és keveset foglalkoztak, művészileg ezek a legismeretlenebb alkotásai, itt igényeltük volna leginkább a gondos és részletes műelemzést. Mi maradt meg a nemesi-hazafias ódák hevületéből az új eszmék számára? Hogyan tud már sértett önérettel, sebzett lélekkel és összetört szívvel mégis az újért, a másért lelkesedni, ő, aki oly kevéssé értett ahhoz, hogy magát alakítsa a valóság szerint? A rossz emlékü pesti utazás után miként tud mégis a városért rajongani, a művelt barátok után vágyakozni, s vállalt és akart, sőt korábban idillivé avatott életformájával keserűen szembefordulni? A felvilágosodott eszmék aránylag kései kicsapódásában nehéz esztendők világnézeti válsága formálódik verssé. Berzsenyi a szenvedélyes jellem törvényei szerint csak teljes igent és teljes nemet tudott mondani — az alkotásban különösen —, s ha az új világnézetet versbe önti, abban benne van tapasztalatainak keserősége, lázadása sorsával szemben, súlyos válságai és a rendkívüli akarat erő, ahogyan, mintegy maga ellen, mintegy a lehetlent kísértve akar oda tartozni, ahová tartoznia már késő, s ahonnan alkata és szomorú élményvilága oly végzetesen távol tartották. Nehéz meghatóbbat képzelni, emberi nagyságának beszédesebb tanúját keresni e költői leveleknél. Hogyan szorul bele az episztola kereteibe ennyi igen és nem, ennyi tiszta szándék és belső meghasonlás? Mit árul el a művészi forma ebből az összetett élményvilágból? Melyek a formai jegyei az új felé törő akaratnak, a szenvedélyes igent-mondásnak, hol és mennyiben érzük tetten — szándékán túl — a megtört, szomorú ember lemondását, keserűségeit? Nehéz, de izgalmas feladat az epiztolák elemzése, amelyre — sajnos — jelen könyv után is éppoly szükség van, mint eddig.

Bizonyos fokú kifejtetlenség jellemző általában e könyvre, különösen a második felében. Új gondolatok villannak meg helyenként, de a szükséges argumentáció és a bővebb magyarázat elmarad; egyes fejezetek nem adnak többet az alkotások száraz ismeretelésénél; más részek pedig a sokat ígérő cím után meghökkenően keveset mondanak. A *Barátság* c. versről írja: „Berzsenyi verse sem azt mondja igazában, hogy nem lehet több verset írni; csak úgy nem lehet, ahogy eddig. Elnémulás helyett így adja meg az új ars poetica alaptételét: a *valóság* felismerését.” (92. l.) Ezután várnánk annak kifejtését, hogy a költő miként értelmezte a

„valóság” elvét, hogyan kerekedett ebből új „ars poetica”, s hogyan alkalmazza a későbbi művekben. A magyarázat azonban elmarad, helyette a versnek — s nem az új ars poetícának — későbbi költeményekben továbbélő gondolatait foglalja össze. Szegényes ismeretetésnek tűnik a Kőlcseyvel folytatott vita, s különösen a Berzsenyi esztétikai írásainak taglalása. (Úgy tetszik, mintha a szerző rendkívül sietséggel írta volna e részeket.) Érdekes lett volna a bővebb magyarázat azért is, mert ezekben az írásokban mintegy összegeződnek az egész korszak iránytkereső törekvései, klasszicizmus és romantika csap össze a vitában, sőt a költő elméleti írásain belül is, ellentétként elvi, esztétikai nézete és versíró gyakorlata között; igazolja is a romantikát, gyakorolja is, de el is utasítja. Berzsenyi az első költője a reformkorban kibontakozó áramlatnak, s elméleti írásait tekintve a romantika esztétikájának egyik hazai előkészítőjét kell látnunk benne. Milyen forrásból táplálkoztak nézetei, hogyan változtatja elveit, hol és miben kerül szembe önmagával is — még részletesebb magyarázatra szorulna. A „Horáctól Platonig” c. fejezet különösen kidolgozatlan. Nem világosodik meg, hogy az erények mindennek feletti igenlése mennyiben vehető a horatiusi eszmék teljes tagadásának. Nem inkább a „procul negotiis” továbbéléséről vagy elmélyítéséről van itt szó, új tanulságokkal továbbalakítva? Nem egészen világos, hogy a szerző miben látja Platon hatását? „A hadaktól felbolygatott 1809-es évek köszönhetette azt az antik ihletésű tanulmányt, hogy a virtust nem trombitálni, hanem élni kell” — írja (153. l.). Alig bizonyítható, hogy a hazafias ódák és idillek erényértelmezésében ez a követelmény ne foglaltatott volna benne, s hogy e válságos esztendőkből e maradandó és „tiszta” értékeket keresve okvetlenül Platon hatása lett volna döntő a megrázó történelmi és egyéni élmények mellett, annál is inkább, mivel a „hellénizmust” igen hiányosan ismerte.

Népszerűsítő munkánál a stílus különösen fontos, a szerző a szélesebb olvasóközönséghez szól, szándéka, hogy megismertesse, sőt megkedveltesse a költőt. Helyenként valóban költői szándékkal formálja meg gondolatait, s e szép részek mellett annál bántóbban hatnak a lapos, száraz történelmi összefoglalók, lírai formált gondolatok után a kiábrándítóan prózai részletek. Néha egy-egy mondaton belül ütközik össze az irodalmi igényesség egy túl reális, szinte naturalizmusra hajló szemlélettel, s a disszonáns megfogalmazás gyakran a komikum határát súrolja. — 51. l.: A *csermelyhez* c. versben a szerelmes ifjú így sóhajtozik: „Tán habjaid mosogatják A szép tündér lábait, S nem tudja, mint csókolgatják Hív könnyeim

tagjait." S íme a magyarázatból egy mondat: „De a lábmosó tündér, akinek tagjaihoz elérnek a *jent* behullatott könnyek — ez csak a fantázia laterna magicájának játéka.” Ha már a költő nem sajnálja az ifjúi könnyeket az imádott nő lábá csókolgatására útra bocsátani, akkor hagyjuk meg a hölgynek, hogy eszményképi mivoltának hűvös közönyével fogadja a hódoló csermelyt, s talán ne mosson lábat közben — még iróniából sem. — 150. l.: „A szokványos idill-alkotást ő az átélés intenzitásával múlja felül. Nemcsak mikor méhecskeként döngécsel, hanem akkor is, mikor mennydörgő Zeusként száll alá asszonylőbe.” — 171. l.: „Berzsenyi is rosszul tette — Kazinczy szerint —, hogy barátságuk mézesheteiben éppen egy Festeticshez írt nagy ódát.” — 255. l.: Egy

Széchenyihez címzett Berzsenyi-levél kapcsán írja: „A nagy tűzhöz a maga kis literátorfajakát is odaviszi illő tisztelettel: a dunai dialektus pártfogását köszöni meg a grófnak.”

A könyv kidolgozatlansága ellenére is sikeresen teljesíti küldetését, mint népszerűsítő mű, a költőt az átélés szeretetével mutatja be a szélesebb olvasóközönségnek, Berzsenyi olvasóinak és tisztelőinek táborát minden bizonnyal megnövelte. Általában a költői művek tolmácsolása és az ifjú Berzsenyi bemutatása sikerültek jobban, szép olvasmány a korai versekről és az elégiákról szóló fejezet. Kifejtetlen és sokszor csak sejtetett ötletei előbbre vihetik a későbbi Berzsenyi-kutatásokat is.

Mezei Márta

BAJZA JÓZSEF VÁLOGATOTT MŰVEI

Válogatta, s a bevezető tanulmányt írta: Tóth Dezső. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 523 l. (Magyar Klasszikusok.)

Bajza nagylélegzetű, súlyos veretű textusait olvasva újra meg újra elragad elvi kérelhetetlensége, tekintélyekkel mitsem törődő igazmondása, hatalmas egyéniségének szugesztív ereje. Művei megfakultak, irodalomtörténeti rekvizitumokká váltak, de az *igazi műve*: az irodalmi közvélemény megteremtése, a hazai irodalomtudat belső áramvonalainak kiformálása, a kritika iránti igény meggyökereztetése, az irodalomnak, mint a primitív nemesi közélettől független társadalmi tudatformának elfogadtatása ércnél maradandóbb, értelmét-fényét máig sem veszítette el. Sőt éppen ma, a társadalmi mozgás jelenlegi, nagy fontosságú, felívelő szakaszán nyer a bajzai életmű új jelentőséget: mintegy sűrített példázata, sarkalló szimbóluma tennivalóinknak. Szüntelen a sarjádó újat munkáló elszántság, a kérdések velejéig hatoló szellem, az irodalom fejlődés-tervényének hatékony felismerése jellemezte őt, s mindez a görög-római polgárerény reformkori ideáltípusának magasztos színvonalán, az aktív hazaszeretet, a társadalmi tennivágyás ma is aktuális síkján. Ez a halhatatlan intenzív közéleti érdekelttség, társadalomalakító szándék, a kulturális-szellemi élet jelen és jövő kérdéseire való gyors és nagyívű reagálás állandó ösztönzője lehet (s csak ez lehet ösztönzője!) az irodalmi élet munkásainak — a most újra egybegyűjtött Bajza-írásoknak ez a legfőbb tanulságuk.

Úgy véljük, ezt ismerte fel a kötet gondozója, Tóth Dezső is: válogatásának primér szempontja éppen Bajza *kritikusi arcélinek*

minél teljesebb, sokoldalúbb megmutatása. Összegyűjtött anyagának zöme-gerince, több mint kétharmad része Bajza kritikai-polémiai munkásságára esik, s megfordítva: ami lényeges, időt álló a bajzai kritikai oeuvre-ben, az itt, e kiadványban megtalálható. Mindezt kiegészíti természetesen az író verseinek legjava, egyik rövidebb elbeszélése s néhány levele.

Helyes válogatói elvét, Bajza kritikai munkásságára való fokozott orientációját azonban Tóth Dezső bizonyos fokig túlzásba is vitte. Bajza szépprózai alkotásai s történeti művei ugyanis nem jutnak kellő érvényre a kötetben, s az érdeklődő olvasó nem kap hiteles képet a nem elhanyagolható novellistáról, s a jeles érdemű történetíróról. Nehezményeznünk kell például az író kiemelkedő levélregénye, az *Ottília* elhanyagolását. Egyrészt azért, mert e műben — a werthri-kármáni reminiscenciák mellett, illetve azokon át — a szentimentális magatartás s életideál új, magasabb foka bontakozik ki előttünk: a közért, a társadalomért serényen munkálkodó embertípus eszménye. Bajza levélregénye hősenek, Szamosvárinak immár nem a magány, nem a lágyan zsongó, a társadalomtól izoláló természet a vágyképe, mint elődeinek, St. Preuxnak, Werthernek, vagy hazai viszonylatban Kisfaludy Sándor Bodorfy Imréjének, hanem a közélet: a „közvélemény tisztelete”, a „közjó védelme”. Másrészt pedig a levélregénybe beleszótt irodalomtörténeti-irodalomelméleti megállapítások rendkívül érdekesek, az irodalom

szeretettől áthatott, az irodalmat szenvedélyesen igénylő embertípusok rajza pedig visszaad valamit a reformkor levegőjéből. Életfelfogását, irodalmi elveit e művében Bajza lírai-művészi átélő erővel fogalmazza meg, félreérthetetlenül az új reformkori nemzedékutad jegyében. Hősnője alakjában pedig — továbbfejlesztve Kisfaludy Károly Máláját — a reformkori honleány tipikus karakterét vetíti elénk. Jellemzéséből idézünk: „Ő jelesebb költőinket mind ismeri. Dayka és Kölcsey kedvencei, Himfyt is olvasta, de róla azt mondá, hogy érzéseit hamar kifárasztja.”

Bajza történeti írásai közül a *Coriolán s a háborgó Róma* címűt s a *Gróf Koháry István* című portrét kellett volna még feltétlenül közölni (vagy legalább egyiket a kettő közül). Az első az 1832—36-os országgyűlés sokat ígérő kezdetének atmoszférájában fogant, első sorától az utolsóig elemi erejű szabadságvágyú, zsarnokság elleni tiltakozással teltett írás, a második pedig hosszú idő után elsőnek idézte fel 1831-ben a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok korát, Thököly s Rákóczi hősi küzdelmeit (s nem akárhol! a nagy publicitású *Aurorában*!), leplezetlen nyíltsággal ítélte el az osztrák kormány sötét módszereit. A cenzúra terrorja ellenére ily szavakat ad Thököly, a szabadsághős szájába: „Hazádnak csak úgy fogsz valódi szolgálni, ha bajnoki karjaidat, melyekbe hatalmat s erőt ada isten, az ellen fordítod, ki polgártársaid szabadságát, melyet századok szenteltek meg, esküje ellenére szolgabílcsekbe készül verni.” Bajzának a *Futár* 1849. július 1-i számába írott vezércikkét sem lett volna szabad mellőzni, mert ez írás a szerző nagy fejlődési képességének szép tanúbizonysága: a hajdani liberális nemes itt már harcos republikánusként koronázza meg életművét.

Néhány levél felvételével pedig Bajza emberi s alkotói arculata vált volna árnyaltabbá: a Toldynak 1823. november 27-én írott levél (melyben az *Auroráról* ad biztos ítéletet), az ugyancsak Toldynak 1824. július 16-án, s 1825. decemberében írott levelek (az elsőben Kazinczyról mond jellegzetesen megengedő-lekezelő véleményt, a másodikban Toldyt bírálja, s irodalmi elveit is vázolja), végül a Kazinczyhoz 1831. március 10-én intézett episztola (a Pyrker-pörben fejt ki itt ám tiszteletteljes, de annál határozottabb nézetét) közlése feltétlenül gazdagabb, finomabbá tette volna az író arcképét.

Az eddigiekben túlságosan is hiányérzetünk megnyilvánulásának engedünk teret. Sietünk hozzátenni: egy lelkiismeretes, szakavatottan összeállított anyag kisebb-hajszálrepedései ezek, az imponáló bőséggel végzett gyűjtés egészéhez mérten nem jelentékeny hiányosságok. Annál is inkább vall-

juk ezt, mert Tóth Dezső bevezetése mind e fogyatékokosságokért jólesően kárpótol bennünket.

E tanulmányban a szerző egy nagy szerzőségű, gondolati elemeiben egymáshoz láncolatlan kapcsolódó-komponálódó logikai érvrendszer bont ki. Erős, érett gondolati megalapozottságú, eredeti szempontokkal telített előadás, energikus fejtegető-érvelő készség, felesleges kitérőket kerülő, lényegre törő, súlyos magvú-tömörsgű gondolatmenet, a művet a korrall állandóan együtt látó s boncoló dialektikus történeti látás e tanulmány elismerésre készítő ismérvei. Tárgyi anyagát Tóth Dezső mindig elvi összetevők, tág horizontú összefüggések felé tapogatva keresi, s az sem lebecsülendő, hogy előadása emelkedett hangú, gondolat kifejezésében tiszta, nagy meggyőző erejű, a reformkori oratórokon iskolázott próza; stílusából immár eltűntek azok a nehézkes megfogalmazások, homályos mondatkapcsolatok, melyek a szerző Vörösmarty-monográfiájában néha megakasztották a fejtegetések gördülékenységét, argumentatív rendszerét, interpretációi hatékonyságát.

Tóth Dezső kiválóan elemzi például Bajza szemléleti-világnézeti összetevőit, a szelekciót, melyet a pályájára felkészülő ifjú kritikus a megelőző műveltségi-ideológiai állagból végez. Alapvető magatartásformájával Tóth az „antik formákban megjelenő polgári heroizmus”-t jelöli meg, amely a humanista klasszikában született újjá, a barokkos önfeláldozó hősideállal ojtódott be, s végül a felvilágosodás közéleti, a társadalmi fel-emeléséért tevékenykedő karakterideológiájában teljesült ki. Mindehhez azt tennék hozzá, hogy Bajzát e szemléletmódon s életrészen belül a megelőző nemzedékkel, de kortársai-val szemben is megkülönbözteti nagyfokú tudatossága. Hiszen ez az éleleteszmény éppen nem ismeretlen jelenség már ekkortájt, ám Bajzánál új, „vérbelien” reformkori mozzanatot az önépítés módszeressége, szilárd elhatározottsága, eltökélt célra irányultsága, a feladatokra való felkészülés, a közéleti ihletettség.

A legelső szerzők közé tartozik ő irodalmunkban, aki *ab ovo*, s kizárólagosan *írónak* készül. Egy fontos, ekkoriban felgyorsuló átváltódási folyamat sarkpontján áll: jóformán pusztán műveiből, kritikus-i szerkesztői tevékenységéből élő ember, az írói hivatás számára egyszersmind foglalkozás is, s azt, hogy irodalmi tevékenységéből él meg, Bajza már természetesen tekinti. Az ő *íróvolta*, irodalmári-ítési *öntudata* már az irodalom polgárosodásának csillogó mutatója.

Egyértünk Tóth Dezsővel abban, hogy — marxista módon továbbfejlesztve a horváthjánosi szemléletet — az író nagy polé-

miait egy nagy, háromnegyed százados folyamat záróköveként értékeli, hogy Bajza „elrezzent kritikáit” a magyar irodalomtudat kifejlődésének vonulatában, a Besenyei—Kazinczy—Kármán—Bajza fejlődés-sorrend egymásutánjának csúcsaként látja. Ez organikus fejlődéslánc vázlatát, a hazai irodalomtudat Tóth által adott karakterisztikumát mindössze annnyival egészítenénk ki, hogy Bajzánál már végképp nincsen nyoma a jól ismert nemesi-úri, maga kedvtelésére dolgozó, passziózó írói magatartásnak (amely egy Kisfaludy Sándort vagy Berzsenyi még annyira jellemzett, s amely attitűd egyes mozzanatai még az ifjabbik Kisfaludyban, Bajza mesterében is fellelhetőek voltak). Ő már kezdettől fogva az *irodalmi élet* újszerű áramköreiből, polgári viszonylataiban gondolkodik, s dolgozik: író és olvasó ellentét-párját látja folyvást maga előtt, s közben az összehangolót-közvetítőt, az itélő kritikust.

E polgárosodást munkáló kritikai-elméleti tevékenység annál érdemdúsabb, mert Bajza sem volt ment osztálya általános válság-érzetétől. Szentimentális almanach-lírájából érezhető ki ez igazán, s Tóth Dezső szintén lényeglátóan tapintja ki e fájdalmas-borongós, nem egyszer közhelyes motívumokat variáló szobalírásban a nemesi életforma pusztulásának elégikus-síralmas alaptónusát. Bajza azonban teljesen úrrá lesz ezen a tragikus érzésvilágon, szakadatlan közéleti munkássága révén eltávolodik attól, s a „haza és haladás” Kőlcsey-féle gondolatának továbbépítésében, a polgári átalakulás szolgálatában találja meg lelki egyensúlyát.

Ezek után vegyük sorra kifogásainkat, ellenvetéseinket. Tóth Dezső sajnálatosan elmulasztja esztétikailag analizálni a bajzai polémiaiak legfőbb fegyverének, a szarkasztikus gúnynak összetevőit. Az elvi ítélőerőnek, belső meggyőződésnek, társadalmi hatni-akarásnak s frappáns, célbataláló szellemességnek e sajátos, utánozhatatlan elegyét nem oldja szét előttünk kellő alapossggal. Holott Bajza vitaépítési módszerének szerkezeti-stiliztikai boncolásával (pl. hogyan elegyít mesterien szónoki kérdéseket s felkiáltásokat, hogyan vált át a csipkelődő oldalvágások hangneméből egyszerre a fennkölt reformkori retorika dikciójába, ismétlések, gondolat-sorok ritmusával hogyan sulykolja bele olvasója képzeletvilágába a maga álláspontját, érvrendszere plaszticitását hogyan domborítja ki sokszor hármas-négyes mondat-periódusok rejtett dallamú tagolásával stb.) közelebb jutottunk volna az első *kritikusművész*, a ragyogó *értekező prózaíró* alkotó gyakorlatának megismeréséhez is.

A bevezető tanulmány szerzője néha leírón, s nem elemzően vázolja az irodalmi élet alakulását, művében időnként csak a tények felsorolását, s nem értékelő komment-

tálását kapja az olvasó. Amit például a Bajza-kör orgánumaról, az *Athenaeum*ról ad, az kivált kevés: a folyóirat évfolyamainak rövid tartalmi-tematikai ismertetése, a rovatok vizsgálata, a szerkesztés módszereinek behatóbb elemzése lenne szükséges. Az *Athenaeum* lelke éppen Bajza volt, az ő nyugtalan, szüntelen érdeklődő-táguló szellemének jegyeit viselik magukon a vaskos folyóiratkötegek: a lap mélyrehatóbb, differenciáltabb vizsgálatából magára Bajzára is számos következtetés adódna. Szívesen halottunk volna többet a Munkácsyékkel, Csatóékkal vívott harc szemléleti, izlésbeli ellentéteiről is, az új nemzedékkel való szembekerülés elvi okairól, a harcok menetéről, fejleményeiről.

Fel kell rónunk — az eddigieknél hangsúlyosabban! —, hogy Bajza elbeszéléseiről egy árva szót sem olvashatunk a tanulmányban. A már említett *Ottiliáról*, a nem elhanyagolható *A fekete lovagról* sem — s a kötetben különben közölt *Rege a habléányról* című írás is méltatás nélkül marad. A *Tihamérral* közelesen egyidőben, 1824 körül készült *A fekete lovagban* nem a cselekmény, a romantikus lovagi történet, a helyzetek sűrűsödése, a bonyolultabb epizódok, a jellemelek romantizálódása érdemel figyelmet, hanem a feltűnedező *népies elemek láncja*, az *irodalmi népiesség itt már felcsillanó, nagy jövőjű kelléktára*. A népies elbeszélés egyik első produktuma ez az alkotás: a csaplár, a pusztá, a csárda, a betyár, az Alföld, a palota és kunyhó — még hányszor előforduló, s ha távolról is, de Petőfit anticipáló! — motívumai jelennek meg benne, előlegezve valamit a negyvenes évek népiességének áramlatából. Hasonló érdemű a *Rege a habléányról* című elbeszélés: a kisfaludysándoros regetípust hajlítja át ebben az író a történeti elbeszélés műfajába, s mindezt népmesei fel-dolgozásban, népköltészeti motívációkkal (pl. az öreg halász alakja) elegyítve.

Legyen szabad bíráló észrevételeinket még egy apróbb ellenvetéssel zárni: túlzottan, igaztalanul egyoldalúnak tartjuk azt, ahogy Tóth Dezső Horvát Istvánt több ízben minősíti. „Áltekingtély”-nek, a „feudális áltudomány mammutszobrá”-nak kategorizálja őt, s ez az elvető ítélet nincs is minden igazság nélkül. Valóban ma már csak mosolyogni lehet a fáradhatatlan etimológus gőzös állításain, az ősködbe révedő-vesző képtelen elméletein. De a reformkori nemzedékek mégis főle tanultak hazaszeretetet (még Eötvös és Szalay is!), e nemzedékek figyelmét ő irányította rá a hazai történeti múlttra, a „régí dicsőség” évszázadaira. Nem *áltekingtély* volt a 30-as években Horvát István, hanem *szétfeszítő*, a változó idővel lépést nem tartó, a rohanó kor által szétpukkasztott *tekintély*, akinek érdemeit Bajzáék megbecsülték, de akinek

személyét épp oly történeti relikviaként kezelték már ekkor, mint a hajdani mestereket, Kazinczyt vagy Kisfaludy Sándort.

Az igényes, anyagában s felépítésében gazdag kötetet — a felrótt fogyatékoságok ellenére — megelégedett örömmel teszi le a bíráló. Csak a jegyzetek szerepét betöltő *Nevek és szavak magyarázatá*-ra ne vessen pillantást, s öröme zavartalan marad. A kiadványnak ugyanis ez a része — Kordé Imre műve — a *Magyar Klasszikusok*-sorozat színvonalán messze alulmaradó munka. Nem jegyzeteli meg Daykát, Virágot, Döbrenteit (!), Dessewffy Józsefet (!), Csató Pált (!), Orosz Józsefet (!), Pyrkert, Guzmicsot, Szalay Lászlót, s Makáryt, — hogy csak a legkirívóbb hiányokat említsük meg! S akiket (s ahogyan) megjegyzetel, abban ugyan vajmi kevés a köszönet: tevékenységük elviesztétkai-történeti minősítését a legritkább esetben adja meg. Mennyivel tud többet vajon az olvasó akkor, ha csak azt olvassa Adelungról, hogy „német író, nyelvész és

lexikográfus”, Bérczy Károlyról, hogy „író, a Kisfaludy Társaság tagja”, Nikolaus Beckerről, hogy „német költő” (még az utónevet sem közli!), Bowringról, hogy a *Poetry of the Magyars*-ban népdalfordításait adta ki(!), Dumasról, hogy „népszerű romantikus francia író”, Stettnerrel, hogy „Fenyéry” volt az álneve, Herepei Károlyról, hogy „író, evangélikus lelkész, tagja az Akademiának” stb. stb. Oly, a korban számottevő írókról, mint Szentmiklóssy Alajos, s Szenvey József, ily megállapítások olvashatók: „Írt prózát, verseket, epigrammát, és fordított, főleg Schillertől”; illetve „Főleg lírai költeményeket és drámákat írt”. A világirodalom melyik tollforgatójáról nem lehetne ezeket elmondani?

Hiba, könnyűszerrel elkerülhető gondatlanság volt e gazdag felkészültségű kötet értékét e felületes jegyzetekkel — ha nem is nagymértékben, — ám mégis lerontani.

Fenyő István

A MAGYAR NÉPZENE TÁRA

IV. köt. Párosítók. Szerk. Bartók Béla — Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Bp. 1959. Akadémiai K. 905 1. 8 t. 3 térk.

A sorozat I—II. kötetének ismertetése: ItK 1955, 463—6; a III. köteté: ItK 1959, 151—2. — A IV. kötetben az alkalomhoz kötött népdalok egy érdekes csoportja, a párosítók kerültek közlésre. A kötet egyik újdonsága, hogy — a zenei rendszerezés mellett — jóval részletesebb képet ad a szövegekről, mint az előző kötetek: külön Bevezetés szól róluk (9—16. l.), tipológiai rendszerezésüknek is külön fejezetet szenteltek a szerkesztők (549—714. l.), sőt a dallamokról szóló Bevezetésben is (25—55. l., Járdányi Pál munkája) a dallam és szöveg viszonyára vonatkozó több fontos megállapítás van. Részletes ismertetés helyett a régi magyar kéziratos költészet néhány szövegére hívjuk fel a figyelmet, melyek a párosítókkal valamilyen kapcsolatban vannak. (Az adalékok egy része a Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. III. kötetének jegyzetanyagából való.)

A MNT 9—10. lapján a szerkesztők négy párosító szöveget közölnek, melyek a népdalgyűjtés megindulása előtt kerültek feljegyzésre. A közöltekén kívül a következőket idézhetjük:

1802. A *Diversae cantiones* c. kézirat (OSzK Quart. Lat. 700.) 19b. lapján az egyik legelterjedtebb dunántúli párosító szövege található:

1. Am a Bokor tsipke Bokor igen
zöldellik
Virárgjátul bimbajátul meszi
tündöklik.
2. Egyik ágán kiss sár madár fönt
álva sétál,
Másik ágán kiss gerlétze verset
fujtogál.
3. Ara méne az a Legin nagy
álnoksággal,
Utánna megy az a Leány nagy sziv
fájással.
4. Jó rá vigyász édes Trésim, hogy
meg ne tsallon,
Mézes szónak szüne alatt, merget ne
adjon.
5. Minden ember tsak azt mondja kár
néki kár,
De bizon nem kár,
Isten tudja ő szüveket régen együtt
jár.

A szöveg a párosítók 118. sz. típusának (MNT 604. 1.) teljes változata, csak a neve-

ket helyettesítik „az a Legin” és „az a Leány” kifejezések. Utolsó strófája nem ehhez a típushoz tartozik, de szintén párosító szövegnek látszik, egy változatát a MNT 538. lapján (642. jegyzet) olvashatjuk. — (Egy töredékes, romlott szövege a XVIII. század végi Aranka-gyűjteményben is megvan: Amaz bokor messze bokor jaj de meg fémlik Rozsájától bimbájától már el is válik... OSzK Fol. Hung. 126. I. 84b.)

Ugyanott, a *Diversae cantiones* c. kéziratban olvasható egy különböző strófákból összeállított egyveleg, (32a: Van kőkenyfa van is rajta...) ennek 4. versszaka a legkorábbi, 1750-i feljegyzésből ismert párosító változata:

Jaj ki fekszik beteg ágyban
A N: N: nyavalában,
Jaj ki léssen siratója,
Liliom Kata jajgatója.

XIX. sz. eleje. A Leg-is leg-újabb négy világi énekek c. ponyvanyomtatvány egyik darabja (Element a' Tyúk vándorlani...), amely különböző eredetű strófákból van összeállítva, két párosító versszakot is tartalmaz, mégpedig nevekkal:

A' vak Imre kutyát lopott,
Abbul dudát tsináltatott:
Tsillagom, galambom, rád illik
a tsókom.

Marcsó Imre bársony nyereg,
Nem ül ebbe minden gyerek:
Tsillagom, galambom, stb.

Az ül ebbe a' nyeregbe,
Kinek Bankó van zsebjébe:
Tsillagom, galambom, stb. (OSzK ponyvagyűjteménye, 72/3. sz. — A közölt versszakok a 115. és 56. sz. párosító típusok változatai).

*

Igen érdekesek a MNT szerkesztőinek azok a megfigyelései, melyeket a párosító szövegek földrajzi megoszlásáról tettek. Számszerű adatokat ugyan csak a dallamok osztályozása során kapunk (37—9. 1.), de ezek az eredmények némi korrekcióval a szövegekre is vonatkoztathatók, hiszen a dallamcsaládok egy része csak egy bizonyos szöveg-típussal jár együtt, és fordítva: egy-egy szövegtípus dallamai egy családba tartoznak. Régebben ez méginkább így lehetett, hiszen Járdányi egy fontos megállapítása szerint „a párosító szövegek kilépése a tipikus dallamok medréből, szétáradásuk más dallamok tájaira is: aligha történetelt a múlt századnál korábban.” (36. 1.) A dallamokhoz hason-

lón tehát a szövegek egy része (talán többsége) is egy-egy terület sajátossága. Az egyes területek párosító szövegei egymástól eltérő jellegzetességeket mutatnak, különösen az erdélyi szövegek ütnek el a többitől, mint erre a MNT Bevezetése is utal. (13. 1.) A régi kéziratok költészettel való egybevetés eredménye az, hogy az erdélyi párosítók — a többi terület anyagától eltérően — rendkívül archaikus jellegűek. A dunántúli párosítók gazdag anyagában pl. mindössze egy 1802-i kéziratból közölt párosító 4. versszaka. Legkorábbi feljegyzése 1655-ből:

Az ki indul szerelemben okoson járjon
Hogy az meznék színe alatt merget ne nyallyon. (Teleki-ék. 29a. — A versszak még több XVII. századi kéziratban előfordul.)

A csak Erdélyből ismert hat típus közül (lásd a MNT 38. lapján levő összeállítást) vizsgolt háromnak a részletei vehetőek össze XVII. századi, sőt annál régebbi énekekkel. A 39. sz. párosító (264. sz. típus) párhuzamos helyei:

Szívem nagy szerelmét s *titkon* felgyúlt
tüzét

jelenteni nem merem,

Mert ha kijelentem, nagy tüzemmel féltem,
hogy sokak eszít *vesztem*,

Ha pedig *titkolom*, csak magam fogyatom
mert belső tűz *veszt* engem.

(Balassi Bálint verse; Eckhardt-kiad. 64. sz. 19—21. sor.)

Az minapi szodát most ki nem jelentem,
Senkinek *nem mondom*, csak *magamban*
tartom,

Mert ha kijelentem, irigyektől féltem,
Ha pedig *titkolom*, csak magam *fárasztom*. (Teleki-ék., 1655 k. 34a.)

A népdal:

Aj, de én is tartottam *titkon* egy szeretőt
Virágos kertemben, rózsabokor alatt.

Aj, de én azt *nem mondom*, csak *magamnak*
tartom,

Mer ha kijelentem, magamat *elvesztem*. (MNT IV. 39. sz.)

Ugyane szöveg 3. versszakának régi megfelelői:

Sebes *tenger hobja* Julia *haragja*
kinek vagyok én *rabja*... (Egy 1597-ben szerzett Balassi-utánzat kezdősora; Vásárhelyi-dk. 162b.)

Ilona *haragja* sebes *tenger habja*
annak vólnék *rabja* ki jobban tartana. (Kozma-ék. 1777-81, 49a.)

A népdal:

Mózeses uram *haragja* vörös *tengör habja*,
Lennék annak *rabja*, kit szépen tartana. (MNT IV, 39. sz.)

E párosító 4. strófája is XVII. századi sablonokon alapul, 5. versszaka pedig a XVIII. század közepétől kezdve számos változatban előfordul.

A Párosító 586—591. sz. darabjai (171/III. sz. típus) is igen régi eredetűek. A Teleki-ék.-ből idézzük:

Edes *Juliam*, gyenge *violam*,
Piros rosaczkam, majorannaczkam,
Szep természetü es jo kedvü szollo
madarkam,

Szally batran en kezemre,
Hozz őromet en szívemre,
Semmit nefelj, edes *soľymoczkam.*

(Teleki-ék. 1655, 37a.)

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte Györffy György. Munkatársak: Czeglédy Károly, Harmatta János, ifj. Horváth János, Kakuk Zsuzsa, Kniezsa István, Moravcsik Gyula, Németh Gyula és Pais Dezső. Bp. 1958. Gondolat K. 266 l. 10 t. (Nemzeti Könyvtár.)

Ez a gyűjtemény népszerűsítő szempontok figyelembe vételével készült a Marczali-féle összeállításnál is sokkal teljesebb Pauler—Szilágyi enchiridion gazdag anyagára támaszkodva és abból válogatva, de persze a történettudomány mai állásának megfelelően, újabb forrásokkal bővítve. Így kerültek a gyűjtemény sorába Priszkosz, Hérodotosz és Menandrosz, és így az orkhoni feliratok helyenként homályosan értelmezhető, de kétségkívül értékes szövegei.

A kötethez csatolt függelékben gondosan összeállított évrendi táblázatot, valamint a magyar őstörténet kérdésének tanulmányozásához hasznos tájékoztatást nyújtó történeti- (Györffy György), szépirodalmi- (Belia György) és képzőművészeti bibliográfiát (Rózsa György és Czennerné Wilhelm Gizella összeállítása) találunk.

Mindezekről, valamint a magyar őstörténeti kutatás jelenlegi helyzetéről Györffy György tömör, világos okfejtésű bevezetője tájékoztatja az olvasót. Soraiból megnyugodva vonhatjuk le a következőket: a marxista módszerrel folytatott vizsgálódások számos kérdésben jelentékeny előrehaladást mutatnak és egyre több, biztos fogódzót tudnak megjelölni. A társadalmi alapvetésnek is ymódon, részleteiben is több-kevesebb valószínűséggel megvonható körvonalai egyre megbízhatóbb útjelzőül szolgálnak pl. a magyar ősköltészet kutatói számára is. Ma

A népdal:

Az én édős kárujkám, kárujkám,
Sugár szárnyu *sojmacskám, sojmacskám,*
Szájj le báiron karjaimra, violám,
violám,
Hozz őrmőt bus szívemre, Julíám,
Julíám!

(MNT IV, 568. sz.)

Végül a 605. sz. párosító szöveg refrénjének régiségére már Szabolcsi Bence rámutatott. (Új Zenei Szemle 1951. 3. sz. Vö. ItK 1959, 152.)

A fentiek alapján valószínű, hogy az erdélyi szövegek eredetileg nem voltak párosítók, hanem nevek nélkül a régi gyűjtemények „Szerelmi dalok” c. csoportjába tartoztak. (MNT 714. 1.)

Stoll Béla

már világos, hogy történeti háttér lehető teljességű ismerete nélkül irodalmunk egyetlen szakaszáról sem adhatunk hiteles képet.

Mint hogy történészek szakembereink számottevő eredményeket mondhatnak magukénak, jogos a reményünk, hogy további sikeres kutatásaikkal, valamint újabb összefüggések felismerésével lehetővé teszik a burzsoá magyar ősköltészeti kutatások hibáinak elkerülését, és elősegítik legrégebbi irodalmunk problémáinak pusztá feltevések helyett végre tudományosan igazolt történeti-társadalmi alapokra épített megoldását, vagy legalább is nyugvópontonra hozását.

Befejezésül csak annyit: a kötet több, mint a kérdés pusztá népszerűsítő összefoglalása. Igaz ugyan, hogy nem közli a szemelvények eredeti szövegét, legkiválóbb szaktudósaink filológiai kifogástalan fordításai azonban kárpótolnak érte, mert ezáltal forrásértékű magyar szöveg birtokába jutottunk.

V. Kovács Sándor

Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. Akadémiai K. 250 l.

A középkori Magyarország egyetlen épen maradt nagyszabású — európai mértékkel mérve is jelentős — románkori építészeti emléke Entz művével méltó monográfiát kapott. Érdemi méltatása természetesen a művészettörténészek feladata, ámde a gyulafehérvári székesegyház későgótikus-reneszánsz stílusban újjáalakított ún. Holtak-kápolnája irodalmi vonatkozásokat is rejt magában, mert a belső márványfalakon 16. sz. eleji versek olvashatók. A reneszánsz izlésű, antikva betűkkel megörökített epigrammák minden valószínűség szerint a poétai lelkületű alapító, Lászy János sajátjai. Alkotásait

bár ha nem tekinthetjük is költészetnek, antik metrumokba öntött, 1508 és 1512 között keletkezett verseitől mégsem tagadhatjuk meg az irodalmi igényt. Következésképp, mint irodalomtörténeti értékű dokumentumokat, Lászlay epigrammáit sem mellőzhetjük a korszak — különben is szegényes — költői összterméséből.

Entz, mint maga elmondja, könyve írásakor használta többek között a székes-egyház káptalani és püspöki levéltárát. Ha valahonnan, elsősorban innen várhattunk volna ismeretlen adatokat Lászlay életére vonatkozóan. Annál sajnálatosabb, hogy a jelek szerint ezek nem tartalmaztak semmiféle újat ebben a tekintetben. Így irodalomtörténetírásunknak továbbra is meg kell elégednie a korábbi kutatók, Bunyitai Vince (1893) és Balogh Jolán (1943) gyér számú, de értékes adataival. Entz sem tehetett egyebet, mint hogy erre a szakirodalomra támaszkodott.

Tévedett azonban, amikor az építés eszméjének felbukkanását Lászlay második szentföldi útja utánra helyezte, mondván, hogy „1500-ban meggett zárandoklata érlelhette meg... tervét.” (117—118. l.). A buzgó gyulafehérvári kanonok ugyanis épp második útja előtt, tehát még római tartózkodásakor nyújtotta be keleti utazásának engedélyezése iránti kérelmét a kápolnaépítés tervével együtt a pápai kuriához (vö.: Tóth-Szabó Pál: Magyarország a XV. sz. végén a pápai supplicatio világánál. Szdok 1903. 339.).

Közli a könyv egyébként Lászlay verseit is. Entz gondos átirásban, paleográfiai hídségre nem törekedve adja a szövegeket. A Péter apostolhoz írott epigrammában azonban benne maradt egy sajtóhiba: „... reseras te claudis...” (166. l.) helyett „... reseras te claudis...” a helyes szöveg.

V. Kovács Sándor

Pázmány Péter válogatott írása. A kötetet összeállította Rónay György. Bp. 1957. Magvető K. 321 l. (Magyar Könyvtár).

A Magyar Könyvtár sorozatban megjelent válogatás az első Pázmány-kiadvány az utóbbi másfél évtizedben. Az antológia több puszta válogatásnál, mert Klaniczay Tibornak a kötet utószavaként közölt tanulmánya az első marxista kísérlet a sokáig mellőzött Pázmány-kérdés megoldására. A feladat rendkívül bonyolult, mert nem csupán Pázmány politikai szerepének a vizsgálatát követeli, hanem határozott állásfoglalást az európai és a hazai barokk irodalom szerepének a megítélésében is.

A magyar későreneszánsz, manierista és a korai barokk irodalmi irányzatainak pontosabb elhatárolása, ill. Pázmány munkássága sajátos helyének meghatározása ezen idő-

szakban, már önmagában sem egyszerű feladat. Irodalomtörténészeink jórészt az ellenreformáció művészeti irányzataként számoltartott barokk kérdésében nemigen nyilvánították véleményüket az utóbbi időben. Klaniczay hangsúlyozza, hogy a barokk csak keletkezésében kapcsolható kizárólagos érvénnyel az ellenreformációhoz, mert később általában az újra megerősödő feudalizmus művészetévé, tehát egyetemesebb kategóriává lett. Különösen érdekes a barokk Pázmány bemutatása. Az utószó szerint Pázmány nem az érett, hanem a korai barokk jelentős magyar képviselője egy későreneszánsz irodalmi periódusban.

Az utószó újszerűen jellemzi Pázmány politikai szerepének és szemléletének összetettségét is. Pázmány lényegében reakciós-jellegű politikai pályát futott be, de élete utolsó éveiben korábbi politikai álláspontját módosítva, Erdély önállóságának az elismerője, sőt támogatója lett. Pázmány új politikai koncepciója már Bethlennek küldött leveleiben is érezhető, pl. amikor ilyen sorokat kényszerül írni nagy ellenfelének a harmincéves háború tapasztalatairól: „Olvastam, hogy a tigris, mikor vadat akar fogni, egy-néhány ugrást próbál; ha azokkal el nem éri, nem is űzi a vadat, mert ha ezt ép és egész erővel el nem érte, leteszi reménységét.” Pázmány szerint a harmincéves háború is ilyenféle szakaszba érkezett, kölcsönösen hiábavaló a további vérontás. Az Erdély önállóságának szükségességét elismerő, részben kényszerűség szülte új politikájában az egység helyreállításának a gondolata több mozzanatában határozottan Zrínyi koncepciójára emlékeztet. A Pázmány-i politika tehát végső soron nem csupán „a magyar függetlenségi harcok vérbefojtásának Habsburg-politikájához” készíti elő az utat, hanem a nemzeti abszolútizmus elméletének kibontakozásához is köze van.

A kötetben szereplő szövegek Pázmány műveinek alapos ismerőjét és kitűnő érzékű válogatóját dicsérik. Rónay György a kiadás céljának megfelelően, Pázmány műveinek legszebb s egyben írónk sokoldalúságának legjellemzőbb jegyeit is képviselő szövegeit publikálja. A közölt szövegek bemutatják a roppant teológiai képzettségű vitázót, az elmélkedő, az erkölcsi kérdéseket boncolgató, a nyelvünket bravúros érzékkel használó Pázmányt. Nem ártott volna leveleiből is fölvenni legalább néhányat; így Pázmány politikai pályafutásáról is közvetlenebb képet kaphatott volna az olvasó. Az utószó ezért sokoldalúbb képet ad Pázmányról, mint maguk a szövegek. Jó lenne, ha az egyébként hasznos „nevek magyarázata” és „szavak magyarázata” mellett egy rövid Pázmánybibliográfia is szerepelne a kötetben.

Komtovszki Tibor

Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája.

A sárospataki nyomda története. I. (1650—1671). Sárospatak, 1958. Rákóczi Múzeum. 112 l. (Múzeumi füzetek, 14—16.).

Nyomdászattörténeti irodalmunk nélküli a legtöbb régi magyar nyomda monografikus feldolgozását. Alig néhány nyomda történetét írták meg és e hiányt különösen érezzük a XVII. századi nyomdáknál, mert e korra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre olyan mű, mint Gulyás Pálé, a XVI. század nyomdájáról. Ezért örömmel kell üdvözlünk a sárospataki nyomda történetének induló feldolgozását. E nyomda I. Rákóczi György fejedelemnek, illetve Lorántffy Zsuzsánna fejedelem asszonynak és kisebbik fiának, Rákóczi Zsigmond hercegnek köszönheti létét. A fejedelem a sárospataki kollégium mellé szándékozott nyomdát állítani, de tervét csak halála után valósították meg. Ebben jelentős része volt Comenius Sárospatakra jövetelének. Comenius, akit az özvegy fejedelemasszony, Rákóczi Zsigmond és a hazai puritánusok egyik vezéralakja, Tolnai Dali János hívott Sárospatakra, jövetelének feltételei között, nyomda létesítését is kikötötte. A nyomda vezetésére ő választotta ki Renius Györgyöt, aki a nyomdát felszerelte és üzembe állította. Hárminc nyomtatványát ismerjük, közöttük Comenius, Medgyesi Pál, Tolnai Dali János műveit. Már Renius betegsége idején, 1656 végén Sárospatakon dolgozott Rózsnyai János, aki Renius halála után 1657-ben átvette és 1671-ig vezette a nyomdát. A kezdetben fejedelmi nyomdát, 1660-ban Lorántffy Zsuzsánna a kollégiumnak adományozta. Ez volt a nyomda vesztesége, mert 1671-ben, mikor a kollégiumot II. Rákóczi Györgyné, Báthory Zsófia fejedelemasszony száműzte, Rózsnyai a nyomdát Debrecenbe vitte, ahol a Rákóczi szabadságharc idején a császári katonaság elpusztította. Rózsnyai idejéből a nyomdának közel kilencven termékét ismerjük. Medgyesi Pál; Pósházi Tamás, Kemény János, Buzinkai Mihály, Csuzi Cseh Jákab, Komáromi Csapkés György, Pápai Páriz Imre. Kézdi Vásárhelyi Matkó István, Pathai István nevét olvassuk, egyebek között a szerzők névsorában. A nyomdára és a nyomtatványokra vonatkozó történelmi adatokat Takács jól sorolja fel, — csupán azt kell ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy Pápai Páriz Imre „Keskeny út”-jához nem Debreceni Kalocsa János, hanem Balassi Bálint és Nyéki Vörös Mátyás fordításában csatlakoznak „Szent Dávidnak Hét Poenitentia-tartó zsoldtári”. — Takács külön, érdekes fejezetben foglalkozik a nyomda berendezésével és felszerelésével, hasznosítva a nyomda ránk maradt leltáraiban levő értékes anyagot.

Jenei Ferenc

Bél Mátyás Esztergom vármegyéről írt, kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Fordította Prokopp Gyula, bevezette és jegyzetekkel ellátta Zolnai László. Tatabánya, 1957. Komárom megyei Tanács. 79 l. 2 t.

A kis könyvet kettős cél szolgálatára rendezték sajtó alá kiadói: egyrészt az Esztergommal és környékével foglalkozó kutatóknak kívántak nehezen megközelíthető forrásokat kézhez szolgáltatni, másrészt a vidék lakosságának történeti ismereteit kívánták bővíteni. A kiadvány első felében Bél Mátyás *Notitiájának* Esztergom megyét leíró, kiadatlan kéziratából kap egy részletet magyar fordításban az olvasó. Bél szövegét — vele egyforma terjedelemben — jegyzetek követik. Ezek részben a Bélnél szöbakerült tárgyakkal kapcsolatos újabb irodalmat adják meg, részben Heliser (Helischer) József kéziratban maradt munkájának egyes vonatkozó passzusait tartalmazzák magyar fordításban (Statistico-historico-topographica descriptio comitatus Strigoniensis, 1827.). A jegyzetek célja újabb adatok közzlése, nem a *Notitia* szövegének magyarázata. Anyagot publikálnak a kiadók a függelékben is: az 1720-i és az 1828-i országos összeírás Esztergomot és Esztergom megyét illető főbb statisztikai adatait, majd egy alapos esztergomi bibliográfia következik.

A kiadvány igen sok adatot tár fel Esztergom és környéke történetének kutatói számára. Szövegmagyarázó, tárgyi jegyzeteinek hézagossága miatt azonban kevésbé felel meg népszerűsítő céljának; a Bél Mátyás munkásságának kutatói nem s k hasznát látják, mert nem a nagy tudós műve, hanem az abban foglalt ismeretanyag érdekelt a kiadókat.

Tarnai Andor

Fenyő István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. Bp. 1959. Akadémiai K. 103 l. 4 t. (Irodalomtörténeti Füzetek 28.)

Fenyő István két évvel ezelőtti, hosszabb tanulmányútjának egyik eredményeként született meg ez a dolgozat.

Az ismeretlen anyagot, amelyet közel három évtized (1835—1860) terméséből tesz közzé, történészek és irodalomtörténészek egyaránt haszonnal forgathatják.

A közölt anyagot olvasván, megdöbben az a tájékozottság — igaz, átvételeken keresztül —, ahogyan a korabeli Oroszországban a magyar reformkori irodalomról írtak. Úgy érezzük, többet tudtak a korabeli magyar irodalomról, mint feltételezni mertük. (Még a hivatalos, több vonatkozásban ferditő

cikkekben is.) Különösen ki kell emelni Jósikáné alapos, kiváló cikkét (45—53. l.), a Russzkij Mir-ben. Természetesen, ezen a tájékozottságon nem csodálkozunk, de annál bámulatraméltóbb az a biztonság, amellyel már akkor helyes értékrendbe állította a magyar irodalom reformkori nagyjait. — Ez annál világosabban kitűnik, ha mellette elolvassuk pl. a *Teleszkop* c. folyóiratban (1835) megjelent cikket, amely Berzsenyi és Buczyt egy kvalitású költőnek könyveli el.

S ha már a szövegek közléséről beszélünk — nem gáncoskodó ellenvetésként —, szavá kell tennünk: kár, hogy Fenyő István a *Teleszkop* cikke (16—20. l.) és a későbbi Rüsszkoe Szlovo cikke (58—63. l.) közötti kapcsolatot, az átvételt, a feltűnő azonosságokat nem magyarázza meg. A közölt anyagokat egymástól függetlenül értelmezi, néha túlmagyarázza.

A közleményeket, cikkeket — egymástól közel és távol eső időben keletkezve bár — Vörösmarty költészetének nagysága, e nagyság elismerése fogja össze. „Ugy látszott — írja a Rüsszkoe Szlovo —, Vörösmarty koránát tett a magyarok nemzeti költészetére, s nevét a művelt Európa híres neveinek sorában kezdték emlegetni” (62. l.). (Ugyanígy ismerték fel — kissé túlozva — Döbrentei jelentőségét is.)

Fenyő István dicséretére mondjuk, hogy — akárcsak korábbi munkájában, *Aurora*-ban — most is jó filológusnak bizonyult.

Kevéssé lehet elmarasztalni őt abban, hogy többször beszél feltételekben, hogy gyakran hangoztatja: „feltehetőleg”, „aligha vélhetjük”. Elsősorban az átvételekről, az irodalomtörténeti anyagok Oroszországba kerüléséről van szó. Ebben az esetben jórészt feltevésekben beszélhetünk. Ki tudná követni országokon, viharzó Európán át Kelet felé Nyugatig és viszont egy-egy átvétel útját — egy kis ország irodalmáról!

Feltétlenül helyesnek kell tartanunk azt a módszert, amely éles határt von a korabeli haladó és a hivatalos orosz vélemény között. Ez világosabbá teszi azt is, miként értékelték a kor magyar irodalmát és így, két tábor kritikai tüzeiben hevítve, jobban megcsillant az, ami érték.

Nagyon helyes, hogy a végén Függelékot adott, fordításokat és faksimilákat közölt.

Kovács Győző

Arany János balladái Zichy Mihály rajzaival. Függelék: Sötér István: Arany balladái. — Pataky Dénes: Zichy Mihály. 2. kiadás. Bp. 1959. Magyar Helikon. 178, XXVIII. 1.

Arany balladáinak számos kiadása közül (Arany János Balladái Zichy Mihály rajzaival. 1—4. Bp. 1896—97, Ráth Mór; Arany

János Balladái. Magyarázza Greguss Ágost. 1—3. kiad. Bp. 1877—1900, Franklin; Arany János balladái Bóka László előszavával, Csiky Gergely rajzaival. Bp. 1948. Népszava, — hogy csak a legjelentősebbeket említsük) méltó helyet foglal el a költő halálának 75. évfordulójára megjelent reprezentáns kötet. Az 1957-es kiadást és annak 1959. évi utánnyomását már azért is üdvözlőnk kell, mert ez Arany balladáinak első teljes összeállítása, ugyanakkor hosszú idő után (1928) újra a nagyközönség elé viszi Zichy Mihály immár klasszikussá vált balladaillusztrációit.

Sötér Istvánnak Arany balladáiról szóló, a kötethez függelékként csatolt tanulmánya rövidege ellenére is szinte teljes egészében öleli fel az Arany-balladákhoz fűződő, Greguss Ágost és Riedl Frigyes óta elemzett problémákat. Tanulmánya első részében a ballada műfaji problémáinak és a balladák támasztotta nehézségek vázolásán keresztül jó elemzését adja Arany tömörítő, dráma-teremtő képességének, szerkesztési technikájának már a kezdeti balladáktól jelentkező erejét, valamint az Arany-balladák tudatos ragaszkodását a népballadák sajátosságaihoz. Az Arany-balladák kétféle csoportját, a balladák kétféle színeződését Arany ismert két nagy balladájáról korszakának összefüggésében vizsgálja, rámutatva, hogy a komorabb, tragikusabb színezet inkább az Őszikék-korszak sajátja, míg a nagykorú tanárkodás alatt íródott darabok inkább történeti témákhoz kapcsolódnak, a politikai aktualitást figyelembe véve szerkezetileg világosabban, színezetükben románcosak. Amit Sötér István a kései balladák sajátjaiból kiemel, az a bonyolult lélektaniaság, az új Magyarország városiaságának, társadalmi problémáinak megjelenése, mint Arany költészetének a népitől, romantikustól a modern költészet világába való átnyúlás, és mindennek előtt a balladákat is átható tragikum szemlélet. Arany tragikumszemléletének a tárgyalásában Sötér István tanulmányát az 1959-es kiadásban az előző évihez viszonyítva kibővítette és sokban újszerű elemzésével tette teljessé az Arany-balladákról nyújtott képét.

A kötetet sajtó alá rendező Erdős Magda helyesen járt el, amikor e nagyközönségnek szánt kiadásban eltért a szigorú kronológiai rendtől s a balladákat témakörük szerint csoportosította, sajnálunk kell viszont, hogy a második kiadásban benne maradtak az előző kiadás sajtóhibái. Pl. a *Hamis tanu* c. ballada jegyzetei nem a megfelelő sorrendben, hanem csak később szerepelnek, vagy a *Népdal* jegyzete, amely értelemzavaróan került át a kritikai kiadás jegyzeteiből.

Láng József

Mikszáth Kálmáné visszaemlékezései. Függelék: Mikszáth Kálmán levelei Mauks Ilnához. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Király István. A függelék anyagát sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Méreiné Juhász Margit. Bp. 1957. Szépirodalmi K. 410 l. 24 t. (Magyar Századok).

Az Athenaeum kiadásában, Rubinyi Mózses bevezetésével és jegyzeteivel, Beöthy Zsolt irodalomtörténeti függelékével 1922-ben jelentek meg könyvalakban Mikszáth Kálmáné *Visszaemlékezései*. Az eltelt 30 évnéhány év alatt ezek a példányok teljesen elfogytak, ami indokoltá tette ennek a dokumentumértéken helyenként felülemelkedő írásnak újabb kiadását.

Az új kiadás szakavatott kezek gondos munkájaként látott napvilágot, s a megelőzőnél értékesebbé teszi a függeléként hozzácsatolt 21 Mikszáth-levél. E leveleket Méreiné Juhász Margit fedezte fel a horpácsi Mikszáth-hagyatékban, és először itt került a nyilvánosság elé. Mikszáthné visszaemlékezéseiből ezeket egyáltalán nem, vagy csak töredékesen ismertük.

Király István meleg hangú bevezetőjében közelhozza az olvasókhöz a nagy író sokak által nem ismert hitvesét. Több oldalról, az eddigieknél teljesebben mutatja be Mikszáth kevés hibájú, sok erőnnyel rendelkező élettársát. Jellemzés közben megrajzolja azt a történelmi és társadalmi hátteret is, amely oly szembetűnően hiányzik a *Visszaemlékezésekből*. Király bevezetőjének külön stílári szépsége fejtegetéseit lezáró tömönatos konklúziói. Időrendi áttekintése a tájékoztatlanabb olvasót segíti a könyv maradéktalan megértésében. Tárnyi, szövegkritikai kiegészítései, jegyzetszótára: gondos és körültekintő. Az ismeretlenebb nevekhez csatolt, rövidre fogott tájékoztató soraival, valamint a *Visszaemlékezések* és a levelek szükséges tárnyi adatainak megadásával minden feltételt megteremt ahhoz, hogy Mikszáth Kálmáné könyvét a mai olvasó is zavartalan élvezettel olvashassa.

Elismerést érdemel a levelek sajtó alá rendezője, Méreiné Juhász Margit is, aki filológiai igényességgel, teljességre törekvően dolgozza fel és magyarázza az egyes levelek keletkezését, érdekesebb kitételeit. E levelekkel kapcsolatos helytálló megállapításait mindig a későbbi nagy író fejlődése szempontjából fogalmazza meg. Igényes munkamódszerét bizonyítja, hogy a keltezetlen leveleket igyekszik a mellékkörülmények bevonásával és logikus mérlegelésével datálni. A 15. levéllel kapcsolatban Mikszáth Kálmáné tévedését is helyreigazítja.

A kötet képmelléklete gazdagabb ugyan a korábbi kiadásnál, mégis hiányoljuk egyes képek (Mikszáth Kálmán fiaival, Kálmánnal

és Bercivel, — Kálmán és János a kis kerékpárral) kimaradását. Helyesebb lett volna — a kritikai kiadáshoz hasonlóan — a képek szövegközti elhelyezése. Így legalább előre kerülhetett volna Mikszáthnének az az idősebb korában készült képe, amely az 1922-es kiadásban is elől van, de amely e kiadásból sajnálatos módon kimaradt.

Pusztai Gyula

Radnóti Miklós: Ikrek hava. (Napló a gyerekkorról.) Az utószót írta: Tolnai Gábor. Bp. 1959. Magyar Helikon. 57 l. (Kis Magyar Múzeum 5.)

Véletlen, hogy József Attila is, Radnóti Miklós is oly korán árvaságra jutott; de aligha véletlen, hogy árvaságuk, gyermekkori élményviláguk oly döntő hatással volt az egész életükre, oeuvre-jükre. Bizonyosan a freudizmusnak is volt ebben annyi szerepe, hogy tudatosította bennük az ösztönös fölismerést, melyet Radnóti egyetlen szép-prózai írásában, itt, így fogalmazott meg: „Nagy dolog a gyerekkor” (20, 21, 27). Ízek és szagok idézik föl, akár Proustnál, a gyermekfövel átélte, s utóbb megvilágosodó emlékeket, s Radnóti szabad asszociációval csapongónak tűnő, ám tudatosan, mesteri technikával fonja össze az egymástól távolieső emlékezés-rétegeket: 1918-at, egy katonaszökevény kivégzésének még meg nem értett, de elborzasztó élményét; 1921-et, apa halálát; a harmincas éveket, a Jean Citadin-nel folytatott párizsi beszélgetéseket; s nem utolsósorban a megírás/éppúgy jellemző, s az emlékek közé beékelődő idejét, 1939 augusztusának végét, a fasizmus tetőzésének, a második világháború előestéjének nyomasztó légtörését. „Valami tisztázatlan szorongás” (9) ülte meg gyermekkorát, s csak később tudta meg, hogy édesanyja és iker-testvére halála árán nyert annak idején, az „Ikrek havában” életet. A számos versében (*Csendes sorok lehajtott fejjel*, 1929; *És kegyetlen*, 1933; *Huszonnolc év*, 1937 stb.) önvádlón megfogalmazott szomorú fátum az *Ikrek hava* ihlető magja ugyan, de a gyermekkori szorongásból átvezet a felnőttéhez, mely nem kevésbé tragikus véget jósol, mint a kezdet volt. S ha Radnóti a kezdet borzalmáról csak később értesült, a véget mintha előre látta volna. A háborús hírek hazaszólitják Pestről párizsi barátját, s amint elbúcsúzik tőle, felöltik benne: „S ki tudja, élek-e? él-e?” (41) Megrázóan szép emlékezés ez a rövid kis prózai írás, idillek és szomorúságok egymásba simuló hangulatai szövegdnek lapjain szétválaszthatatlanul egybe.

A gyomai Kner-nyomda izléses külsőt adott a műnek. A kiadónak föl kellett volna tüntetnie, hogy az első kiadás 1940-ben jelent meg. *Tolnai Gábor* utószava kitűnően

helyezi el Radnóti prózai művét a költő oeuvre-jében, s joggal mondja korszakhatárnak: az *Ikek hava* lezárja Radnóti pályája első nagyobb szakaszát, s nyitánya a másodiknak, az antifasiszta líra és magatartás tragikusan hősi öt esztendejének. „Az *Ikek havával* — írja (54) — lezárul művészetével a gyerekkori rém.” S rámutat, hogy helyette ott kísért a fasizmus, a háború, a maga sorsa miatti sötétség. Talán nem is *helyette*; hiszen tudatos Radnótiban a folytonosság a régi és új „szorongások” között! Azt hiszem, épp ez az oka, hogy az *Ikek hava* ekkor születik; nemcsak határkövő tehát, de híd is a két korszak között.

Tanulmányok a műfordításról beszötte nézetei is. A Cocteau-val kapcsolatos idézetet másként értjük, mint Tolnai (46, 55). Az eredeti szövegrészből (21—22) az tűnik ki, hogy az idézett szavakat nem Radnóti, hanem a vitatkozó francia költő-barát mondja.

Péter László

Turczel Lajos: Írások a mérlegen. Bratislava, 1958. Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó. 221 l.

Fábry Zoltán, a csehszlovákiai magyar irodalom nesztora, „harmadvirágzásnak” nevezte azt a fellendülést, amely odaát a magyar nyelvű irodalomban 1949 óta főleg a költészet terén tapasztalható. Ennek a harmadvirágzásnak — aggódva figyeltük — eddig nem akadt új, fiatal, friss hangú kommentátora, kritikusa.

Annál kellemesebb meglepetés most ezt a kötetet olvasnunk. Turczel Lajos, mint ahogyan könyve borítólapján a kiadó bemutató soraiiban olvassuk, Fábry biztatására ragadta meg a kritikus tollát, hogy felkészültségét az újra felcseperedő szlovákiai magyar irodalom szolgálatába állítva mutassa meg fiatal költőtársainak a helyes irányt. Örömmel kell az itt közölt kritikák és ismeretések alapján megállapítanunk, hogy Turczel teljes mértékben megfelel ennek a hivatásnak. A gyűjtemény legterjedelmesebb, Élő irodalom c. fejezetének élén Erdélyi Jánosnak a kritikustól szeretetet, aggodalmat és szigorúságot kívánó mondatát idézi, mintegy önbiztatásként. Bírálatainak igen nagy erénye, hogy mindig az egész embert látja maga előtt, kortársairól — az öregekből és a fiatalokról — is hiteles, a környezetbe beleágyazott arcképet tud rajzolni; jellegzetes arcvonásaival indokolja az író erényeit és gyöngéit. Így aztán nem dorongolja le ok nélkül, túlzott szigorral a kezdőt és nem ír az idős beérkezettekről sem dithirambusokat. Babi Tibor, Ozsvald Árpád és a többi fiatal író biztatást kap tőle, irányítást a helyes továbbfejlődésre, Fábry Zoltán és Egri Viktor pedig komoly értékelést, amely

nemcsak a szűkebb értelemben vett csehszlovákiai magyar irodalom, hanem az egész magyar irodalom fejlődésrajza szempontjából sem közömbös.

A ma problematikáját, íróit és közönségét szem előtt tartó kritikus érvényesül Turczelnek, az irodalomtanárnak a műltről szóló írásaiban is. Élő kapcsolatok címmel a szlovák irodalom három nagy alakjáról emlékezik meg. Kukučín- és Jesenský-portréja hiteles, — a szakembereknek is sok új tanulsággal szolgál. — Hviezdoslavnak és a Kisfaludy Társaságnak a viszonyáról viszont nem mond sok újat; az öreg szlovák költőnek Adyhoz fűződő kapcsolatait egyoldalúan ítéli meg. — A kötet utolsó, Élő hagyomány című fejezetében Arany: Az elveszett alkotmány c. eposzáról szóló tanulmánya remekbe faragott esszé, amely ellentmondást nem tűrve tiltakozik Aranynak a harcos Petőfi mellett békés, jámbor költőként való beállítása ellen; némi aggodalmat csak azért kelt az olvasóban, mert nem számol a költőnek az egész életpályáján végigvonuló fejlődésével, nem tesz különbséget a fiatal s kezdő és az öreg Arany János magatartása között. Magyar Istvánról, Csokonairól és Vörösmartyról, — Csepreghy Ferencről, Tömörkényi Istvánról, Cervantesről, Swiftől és Walt Whitmanról szóló kisebb tanulmányai sincsenek komoly tanulság nélkül.

Turczel kiforrott kritikus, akit nekünk is számon kell tartanunk. Egy-két apró elírása, vulgarizáló, túlzottan aktualizáló megjegyzése itt-ott a sietség számlájára írható, apró hibáit az egész kötetnek éleslátásra és igen jó ízlésre, komoly marxista műveltségre valló koncepciója ellensúlyozza. Könnyen, olvasmányosan ír, stílusából máris a mélyenszántó esszéista szép jövőt ígérő csirái bontakoznak ki; csak arra kell vigyázni, hogy korunk szürke közhelyei ne fertőzzék meg egyébként izes nyelvével. Aki olyan sokatmondó tömörséggel tud rátapintani egy-egy jelenségre, egy-egy egyéniségre lényegére, mint ő, annak nem szabad azt mondania Arany Jánosról, hogy: „... a magyar nyelvnek ... megközelíthetetlen teljesítményt nyújtó sztanovista bányásza...”

Sziklay László

Barabás Tibor: Egy nép nevelői. Arcképek és tanulmányok. 4. javított és bővített kiadás. Bp. 1959. Gondolat K. 227 l. (Élet és Tudomány Kiskönyvtár, 12.).

Barabás Tibornak nemzeti művelődésünk kiemelkedő alakjairól írott, tíz tanulmányt felölelő kötete részben új, részben módosított tartalommal jelent meg. Mint könyvének

korábbi kiadásában, ebben is nagyjából azonos módszert alkalmaz, nevezetesen: egy-egy korszak kiemelkedő közéleti embereiről szólva a korkép és az egyén vonásait megrajzolva igyekszik kimutatni, hogy a korfordulók miképpen termelték ki maguknak a kibontakozásukért, felvirágoztatásukért küzdő egyéneket, s hogy ezekre hogyan hatottak a társadalom törvényszerűségei. De igyekszik rámutatni a folyamat másik oldalára is, arra, hogy ezekre az emberekre nemcsak a külső hatás formáló ereje a jellemző, de egyidőben ők maguk is formálják, alakítják műveikkel, működésükkel, sokszor csupán közvetve ugyan, de szükségszerűen a társadalmat.

A XVII. század művelődésrajza valóban hiányos lenne, ha a magyar filozófiát és tudományos nyelvet megteremtő Apáczai Csere János portréja mellett nem találnánk meg a tudomány egyszerű munkásának, M. Tótfalusi Miklósnak értékelését is. Barabás minden tanulmányában törekszik arra, hogy ne csak a pozitívumokat (*Hajnóczy József*) emelje ki, de reálisan mutassa meg a korlátokat is. Nem rója meg pl. Wesselényit azért, mert nem jutott el a forradalmár politikusszintjéig, viszont igazi nagyságára hívja fel a figyelmet akkor, amikor a Széchenyiben is szikrát gyújtó reformeren kívül a köztudatban élő *árvízi hajós* arcképét is elének állítja. E tanulmány mellől hiányoljuk a Bölöni Farkas Sándorról írottat, amely a korábbi kiadásban szerepelt. Ugyanez vonatkozik a Kőlcsey- és Bajza-tanulmányra is, mert ezekkel — némi javítás és módosítás után — a kötet teljesebbé válhatott volna. Barabásnak Petőfi Sándorról írott tanulmánya — az 1947-es kiadással egybevetve — új, illetve kibővítése az *Irodalom és haladás* kötet Petőfi-cikkének. Az egyén és a közösség egymásra hatásának, a költészet és a politika egyévválásának folyamatát rajzolja meg itt, mindenesetre sokkal sikerültebben, mint a változatlanul között Madách- és József Attila-portrékban, amelyek közül főleg az utóbbinak csak hasznára vált volna némi bővítés, és elmélyültebb elemzés.

A Péterfy-arckép új vonásokkal gazdagodott: Barabás foglalkozik Péterfynek — a csupán polgári drámára érvényes — tragikum-elméletével is. A konzervatív elvekkel való leszámolást oly módon végzi el, hogy az semmit sem von le Péterfy eredményeiből, nagyságából. Két új tanulmányt is találunk a kötetben: Szabó Ervinről és Nagy Lajosról. Az előbbi írás Szabó Ervin halála 40. évfordulójára megjelent válogatás előszavához kapcsolódik. Szabó alakja szervesen illeszkedik nemzeti történelmünk arcképcsarnokába, és Barabás is meggyőzően bizonyítja, hogy benne, hibái ellenére (a pártnak, mint az osztályharc harci szervezetének tagadása

stb.), végső fokon mégis a marxizmus tanítóját kell látnunk. Hisz nem is kétséges, hogy Szabó Ervin tette a legtöbbit ez időben a marxizmus elveinek széleskörű megismertetése és megmagyarázása érdekében. Nagy Lajossal kapcsolatban pedig cáfolja Schöpflin téves értékelését, aki szerint naturalista író volt. Barabás, módszerében itt más utat követ, mint az eddigiekben. Következtetéseit Nagy Lajos rendkívüli feszültségű, konfliktusokkal terhelt novelláinak elemzésén keresztül vonja le, és ezek az eredmények szolgálnak aztán alapul ahhoz, hogy Nagy Lajos egyéniségét a maga sokoldalúságában kibontakoztassa az olvasó előtt.

Barabás Tibornak — véleményünk szerint — sikerült megvalósítania a jelen kiadás előszavában kifejtett szándékát, mert „nemzeti életünk reformereit, pedagógusait és íróit” valóban túlzásoktól mentesen és a sematizmus veszélyeit általában elkerülve mutatta be.

Szentesi Miklós

A bajai Türr István Múzeum kiadványai. 1—5. sz. A sorozatot megindította Kiss György. Szerkeszti: Solymos Ede. (Solymos Ede: Jelky András a hiteles adatok fényénél. 1957. 23 l. — Dankó Imre: Baja irodalma. 1957. 45 l. — Zalatay Elemér: Baja népe az őskortól a középkorig. 1957. 83 l. — Solymos Ede: A Türr István Múzeum története és ismertetése. 1958. 25 l.)

Azzal a céllal indított sorozatot a bajai múzeum, hogy tudományos igényű, népszerű formában ismertesse a város és környéke történelmi, néprajzi, művészettörténelmi és egyéb hagyományait. Az eddig megjelent füzetek máris komoly eredményekkel gazdagították a helytörténeti kutatást. Solymos Ede két tanulmánya közül az egyik a híres világjáró, Jelky András életének több fontos dátumát tisztázza, a másik a múzeum kialakulásáról, nehézségekkel tele történetéről, jelenlegi helyzetéről és tevékenységéről ad világos képet. Zalatay Elemér Baja anyagi kultúrájának középkorig terjedő szakaszát dolgozza fel széleskörű forrásanyag alapján.

Legjelentősebb Dankó Imrének a további kutatáshoz nagy segítséget nyújtó, több mint 600 címszóból álló bibliográfiai összeállítása. Munkája — mint jelzi is — korántsem teljes, de alapja lehet egy részletes helyi bibliográfiának, amit talán több város fog majd követendő példaképekként tekinteni. Az ilyen jellegű összeállítások nagyon megkönnyítik az országos méretű könyvészeti munkákat.

A sorozat — az előre jelzett füzeteket is tekintve — széles, változatos témakört fog át. Igényességét többek között az is mutatja,

hogy a 3. számtól kezdve minden kötetnek idegen nyelvű kivonata is van. Mindez a szerkesztőket, Kiss Györgyöt és Solymos Edét dicséri.

Reméljük, hogy a biztató kezdet után hasonlóan színvonalas kiadványok fognak napvilágot látni, mégpedig minél előbb és minél nagyobb számban.

Kaposi Márton

A Debreceni Déri Múzeum Évkönyvei. 1948—1956; 1957. Debrecen Város Déri Múzeumának Kiadványai. XLIII; XLIV. Debrecen, 1957; 1958. 161, [1] 1. [II], XII t.; 201, [1] 1. XXVIII t. Szerkesztette: Balogh István; Béres András.

A Debreceni Déri Múzeum évkönyvei (a továbbiakban: I; II) a múzeum dolgozóinak és a debreceni tudományos élet néhány munkásának tanulmányaival ismertetik meg az olvasót. A főleg régészeti, néprajzi, művészettörténeti anyagot tartalmazó kötetek jelentős irodalom- és könyvtörténeti vonatkozású dolgozatokat is közölnek; ismertetésünkben ezeket kívánjuk áttekinteni. Menyhárt József tanulmánya, Az „Arany-Egyszarvú” patika XVIII. századi festményei (I: 67—77.) a Jókai-kutatás számára szolgáltat adatot: Jókai Egetvívó asszonyszív c. regényében szerepelteti Kazay Sámuel, aki 1771-től a nevezetes patika tulajdonosa volt, alakját azonban költői fantáziával színezi. A szerző felhívja a figyelmet Jókai levéltári forrására. Sági Lajos dolgozata (A városrendezés kezdete Debrecenben a XIX. század elején. I: 119—131.) szintén apró irodalomtörténeti utalást tartalmaz: idézi Szűts Sárának a nagy debreceni tűzvészről szóló, 1802-ben megjelent, egyetlen példányban fennmaradt verses munkáját. A könyvecske valaha Szinyei József volt (vö. *Magyar Irók*... XIII. 1189.), ma a Déri Múzeum őrzi. Talán érdemes lenne megvizsgálni, nem tükrözi-e Tótfalusi Kolozsvár „iszonyú tűzzel való megpusztításáról” szerzett énekének hatását. Nagy János kissé provinciális hangvételű cikke (Tóth Árpád Irodalmi Múzeum. I: 14—157.) a debreceni Tóth Árpád-hagyományok ápolását ismerteti. Egy-egy kéziratra, adalékra való figyelmeztetése még hasznos segítséget nyújthat egy majdani kritikai kiadásnak. Csatkai Endre Sopronból küldött tanulmányt a múzeum évkönyvének (Debreceni könyvköltő legények Sopronban. I: 113—115.). Levéltári adatokkal bizonyítja debreceni könyvköltők soproni működését, olykor azonban nem igazolja a debreceni származást. Hasznos lenne, ha az általa áttanulmányozott XVIII. századi nyomdász-emlékkönyvek teljes anyagát publikálná. A kötetek két igen jelentős irodalomtörté-

neti felfedezést is kommentálnak. Kis Sándor dolgozata (Egy egyetlen példányban fennmaradt debreceni nyomtatvány. I: 105—110.) arról ad hírt, hogy a szerző felfedezte Hodászi Lukácsnak Ecsedi Báthory István temetésén elmondott prédikációját. Bod P. és Sándor I. ellentmondó utalásaival szemben megállapítja, hogy 1605-ben nyomtatták Debrecenben. Ezek után — ismert adatok felhasználásával — részletesen tárgyalja Hodászi életútját. Magáról a prédikációról sajnos, keveset szól, pedig itt mondhatna újat, hisz Hodászi magyar nyelvű irodalmi munkásságának legnagyobb értékét találta meg. A legérdekesebb éppen a Hodászi-féle Báthory-kép lenne, legalább az erre vonatkozó utalásokat szeretnénk volna idézetként megismerni. Kis S. az egyháztörténet szempontjából dolgozta fel anyagát, az irodalomtörténeti elemzés, az esetleges szövegkiadás még elvégzendő feladatok. (A Hodászi-prédikációt időközben hasznosította az új RMKT. XVII. sz. 1. köt. 575—577.) A másik felfedezés Julow Viktor nevéhez fűződik (Pope Fűrtrablásának ismeretlen magyar fordítása. II: 119—142.), aki a volt debreceni diákok körében keletkezett kéziratot mindenek gyűjtemények egyikében rábukkant a *The Rape of the Lock* kiváló kvalitásokkal rendelkező teljes magyar prózai fordítására. Julow V. bizonyítja, hogy a fordítás Csokonai és Fazekas korában vagy a másolás idején készülhetett nem eredeti, hanem francia prózai szövegből, s az 1830-as évek elején másolták. A szerzőség kérdésében utal Csokonai *Kézírásban lévő munkácskájának* c. jegyzékére, ahol a költő megemlíti a *Fűrtrablás* fordítását is, s Csokonai esetleges szerzősége mellett érdekes nyelvi, stílusris bizonyítékokat sorol fel. Ugyanakkor nagyobb biztonsággal feltételezi, hogy szerzőként a kézirat tulajdonosa, vagy másolója is szóba jöhet. A kézirat Sárvári Pál (1765—1846) debreceni professzor második fiának, Dániel ügyvédnek tulajdona volt, szerzője pedig talán a másik fiú (Jakab: 1800—1873), akiről tudjuk, hogy írogatott, műfordításokat készített. Julow V. helyesen utal mindkét lehetőségre, ugyanakkor azonban nem él azzal a filológiai ötlettel, hogy a két álláspontot közelítse egymáshoz. Ezzel kapcsolatban lenne egy apró észrevételünk. „Csokonait szinte hat esztendőes gyermek korától fogva ismertem, és kevés közbe esett megszakadással egész életét közelebbről kísérhettem figyelemmel” — írja Sárvári P. Toldy Ferenc felkérésére készített *Csokonai életrajzának töredék vonatai* c. írásában (A Kisfaludy Társaság Évlapjai. 1846. 386.). Ugyaninnen tudjuk meg, hogy feladata volt „a Csokonai... ismeretlenül maradt kéziratainak nyomozása...” (412.), s ezzel a bevezető mondatát: „A mely munkáit Csokonainak vagy fiaimnál, vagy másoknál, másolatban eddig

találtam, e következők...” (413.) — ismertet is néhány Csokonai-kéziratot. Mind-ebből kiténik, Sárvári P. nyomozott Csokonai kéziratok munkái után, jól ismerte fiai kéziratgyűjteményeit, tehát azok között a Pope-átültetést is. Ha tudott volna arról, hogy a költő szintén lefordította a *Fürtrablást*, minden bizonynal hírt ad róla Toldynak. Megjegyzésünk Sárvári J. szerzőségét erősítheti, amit persze, csak a Sárvári-hagyaték tüzetes átvizsgálásával lehetne bizonyítani. Csokonai idézett feljegyzését egyelőre mi is úgy értelmezzük: tervezte a fordítást, de hozzáténnék még: debreceni barátainak figyelmét ő hívhatta fel a *Fürtrablásra*. A fordítás megszületésében talán ez a továbbélt hagyomány játszott fontos szerepet. Ebből a szempontból alaposabb kutatást kívánna a Sárváriak Csokonai-ismérete. Julov V. tanulmánya egyébként sok munkát sejtető, mintaszerű dolgozat, külön értéke, hogy közli a magyar *Fürtrablás* teljes szövegét.

Kovács Sándor Iván

Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1710—1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal). Bp. 1959. Akadémiai K. 198. I. 3 t. (Irodalomtörténeti Füzetek, 24).

Irodalmi életünk valóságos képének meg-rajzolásához elengedhetetlenül szükséges minden olyan olvasmány-, élményanyag számbavétele és megvizsgálása, mely idők folyamán szellemi táplálékkul szolgált népünknek. Ebből a szempontból irodalmi kutatásunk egyik legmótosabbban kezelt területe ponyvairadal-munk, melynek feltárása éppen csak meg-kezdődött. A munkát nagyon megnehezíti, hogy a kiadványok egy része elkallódott, megsemmisült, és ami ránk maradt, az is csak töredékében számon tartott. Az arány-lag terjedelmesebb históriák, a több énekből álló füzetek, vőfélyes- és álmoskönyvek még elég szép számban eljutottak korunkig, de a 2,4 lapos nyomtatványok közül nagyon sok vesztetett el végleg. Pedig a megmaradt pagellák tanúsága szerint éppen ezek közt kell elsősorban keresnünk a titokban kiadott, a cenzura üldözése ellenére terjesztett „szép világi énekeket”, az egyházaktól és világi hatóságoktól hiába kárhoztatott szerelmi dalokat, a politikai és társadalmi mondani-valótól terhes lázadó énekeket.

Hogy a többnyire impresszum nélküli kis ponyvanyomtatványoknak milyen fontos szerepe volt az irodalmiság és a szájghyományozás kölcsönhatásában, erről ízelítőt kapunk a jelen műből, bár az csak egyetlen nyomda félévszázados működési szakaszának

tekinti át világi tartalmú népies kiadványait (54 kiadványnak 160 darabját).

Tulajdonképpen a könyvnek csak egy fejezete, a *Szövegtár* (151—175 l.) szól a könyv címéről: a folklor és irodalom kölcsönhatásáról. Filológiai módszerességgel itt muitat rá a szerző a folklorizáció különféle esetere, a műköltői és népi alkotás bonyolult jelenségeire, mikor évtizedek, sőt évszázadok folyamán a műköltő a kész kifejezési formák, régi költői elemek, esetleg egész strófák felhasználásával szerkeszti meg versét. A vásári ponyva elterjeszti; a nép emlékezetében azután részekre szakadozik, az egyes strófák önállóan csiszolódnak, szineződnek és épülnek tovább a közösségi formáló erők működése szerint. A széttöredezett versszakok így ön-álló élethez jutva népdalokként hagyományozódnak tovább. (145. sz.) Iskolai és templomi szövegek folklorizálódnak ezen a módon, s kinyomtatásuk után 120—170 évvel kerülnek elő lakodalmas énekként (18. sz.).

Sajnálható, hogy a folklorizálódás számos megfigyelt esetéből a szerző nem állapítja meg a folyamat törvényzerűségeit, csak éppen rávilágít „a közösségi szellemi *átvétele, alakítás, továbbadás* nagy és emberi tényeire”. Talán sor kerül erre a művet kiegészítő, tervbe vett II. részben.

Szükséges lenne ott egyes, első pillanatra közismertnek tetsző fogalmak pontos tisztázása is, (folklor, nép, népköltészet, közösségi szellem, népi, népies ponyvairadalom stb), annak felderítése, kik vásárolták a ponyvanyomtatványokat abban az időben, midőn még a széles néptömegek nem éltek az írás-olvasás tudományával. Kétségtelen pl., hogy a katalógus 21. számú kiadványa „A magyar nemességnek felkeléséről való Ének Az 1797-dik esztendőben” nem a néphez, de nem is a polgársághoz szólhatott, vagy hogy a *Fel két jó hajnalban a S.ántó álmból, A föld mivelés, 's mag-gondviselés* típusú darabok nem tekint-hetők népiesnek, soha sem váltak a folklor tartozékává.

Számos váci ponyvanyomtatvány járult azonban hozzá az írásos kultúra népszerűsítéséhez. A szerző fáradságot nem kímélő utánjárással deríti fel annak a 2 váci nyom-dászknak életpályáját, akik részben jól fel-gott anyagi érdekből, részben misszióból olvasmányanyaggal látták el a polgári és jobbágytömegeket. Működésük háttéréből világos kép bontakozik ki előttünk a 18. századi Vác gazdasági, társadalmi és kultúrális állapotáról; a porciózó, forspontozó, leg-többször idegen katonákat etetni és elszállá-solni kényszerült polgárok és jobbágyok nyomoráról. Elkeseredésüket fejezik ki azok a porció-énekek, a katonaeletre panaszkozó kifakadások, búcsúzó versek, németet csúfoló gúnydalok, melyeket a cenzúra minden igye-

kezete ellenére is terjesztettek a ponyvakiadványok a nép között.

A szerzőt dicséri az a hatalmas jegyzet-apparátus, mellyel megállapításait igazolja. A rengeteg adat között azonban előfordul egy-két tévedés, elírás. A *Vas Dilséreti* nincs kiadva az RMKT I. 661-en, hanem Szabó: RMK. I. 661. sz. alatt említi (katalógus 8 C). Szentmártoni Bodó-nem szerzője a *Nyúl énekének* (katalógus 8 C, 30 B), ahogyan ezt a szerző maga is elfogadja a 39. sz. alatt.

A szövegtár 24. sz. darabja nem a Vit. Én. I. 185, hanem 242. lapján szerepel; a 72. sz. a katalógus 27 A 8 alatt található, nem 23 A 8 alatt. Kimaradt a szövegtárból a kat. 23 A 4**. *Azért ritka madár* kezdetű dal. A 130. sorszámu dálnál nemcsak Amade egyik versének strófamódosításáról van szó, az átvett 4 versszak mellett 4 egészen új strófa. Nincs megokolva mért lehetne kuruc-kori a 35., vagy mért lenne Pápai Páriz a szerzője a 73. számú versnek.

A nyomdászttörténeti szempontból is nagyon értékes könyv használatát megkönnyíti az anyagnak sokoldalú csoportosítása, melyet a katalóguson és szövegtáron kívül a *Függelék* nyújt.

Varga Imre

Kínai—magyar bibliográfia. Összeállította: Ferenczyné Wendelin Lidia. Bp. 1959. Országos Széchényi Könyvtár. 334 l. 10. t. (Új Bibliográfiai Füzetek, 4.)

A magyar sinologia irodalma az utóbbi évtizedben sokat gyarapodott. Elsősorban fordítások és népszerűen megírt ismeretterjesztő munkák igyekeztek hozzánk közelebb hozni a távoli nép kultúráját, legutóbb azonban a tudományos művek sorában is megjelent néhány olyan írás, amely az egyetemi intézetek és az Akadémia szűk szakmai közönségén túl is érdeklődést kelthet. Az egyetemi intézetek és az Akadémia tudományos munkásainak nyelvészeti és művészettörténeti-régészeti dolgozatai mellett az ókori történelem és irodalom kutatásaiból, valamint az esztétika tárgyköréből jelentek meg újabban értékes tudományos dolgozatok. Mindez azt bizonyítja, hogy a sokáig egyetlen szűk szaktudomány kereteibe zárkozott magyar sinologia ma már kinőtt a gyerekcipőből s a nagy nemzetközi szaktekintélynek örvendő idősebb nemzedék kevés számú reprezentánsa mellé máris felnőtt egy; számos tehetséges fiatal kutatót magában foglaló új generáció. A tudományos tevékenység kiszélesedése mellett öröndetes tény a népszerű ismeretterjesztő munkák és műfordítások színvonalának emelkedése és számbeli gyarapodása.

Ferenczyné Wendelin Lidia bibliográfiai adatgyűjteménye, amely a kezdetektől igyekszik összefoglalni a magyar sinologia s a kínai tárgyú magyar szakirodalom, valamint a műfordítási irodalom minden megjelent írását, igen jó szolgálatot tesz nem csupán a sinológiával foglalkozó szakembereknek, hanem minden olyan kulturális vagy tudományos tevékenységgel foglalkozónak, akit munkája kapcsolatba hoz a kínai szakterülettel.

Ferenczyné Wendelin Lidia személyében a sinologia olyan szakemberrel gazdagodott, akinek a működési területe ugyan a könyvtártudomány, de éppen ezen a szakterületen tud hozzájárulni a magyar sinologia továbbfejlesztéséhez. Bibliográfiai gyűjteménye, amelyet már évekkel ezelőtt kezdett el gyűjteni s amely most végre nyomtatásban is napvilágot látott, fontos dokumentuma a szélesebb értelemben vett magyar sinologia eddigi tevékenységének és alapjául szolgál a továbbfejlesztéshez szükséges számvetésnek.

A bibliográfiai gyűjtemény összeállítója teljességre törekedett, csupán a kisebb terjedelmű politikai híryanagyot és tudósítást anyagot mellőzte, helyesen. A gyűjtésből azonban így is maradtak ki útirajz és riport jellegű cikkek, amelyeket nem önmagukban való fontosságuk, hanem a gyűjtemény teljessége érdekében kell számonkérnünk. Sajnos, van olyan hiányossága is a kötetnek, amelyet a kihagyott anyagnak magának a fontossága súlyosbít. Az Ashma c. *szani* rege az egyik kínai nemzeti kisebbségnek; a *szani* népek irodalomtörténeti szempontból jelentős alkotása; magyar fordítása Weöres Sándor *A lélek idézése* c. műfordítás-kötetében jelent meg — a bibliográfia összeállítója azonban sehol nem vette föl gyűjteményébe. A rege először kínai nyelven jelent meg nyomtatásban, a nemzeti kisebbségek irodalma egyébként a mai felfogás szerint is beletartozik a kínai irodalomba, indokolatlan tehát kihagyása (a földrajzi szűkítés ezeket a műveket nem érinti). (Ugyanerre a sorsra jutott egy másik ilyen vers is Weöres kötetéből.) Azt is sajnálnunk kell, hogy a külföldön megjelenő magyar időszaki sajtótermékek közé — amelyekre, szintén igen helyesen, kiterjesztette a gyűjtést Ferenczyné — nem vette föl a jüdzsolvákiai Híd című folyóiratot, s a csehszlovákiai magyar folyóiratot.

Remélem, az említett hiányosságoknak a pótlására módot fog találni a gyűjtemény összeállítója, hiszen úgyis igéri az előszóban egy második kötet (a szélesebb értelemben vett történeti Kína egyes területeire vonatkozó anyag) közlését, s akkor fenntartás nélkül mondhatjuk el, hogy a magyar sinologia szakirodalmában fontos dokumentummal gazdagodott.

Miklós Pál

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Beszámoló a Petőfi-munkacsoport munkájáról

Az Irodalomtörténeti Intézetben 1959 novemberében a Petőfi-kutatások fellendítése és tervszerűbbé tétele érdekében az Intézet öt Petőfi-kutatójából *Pándi Pál* vezetésével Petőfi-munkacsoport alakult. Noha az elmúlt évek során már számos tanulmány, monográfia, cikk ért el értékes eredményeket a Petőfi-kutatás terén, szervezett kutatócsoport létrehozása vált szükségessé ahhoz, hogy egyrészt a legfontosabb problémákra irányítsa a figyelmet, másrészt, hogy összefogja, irányítsa, ösztönözze az Intézetben kívül folyó Petőfi-kutatókat is.

Négy irányú munka vár elvégzésre, ill. befejezésre: 1. el kell készíteni az új, a kor tudományos színvonalán álló Petőfi-életrajzt; 2. a Petőfi-életmű számos esztétikai kérdése vár még kidolgozásra, az ezirányú kutatás fellendítése egyik fő feladata a munkacsoportnak; 3. be kell fejezni a kritikai kiadás utolsó, *Kiss József* és *V. Nyilassy Vilma* által készített levelezés-kötetét; 4. be kell fejezni a már 1958-ban elkezdett, *Kiss József* és *Törő Györgyi* által készített tudományos, annotált Petőfi-bibliográfiát.

Az első két feladat sikeres megoldása számos rész kutatást, egy-egy problémával foglalkozó tanulmány kidolgozását teszi szükségessé. Ezek létrejötte érdekében tanulmánykötet kiadását vette ferybe az Intézet. Az itt megjelenő 1—2 íves tanulmányok részben eddig eléggé ki nem dolgozott, vagy eddig nem is vizsgált életrajzi kérdéseket dolgoznak fel: *Dienes András*: Petőfi a közkatonára, *Hegedűs András*: A Tizek-társasága, *Kiss József*: Petőfi az egykorú német sajtóban, *Törő Györgyi*: Petőfi anyagi helyzete. A tanulmányok másik csoportja esztétikai kérdésekkel foglalkozik: *Szauder József*: Petőfi népiességének néhány kérdése, *Tóth Dezső*: Petőfi romantikája, *Pándi Pál*: Petőfi lírai fejlődése 1845 előtt, *Martinkó András*: Petőfi prózastílusa stb. Közli majd a kötet az Intézetben kívül dolgozó kutatók tanulmányait is.

A munkacsoport 2—3 hetenként tartott értekezleteken egy-egy tanulmányt vitat meg. Az eddigiek folyamán *Dienes*: A Petőfi-genezis, *Hegedűs*: Petőfi és a győri Hazánk és *Martinkó*: Petőfi prózastílusa c. tanulmányát beszéltük meg. Az év első felében előreláthatólag még a következő témák kerülnek sorra: *Imre Lajos* (Jászapáti): Szempontok Petőfi szabadságharcos költészetének vizsgálatához, *Kiss—Törő*: A Petőfi-bibliográfia. (E készülő munkát már ismertette az *ItK* 1959. 2. sz., de azóta a bibliográfia szerkesztési elve némiképp módosult. Pl. a mindenkor Magyarországra területén megjelent anyag helyett a bárhol megjelent, de magyar nyelvű anyag adata kerül feldolgozásra.) Ezt követik *Mezősi Károly* (Kiskunfélegyháza) Petőfi atyjáról írt és *Dienes*, *Tóth Dezső*, *Szauder*, a tanulmánykötet számára készülő tanulmánya megvitatása. A viták eredményességét nemcsak az Intézet XIX. századi osztályának megjelent kutatói, de *Mezősi Károly*, *V. Nyilassy Vilma*, *Szalatnai Rezső*, *Tamás Anna* és *Weber Antal* is elősegítették hozzájárulásaikkal.

A tanulmányköteten kívül az év folyamán megjelenik a kritikai kiadás VII. kötete. *Dienes* elkészíti az életrajz I. kötetének (Petőfi ifjúkora) első négy fejezetét s másfél íven az Itinerárium Petőfi szabadságharcokori szerepléséhez c. munkát. Az év végéig kb. hatezer adat (utalásokkal együtt mintegy 30 ezer rendezett cédula) kerül a Petőfi-bibliográfia katalógusszékébe. A tavasz folyamán *Törő Gy.* egy hónapra Csehszlovákiába utazik az ott megjelent magyar nyelvű — itthon meg nem található — Petőfi-anyag bibliográfiát feldolgozása céljából.

T. Gy.

Az intézeti Móricz-kutatásokról

Az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztályán folyó kutatómunka egyik fontos területe Móricz Zsigmond életművének tudományos elemzése, kritikai értékelése; az író hagyatékának rendezése és közreadása, valamint a Móriczra vonatkozó irodalom összegyűjtése és értékelése.

Az Intézetben folyó kutatások eredményeként eddig megjelent egy dokumentumkötet, amely a Móriczral foglalkozó irodalmi tanulmányok és kritikák szövegét jegyzetapparátussal tartalmazza, az író indulásától 1919-ig bezárólag (Kortársak Móricz Zsigmondról I., Tanulmányok és kritikák. 1900—1919. Uj Magyar Múzeum 2. Összeállította és a jegyzeteket írta Vargha Kálmán, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958.); elkészült és sajtó alatt van *Czine Mihály* kandidátusi disszertációja (Móricz Zsigmond indulása); elkészült továbbá *Réz Pál* összeállításában a Móricz irodalmi hagyatékának egy részét tartalmazó dokumentum-kötet.

Czine Mihály disszertációja 1919-ig bezárólag dolgozza fel Móricz életrajzát és részletes elemzést ad az életműnek ehhez az életszakaszhoz tartozó részéről, tehát Móricz írói pályájának első két évtizedéről. A korábbi Móricz-irodalom nem sokat foglalkozott az író indulásával, az 1908-ban nagy sikert hozó Hét krajcártól számították általában Móricz pályáját, pedig ez a novella nyolc esztendő elszánt írói küzdelmének, útkeresésének volt az eredménye. Czine monográfiája múltól-műig haladva szinte mikroszkopikus vizsgálat alá veszi az író zsenyéit és első jelentősebb eredményeit, megkeresve azokat a szálakat, amelyek már a nagy művekhez vezetnek. Hasonlóképpen mostohán bánt az eddigi Móricz-irodalom az író elődeinek, irodalmi mintáinak kérdésével. Az irodalmi közvéleményben már évtizedek óta kialakult egy olyan felfogás, hogy Móricz „öszszeni” volt, akinek nem volt elődje az irodalomban, aki maga alakította ki minden mástól függetlenül írói karakterét. Czine disszertációja anélkül, hogy elmosná Móricz eredetiségének jelentőségét, a századforduló szinte minden jelentős magyar szépírójának életművét vizsgálat alá véve megkeresi Móricz művészetének gyökereit. Kutatásai azonban nem szorítkoznak csupán a magyar irodalom területére, fontos világirodalmi analógiákra is rámutat. Móricz egyik kritikusa már 1911-ben felhívta a figyelmet arra, hogy Móricz írói egyéniségének kialakulásában nagy jelentősége volt azoknak a népköltési gyűjtőutaknak, amelyeket a fiatal író kezdő éveiben a szatmári tájakon, a Kísfaludy Társaság megbízásából végzett. De ennek megállapításával meg is elégedett évtizedeken át a Móricz-irodalom. Czine ismételt helyi kutatásainak eredményeként részletesen tisztázta a gyűjtőutak időrendjét és állomásait, és arra a problémára is választ keres, hogy miben mutatkozott meg a gyűjtőutaknak a hatása az író egyéniségének kialakításában. Szerinte nem a gyűjtött népköltészeti anyagoknak volt alakító erejű jelentősége ebben a vonatkozásban, hanem azért voltak az író fejlődése szempontjából nagyfontosságúak a gyűjtőutak, mert Móricz ezen a módon került újra közel a parasztság mindennapi életéhez és hosszú évtizedekre való élményanyagot gyűjtött magának a szatmári népi életből. Közben nemcsak élményeket szerzett és a tapasztalatai gazdagodtak, hanem a látottak alapján szemlélete és egész felfogása is átalakult, erős mértékben demokratizálódott. A disszertáció során számos irodalomelméleti problémával is szembe kellett néznie a szerzőnek. Munkája ebben a vonatkozásban is azért eredményes, mert nem a kész sémákhoz alakította anyagát, hanem az anyag gondos feltárása, elemzése során jutott jelentős elvi eredményekre. Amit pl. a naturalizmusról mond, az túlmutat a Móricz-problematika keretein és munkájának eredményei a századforduló számos irodalomtörténeti kérdésének megoldásához is használható analógiákat fognak adni. Az elmúlt évek Móricz-irodalma a naturalizmus kérdését gyakran történelmietlenül tárgyalta és ennek következtében csak azt hangsúlyozta Móricz naturalizmusából, ami visszahúzó erő volt, vagy mereven elhatárolták Móriczot a naturalizmustól. Czine dialektikusabban és a történelmi; irodalomtörténeti fejlődést jobban figyelembe véve elemzi ezt a kérdést és azokra a vonásokra is rámutat a naturalizmussal kapcsolatban, amelyek a kezdő Móricz esetében még bátorítólag hatottak az író fejlődésére.

Czine Mihály tovább folytatja munkáját és már hozzákezdett monográfiája második kötetének megírásához, amely 1919-től az író haláláig dolgozza fel Móricz életrajzát és életművét.

Még egy Móriczral foglalkozó disszertáció készül az Irodalomtörténeti Intézetben, *Vargha Kálmán* munkája: Móricz Zsigmond irodalomszemlélete és eszmevilága. Ennek a disszertációnak a szerzője is olyan témához nyúlt, amely eddig szintén fehér folt volt a Móricz-irodalomban. Az elmúlt évek kiadványai ráirányították a figyelmet Móricz kritikusai és tanulmányírói tevékenységére. Ezekből a kiadványokból nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy prózaíró irodalomelméleti, kritikai, sőt irodalomtörténeti kérdésekben is nem egy esetben jobban látott számos kortársánál és pályatársánál, de senki sem kereste meg még eddig Móricz irodalomkritikáinak elvi összefüggéseit. Erre vállalkozik ez az új disszertáció. Móricz esztétika

nézeteinek tisztázása természetszerűleg megköveteli az író egész eszmevilágának elemzését is. Vargha Kálmán munkájának eddig elkészült és az Intézetben megvitatott fejezeteiből valószínűnek látszik, hogy Móricz eszmevilágának körvonalai már az író húszéves kora körül lényegében végérvényesen kirajzolódnak. Móricz eszmevilágára döntő hatással voltak a múlt század második felének filozófiai irányzatai, elsősorban a spenceri evolucionizmus. Vargha Kálmán kutatásai alapján az is nyilvánvalóvá vált, hogy Móricz felfogására nagyobb hatással voltak a darwini tanok is, mint eddig hittük. Persze a tanulmányokat író és műveket kritizáló Móricznál továbbra is sokkal jelentősebbnek tartjuk a szépíró és a készülő disszertációban fontos szerepet kapnak azok a részek is, amelyek a szépíró Móricz ars poeticáját világítják meg. A szerző az író elszórt nyilatkozatai, elsősorban máig kiadatlan levélbeli vallomásai alapján kísérletet tesz a móríci ars poetica megfogalmazására.

Vargha Kálmán folytatja a Kortársak Móricz Zsigmondról c. gyűjtemény további köteteinek összeállítását és sajtó alá rendezését.

Még ebben az évben megkezdődik az író hagyatékában megmaradt kiadatlan anyag első részletének közreadása az Új Magyar Múzeum sorozatban. *Réz Pál* az író családjának birtokában lévő kiadatlan kéziratok anyagából gyűjtött össze egy kötetre valót, rádióelőadásokat, cikkeket, feljegyzéseket, felolvasásokat. Különösen érdekes lesz a dokumentumkötet drámai anyaga: Móricz kiadatlan népszínmű-átdolgozását, Molière-fordítását és egy ismeretlen Móricz-dramát, a Csibét tartalmazza majd az író hagyatékának első, közkinccsé váló gyűjteménye.

Újabb dokumentumkötet számára végez gyűjtést *Czine Mihály* is, aki kortársak vallomásait, visszaemlékezéseit gyűjti Móriczról. Ha gyűjteménye megjelenik, minden bizonnyal új vonásokkal és új színekkel fog gazdagodni Móricz Zsigmondnak az irodalmi köztudatban élő portréja.

V. K.

Intézeti hírek

(1960. március 16—május 31.)

Dienes András-nak, az Intézet tudományos munkatársának, a Tudományos Minősítő Bizottság „Petőfi a szabadságharcban” című, az Intézet kiadásában megjelent disszertációja, illetve annak 1960 januárjában megtartott vitája alapján — az irodalomtudomány kandidátusa címet ítélte oda.

Március 26-án a XX. sz. osztály ülésén előadást tartott *Waldapfel József* a németországi, két háború közötti magyar emigráns proletárirodalom történetének kutatása terén elért eredményeiről. Az előadáson részt vett több egyetemi előadó is, valamint az Intézet más osztályainak néhány képviselője. Az előadás alapján világossá vált, hogy a magyar proletárirók befolyása, részvétele a német baloldali irodalmi életben sokkal jelentősebb volt, mint azt eddig gondoltuk. A hozzászólók (*Vargha Kálmán*, *N. Nagy Magda*, *Szabolcsi Miklós*, *Illés László*) és a zárzó azt a reményt fejezték ki, hogy a magyar forradalmi szocialista irodalom kutatása terén a jövőben mi sem maradunk el a külföldi kutatás színvonalától.

A XIX. századi osztály április 9-én tartott ülésén, *Horváth Károly* referátuma alap-

ján megvitatta „Az ember tragédiája” falanszter-jelenetének értelmezésével és színházi előadásával kapcsolatos kérdéseket. A vitára a Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére került sor, s részt vett rajta *Aczél György* miniszterhelyettes, *Major Tamás*, a Nemzeti Színház igazgatója, *Köpeczi Béla*, a Kiadói Főigazgatóság vezetője, *Sötér István*, az Intézet igazgatója és mások. A referátum és a vita ismertetésére a folyóirat következő számában még visszatérünk.

Sötér István, az Intézet igazgatója, mint a Magyar Pen Club elnöke, április 1. és 12. között Londonban részt vett a Nemzetközi Pen Club végrehajtó bizottságának ülésén.

A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlésének keretében április 11-én és 12-én az Intézet ülészakot rendezett „A nacionalizmus kérdései a magyar irodalom tükrében” címmel. Az ülészakon *Klanciczay Tibor* „A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban”, *Tóth Dezső* „A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban”, *Somogyi Sándor* „Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának irodalmában” címmel tartott előadást, s elhangzottak *Szabolcsi Miklós* tézisei „Nacionalizmus és a legújabb magyar

irodalom néhány problémája" címen. Az előadásokat gazdag és tartalmas vita követte, melyben az Intézet munkatársai mellett részt vettek az egyetemek oktatói és a Történettudományi Intézet képviselői is. Jelen volt az ülésszakon számos vendég, köztük az Akadémia I. osztályának több tagja. A két napos vita teljes anyaga az I. Osztály közleményeiben fog napvilágot látni.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Nyíró Lajosnak, az Intézet irodalomelméleti csoportja vezetőjének, az Intézet párttitkárának, valamint Garamvölgyi Józsefnek, az Intézet tudományos munkatársának és az Akadémia I. osztálya szaktitkárának a Munka Érdemrend kitüntetését adományozta, hazánk felszabadulásának tizenötödik évfordulója alkalmából. A kitüntetések átadására az Akadémia nagygyűlésének keretében, április 14-én került sor.

A Magyar Újságírók Országos Szövetségének elnöksége nevében Siklósy Norbert főtitkár köszönetét fejezte ki azért az értékes segítségért, melyet a kétéves újságíróiskolán tartott előadásaival az Intézet három munkatársa, Gerédy Rabán, Horváth Károly és Czine Mihály nyújt.

Április 21-én meglátogatta az Intézet Bibliográfiai osztályát Jelena Martijemjanova, a moszkvai Külföldi Irodalmak Könyvtára bibliográfusa és megtárgyalta „A magyar irodalom orosz bibliográfiája” című gyűjtemény kiadásának kérdéseit.

Az Intézet Igazgatótanácsa április 25-én tartott ülésén megtárgyalta és jóváhagyta a Világirodalmi osztály dokumentációs munkájának programját, melynek eredményeként a Világirodalmi Figyelő ezután rendszeres irodalomelméleti dokumentációt fog közölni. Ugyanekkor került sor a múlt évben megalakult Irodalomelméleti Csoport munkatervének megvitatására és elfogadására is.

A Világirodalmi Osztály május 9-én vitailést tartott a külföldi klasszikus drámák műfordításainak kérdéséről Horányi Mátyás bevezető referátuma alapján. A vitán részt vett Aczél György, a művelődésügyi miniszter első helyettese, Sötér István, az Intézet igazgatója, a színházak több képviselője és több neves műfordító (Rónay György, Vas István, Mészöly Dezső). A vita ismertetését a Világirodalmi Figyelő fogja közölni.

Szabolcsi Miklós osztályvezető a Kulturális Kapcsolatok Intézetének kiküldetésében április 10-től május 14-ig tanulmányúton volt Párizsban. Ennek során április 13-án, a párizsi Magyar Intézet rendezésében előadást tartott József Attiláról.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jubileumi ünnepségei alkalmából a Sorbonne képviseletében Budapestre látogató V. L. Tapié professzor találkozott az Intézet vezetőivel és munkatársaival, s társaságukban ellátogatott Egerbe, Győrbe és Pannónhalmára.

A Régi Magyar Irodalmi Osztály május 16-án megvitatta Klaniczay Tibor „A magyar barokk irodalom kialakulása” című tanulmányát. A vitán jelen volt V. L. Tapié, a Sorbonne professzora és Jozef Minárik, a Szlovák Irodalmi Intézet munkatársa, Sötér István, az Intézet igazgatója, az egyetemen több tudományos munkatársa és az Intézet más osztályainak számos képviselője. A vita tárgyát képező tanulmányt folyóiratunknak ugyanebben és a következő számában közöljük, s a vita ismertetésére is visszatérünk.

Jozef Minárik, a Szlovák Irodalmi Intézet kutatója május 2-től 22-ig az Intézet vendégeként Budapesten tartózkodott. Ezalatt budapesti, szarvasi, békéscsabai és esztergomi gyűjteményekben a XVII. századi szlovák memoár-irodalom és a XVIII. századi szlovák kéziratos költészet tárgykörében végzett eredményes kutatásokat.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság május 30-án és 31-én Mikszáth Kálmán halálának ötvenedik évfordulója alkalmából Szegeden vándorgyűlést tartott, melyen az Intézet számos munkatársa is részt vett. Közülük Szabolcsi Miklós osztályvezető Juhász Gyuláról előadást tartott a vándorgyűlés programjának keretében.

Az Intézet gondozásában megjelent Kazinczy Ferenc levelezésének 23. kötete, a sorozat második pótköteteként. Május folyamán jelent meg Czine Mihály tudományos munkatárs „Móricz Zsigmond útja a forradalmakig” című monográfiája, valamint a Batsányi kritikai kiadás II. kötete, melyet Keresztury Dezső és Tarnai Andor tudományos munkatárs rendezett sajtó alá

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat beérkezett: 1960. IV. 6. — Példányszám: 1100 — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív, 1 melléklet

1960.51099 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. — Entz Géza: A gyulafehérvári székes-egyház. — Pázmány Péter válogatott írásai. — Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. — Bél Mátyás Esztergom vármegyéről... — Fenyő István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. — Arany János balladái. — Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. — Radnóti Miklós: Ikkrek hava. — Turczel Lajos: Írások a mérlegen. — Barabás Tibor: Egy nép nevelői (4. kiad.). — A Bajai Türr István Múzeum kiadványai. — A Debreceni Déry Múzeum Évkönyvei. — Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. — Kinai-magyar bibliográfia. (V. Kovács Sándor, Komlós Tibor, Jenei Ferenc, Tarnai Andor, Kovács Győző, Láng József, Pusztai Gyula, Péter László, Sziklay László, Szentesi Miklós, Kaposi Márton, Kovács Sándor Iván, Varga Imre, Miklós Pál.) 403

Az Intézet életéből

Beszámoló a Petőfi-munkacsoport munkájáról	413
Az Intézeti Móricz-kutatásokról	414
Intézeti hírek (1960. március 16.—május 31.)	415

СОДЕРЖАНИЕ

<i>И. Рейте</i> : Генезис одного романа Миксата (Случай с Ности-младшим и Мари Тот)	305
<i>Т. Кланицаи</i> : Формирование венгерской литературы времен барокко I.	319
<i>И. Штепер</i> : Ласло Немет — эссеист	342

Краткие сообщения

Документация

<i>Ш. Шейбер—Й. Жольдош</i> : Известные письма Миксата	363
<i>Мереине М. Юхас</i> : Пометки Пала Дьюлаи на пробных листах сочинения Миксата: Мор Йокаи и его эпоха	369
<i>Р. Салатнаи</i> : Перевод словацких народных песен Кальмана Миксат	375
<i>И. Пот</i> : Один том Миксата по-сербски с предисловием писателя	377

Обзор

Полное собрание сочинений Кальмана Миксат, 1—12. (<i>И. Рейтё</i>)	380
Бела Кёхальми: Библиотечное дело Венгерской Советской Республики (<i>Дь. Сабо</i>)	384
Избранные письма Эндре Ади (<i>Й. Варга</i>)	386
Эндре Надь: Варад, Пешт, Париж (<i>Й. Варга</i>)	390
Юбилейный сборник восьмидесятилетней годовщины со дня рождения Лайоша Келемен (<i>А. Пирнат—Ш. Шомодь</i>)	391
Иштван Немешкюрты: Петер Борнемиса — человек и писатель (<i>Й. Колтаи-Кастнер</i>)	393
Балаж Варга: Даниэль Берженьи (<i>М. Мезеи</i>)	395
Избранные сочинения Йожефа Байза (<i>И. Феньё</i>)	398
Сборник венгерской народной музыки IV. (<i>Б. Штол</i>)	401

*

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre 40,— Ft

INHALT

<i>I. Rejtő</i> : Die Genese eines Mikszáth-Romans (Der Junge Noszty und Mari Tóth) ..	305
<i>T. Klaniczay</i> : Die Entwicklung der ungarischen Literatur des Barock I.	319
<i>I. Sötér</i> : László Németh, der Essayist	342

Kleinere Mitteilungen

*

Dokumentation

<i>S. Scheiber—J. Zsoldos</i> : Unbekannte Mikszáth-Briefe	363
<i>Fr. Mérei M. Juhász</i> : Pál Gyulais Randbemerkungen auf dem Korrektorexemplar des Werkes Mikszáths: Mór Jókai und seine Zeit	369
<i>R. Szalatnai</i> : Eine slovakische Volkslied-Übersetzung von Kálmán Mikszáth	375
<i>I. Póth</i> : Ein serbischer Mikszáth-Band mit dem Vorwort des Schriftstellers	377

Rundschau

Kálmán Mikszáths sämtliche Werke 1—12. (<i>I. Rejtő</i>)	380
Béla Köhalmi: Das Bibliothekwesen der Ungarischen Räterepublik (<i>Gy. Szabó</i>)	384
Endre Adys ausgewählte Briefe (<i>J. Varga</i>)	386
Endre Nagy: Wardein, Pesth, Paris (<i>J. Varga</i>)	390
Festschrift für Lajos Kelemen zur achtzigsten Jahres-Wende seiner Geburt (<i>A. Pirnát—S. Somogyi</i>)	391
István Nemeskürty: Péter Bornemisza, der Mensch und der Schriftsteller (<i>J. Koltay-Kastner</i>)	393
Balázs Vargha: Dániel Berzsenyi (<i>M. Mezei</i>)	395
József Bajza's ausgewählte Schriften (<i>I. Fenyő</i>)	398
Sammlung ungarischer Volksmusik IV. (<i>B. Stoll</i>)	401

*

Aus dem Leben des Instituts

Az IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR (Szerkeszti: Sötér István) eddig megjelent kötetei:

1. Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. 1957. (631 l.) 65.— Ft
2. Bán Imre: Apáczai Csere János. 1958. (606 l.) 100.— Ft
3. Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. 1958. (643 l.) 100.— Ft
4. Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író. 1959. (558 l.) 75.— Ft
5. Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. 1959. (237 l.) 36.— Ft